

Відділ культури і туризму
Кролевецької районної державної адміністрації

Кролевецький районний краєзнавчий музей

ББК 63.3(4УКР-4СУМ)
С32

Серезенко М. Г. Кролевчани / Відділ культури і туризму Кролевецької районної державної адміністрації; Кролевецький районний краєзнавчий музей; науковий редактор Б. І. Черняков; упоряд. А. В. Карась, О. М. Серезенко. – Кролевець, 2009. – 148 с.

Михайло Серезенко

КРОЛЕВЧАНИ

Збірник мемуарних статей відомого на Кролевеччині історика, краєзнавця Михайла Гнатовича Серезенка (1917–1989) розповідає про життя людей Кролевецького краю у ХХ ст.

Автор все своє життя присвятив педагогічній праці та дослідженню історії близького йому серцю краю.

Розрахований на читачів різного віку та інтересів.

Кролевець 2009

© Серезенко М. Г., 2009
© Карась А. В., Серезенко О. М., упорядкування, 2009
© Черняков Б. І., Степанова О. В., бібліографія, 2009

Мій друже дорогий, Михайле, друже давній,
В Кролевці роджений в родині дуже славній,
Де все історія, де дядько був Халецький,
А в дружбі з ним була Марія Заньковецька.
Шановнії батьки влили це тобі в душу,
Я це, по щирості, сказати людям мушу.
Під зіркою історії проліг твій шлях тернистий,
Не завжди рівним був і небо було чисте.
Ще в інституті ти навчавсь завжди з напором,
Що свідчили мені твої студенти хором.
Академік Рибаків давав душі наснагу.
В тобі побачивши талант, любов, увагу.
Завіти всі його ти ніс через fronti,
Поранений дійшовши до мети.
Знання свої і наукове вміння
Всім серцем ти давав новому поколінню.
На пошуки ходив у ліс далекий, поле,
З тобою розцвіла і наша рідна школа,
де в повоєнні ще, напружені дні
в серцях дітей запалював вогні
любові й гордоців до Матері-Вітчизни,
щоб так перемогла у тім двобої грізнім.
Бо був ти прикладом, зовучи в нові далі,
Це свідчать за війну і ордени, й медалі.
За працю, що вложив, так вдячні тобі діти
І маєш ти звання відмінник наросвіті.
Наш Несторе, наш Пимен, любий Миша,
Хай щастя творчості не вносить спокій, тишу,
А в душу лиш вливає нові сили,
щоб тіло не було безсиле.
Новії знахідки доходили б до друку
Та гостреє перо тримали міцно руки.
Ще хай твоя сім'я, Надієчка-дружина,
З тобою назавжди долали всі вершини,
Своїм теплом відганяючи всі тривоги
Хай далі у житті будь рівная дорога!
Хай Вас минають хворості та всякі лихоліття,
Здоровий, Миша, будь в новім сімдесятилітті!
Пишу тобі, Миша, по щирості Я,
Зі мною вітає моя вся сім'я!

Володимир Руденко,
29.IX .87. м. Кролевець

БАТЬКІВ РІД СЕРЕЖКИ

Трапилося так, що я і мій дід з батьківської сторони мали різні прізвища. Правда, корінь один, а закінчення різні.

Винен в цьому піп кролевецької церкви св. Варвари, прихожанином якої був мій дід Федір Йовдокимович Серезька. У Федора Йовдокимовича та його законної дружини народжувалися діти. Їх хрестили і при хрещенні робили запис до церковної метричної книги. То в цій книзі були записи такі: «У Федора Євдокимовича Серезьки и его законной супруги Прасковьи Хоминичны родился сын Федот Федотович Серезько» або «родилась дочь Анна Феодоровна Серезькина». Так син Федора Серезьки Ігнат, мій батько, став Ігнатом Серезьком. Серезьками стали всі чотири сини Федора: Федот, Ігнат, Василь і Гаврило та дві дочки Ганна і Христя. Я назвав лише тих дітей, які дожили до дорослого віку. Звичайно, дітей було багато більше, але частина з них померла в дитинстві і імен їхніх я не знаю. Колись мельком чув, що була дитина, яку назвали Павлом.

Початок роду невідомий. Кажуть, що колись, в глибокій давнині, російський парубок закохався в кролевецьку дівку з вул. Козин, пристав до неї в прими та й доживав свого віку в Кролевці, на Козині. Звали того чоловіка Сергій, ласкаво Серьожа.

То від нього й пішов рід Серезьок. Старшим в роду хлопцям при народженні давали імена Федора, Євдокима, Гната. Ці імена й переважали в роду.

Федір Йовдокимович Серезька зростає сиротою. Його батько Йовдоким Ігнатович був теслею. Хто він був за станом, козак чи міщанин - тепер не установиш. Злидень був, безземельний. Зате був добрий майстер. Оповідали, що коли втратив зуби, то сам собі зробив протези із сухого дуба. Ними і жував. Загинув наглою смертю – дуб привалив. Десь у лісі пиляли дуба, сплячий дуб, падаючи, убив його. Залишилася вдова з купою малих дітей без усяких засобів до існування. Як її звали – не знаю.

Серед дітей старшою була дочка Настя. Видали її заміж на Загребелля (тепер вул. Пролетарська) за Пеку.

Федір, мабуть, був старшим за інших, за Хвеську (Феодосію), Миколу, мазунчика Тихона. Читати навчився, писати не умів. Трудове життя почав рано, став ткати, а ноги ще до підніжок верстатів не доставали.

Дитинство було безрадісним. Підріс. Став парубкувати. Жартома пригадував: коли йшов на гуляння, то натирив руку червоним перцем (стручком чи інакше турчаком), а тоді здоровався міцним потиском руки. А той, з ким Федір поручкався, ненароком торкне себе рукою за ніс чи за обличчя – щемить ніс, а чого не знає.

Дев'ятнадцяти років від роду Федір одружився. Взяв за себе дівку на кілька років старшу від нього, сироту Параску Хомівну Борисенкову, по вуличному Володіву, з Гебениківки.

Молоде подружжя жило разом з Федоровою матір'ю та її дітьми - Хвеською, Миколою, Тихоном. Параска допомагала свекрусі по господарству і теж ткала. Що зароблять – гроші до копійки матері, а та їх - в калитку, не гроша не давала молодій сім'ї на витрати.

Влітку Федір з Параскою наймалися до багатих господарів на роботу сезонну: полоття, сінокіс, жнива. Не за гроші наймалися, за зерно чи інші продукти. Що з'їдали, а що мати продавала і знову гроші собі, в калитку - Хвесці на придане. Молодим – ні. Дожилися до того, що в Федора лишилися одні штани і ті латані-перелатані. Навіть до церкви сходити нема в чому. Від людей соромно. Треба щось робити.

Одержала Параска зароблену мірку жита. Не понесла додому, занесла до своєї хрещеної Задворихи на Гребениківку: «Хай постоїть. Пізніше заберу, продам, щось справлю».Світ не без «добрих людей». Відразу ж хтось свекрусі доповів. А та за невістку, за коси її та макогоном зверху. Вирвалася Параска і в сльозах бігом до своїх братів на Гребениківку.

Батька й матері у неї вже в живих не було. Господарство вів старший брат Йовхим. Біля нього жили менші брати: Андрій, Семен, Іван. Сидів саме Йовхим, клепки стругав. Був він бондарем. Параска до нього: «Прийми, братику. Нема в мене снаги так більше жити. Прийми».

- Не потрібна ти нам, - відрізав Йовхим, а потім подумав і сказав: «З Федором прийму, а без Федора ні».

Коли й Федір біжить. Прибіг і залишився у Володів у чому був – в драній сорочці та порваних штанах. До матері не повернувся. Стали жити у Володів. Дали їм куток в хаті.

Почав Федір опановувати бондарну справу. Звичайно, спочатку обручі стругати. Розколе ліску, обстриже невдало і на вижки її в хлів. Мабуть не один віз ліски перепсував, поки першого обруча виготовив. А таки виготовив, навчився. Поступово став мірки, діжки, цебри, відра, діжі робити. Став бондарювати.

Серед численних крелевецьких ремісників бондарі стояли на вищому щаблі, чим шевці, кравці, ткачі, гончарі та інші. Якщо в ткача робочий день тривав 14 годин, а середній заробіток був 25 коп. в день, у гончара відповідно 12 годин = 34 коп. в день, у кравця 12 годин в день, а заробіток 26 коп., то в бондаря при 12-и годинному робочому дні денний заробіток складав 43 копійки в останній чверті дев'ятнадцятого століття. Тому ж і в пісні співали:

Ти мене не займай -
Я тобі не рівня:
Що ти швець, вражий мнець,
А я бондарівна!

Не всі бондарі жили однаково. Хто умів швидше, краще, якісніше виготовляти товар, той мав більші прибутки.

Федір Сerezка став добрим бондарем. Його приклад наслідував його молодший брат Микола. Але багато води в море втекло, поки Федір та Параска в колодочки вбилися. Заощаджували кожну копійку. До останніх днів життя любив Федір

Йовдокимович повторювати приказку: «Хто копійки не береже – той сам копійки не стоїть». З копійок збиралися карбованці, а з карбованців червінці.

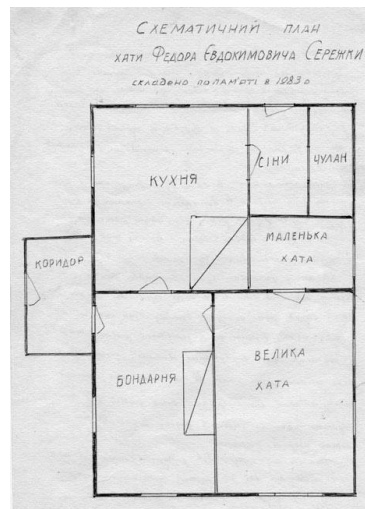
Зірвав Федір зі столу стільницю, вивертів у ніжці свердликом дірку. Зароблять червінця золотого, відірвуть стільницю, вкинуть у ніжку червінця і знову заб'ють. Федір бондарював, Параска ткала. Працювали вдень і вночі.

Трапилося, що дворянин Семенець чи Семенов вирішив продати свою садибу на Добрій Воді. Доброю Водою звалася річечка, що витікала з джерела в урочищі Мартинівщина, перетинала південну окраїну міста і впадала в річку Свидню. Довжина її із всіма ізвилинами була кілометрів 5-6. По назві цієї річки і називалася частина довгої вулиці, що вела від центру міста аж на Мутинський шлях. Одна і та ж вулиця звалася спочатку Харківською, продовжувалася Покровською, ще далі, біля мосту через Добру Воду звалася Добра Вода, а потім переходила в Козин. Так ото, на Добрій Воді, і сторгував Федір Йовдокимович собі садибу.

Ділянка землі, майже 3/4 десятини, тяглася довгою смугою від вулиці аж до річки Свидні. Не тяглася, а спускалася. На ній було все. Спочатку двір – рівний, як долоня. Він упирився в хату. Хата була великою 18x12 аршин, тобто 12x8 метрів, з двома вікнами у двір, трьома у сад, двома на північ та широким венеціанським і одним звичайним вікном на південь. Ділянка землі тяглася із заходу на схід. У дворі, на межі із сусідом з півночі Мемекою, був великий хлів, а на південь був відгороджений невеличкий садок, де росли дві великі шовковиці. За хатою росла одна яблуня волошка, а потім починався повільний спуск - спочатку город, а далі сінокіс.

На городі був ряд порічок та кілька яблунь: антонівка, титовка і інші. В кінці городу росла велика береза та кілька білокорих і білолистих дерев. Не то осика, не то тополя, в діда їх назвали білинами. Сінокіс з обох сторін обмежувався довгими, аж до самої річки, канавами, які й служили межами. Над канавами росли берези, верболіз. Вода в канавах була руда-руда, місцями з металевим блиском. Такі ж руді плями виступали і на заболочених частинах сінокосу. Називали їх гнилицями.

Приглянулася садиба Федору і Парасці. Сусіди: з півночі Макаровець, по вуличному Мемека - погана людина. Так не двір його, а лише город, а двір з хатою в іншому місці. З півдня сусід Кириленко Іван по вуличному, а справжнє прізвище Макаренко – багатодітний

хлібороб.

Купив садибу Федір Йовдокимович, перебрався на неї з сім'єю, став жити-поживати та добро наживати. І нажив.

Основним заняттям Федора Серезки було бондарство. В першій кімнаті при вході з двору була його майстерня-бондарня. Тут п'янив кріпкий аромат сирого дуба, верби. В кухні спеціально побудували велику піч з довгою лежанкою біля неї, щоб було де сушити сирі клепки: в печі і на печі. А в бондарні теж була довга лежанка з тою ж метою.

Ні піч, ні груба ніколи в'юшками не закладалися. Дров ніколи не купували: топилися стружками, оцупками (обрізками від клепок), тирсою. Натовче кочергою Параска стружок та тирси в піч, добре натовче, залишить лише місце, куди горщики поставити, підпалить і варить. Пристосувалася. Казала, що не дай бог в печі повернути – все затухне, а не ворухити – буде довго, довго горіти. А труби закладати не можна – від дуба чад смертельний. В бондарні, де майже ніколи не підміталася, - трісок, стружки по коліна. Двір завалений дубовими та вербовими кряжами, горами ліски. Дуб та верба – основний матеріал для клепок. А ліска для обручів. Кряжі – круглі двох чи більше метрові шматки стволу дуба чи верби, кололи вздовж, обов'язково від вершини до комля. Бо інакше не розкоlesh. Кололи, звичайно, на чотири частини, чи, як казали бондарі, на чотири чайтини (я поясню «кряж» і «чайтина» не знайшов у «Словнику української мови». Мабуть, укладачі В.П. Градова, В.О. Винник та редактор П.П. Доценко не заглядали у словник Б.Д. Грінченка, а там ці слова є, хоча «чайтина» тлумачиться, як жердина).

Чайтини розпилювали на потрібну довжину по розміру планки. Взагалі, досвідчені бондарі купували ліс на корні. Вибирали дуб чи вербу на свій смак, щоб стовбур був без сучків, без дупел. Бабин брат Андрій Борисенко (Володь) - мисливець, рибалка, бондар, добре розумівся в деревині. Прийде до дуба, чи верби на корні, обійде круг дерева, назад відійде, огляне його від вершини до кореня, а тоді вже починає пилку розводити, щоб спилати його.

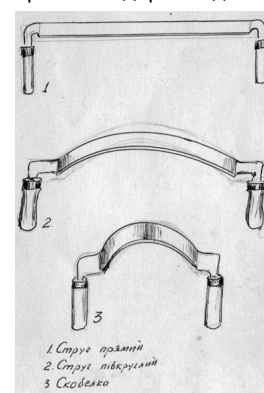
Спиляну деревину пиляли на кряжі. Кряжі кололи на чайтини. Чайтини роками висихали на подвір'ї, поки доходила черга розробляти їх на клепку.

Це була тонка робота, яка виконувалася вдвох. Пиляли чайтину на шматки, згідно установленого розміру довжини клепки. Пилку поперечну тримали двома руками кожен, щоб не повело її кудись у бік. Відпиляні шматки, рівні, без сучків, кололи на клепку. Не знаю точно, але із спиляного дуба лише стовбур йшов на клепку, тобто в діло йшло 30-40% деревини, а з верби й того менше. Окоренок з перекрученими шлюсами деревини, сучки, дупла – все це йшло на дрова. Колоти клепки завжди сідав дід. Бондарською сокирою, а вона відрзнялася від звичайної сокири тим, що гострилася лише з правого боку, дід намічав, як колоти. Ставив

сокиру на оцупок, а його помічник обережно бив довбнею по сокирі. Кололи потрібної ширини і товщини, щоб менше в стружку йшло. Коли кололи дуба, то старанно відкидали «білок», білий підкорний шар, іноді товщиною в кілька сантиметрів. «Білок» був слабший за основну деревину і швидше вигнивав. Наколоту деревину потім тесали, підганяли до певного стандарту. Саме для тесання сокира точилася лише в одну сторону. Колоття і тесання вимагали певної майстерності. Проводилися ці операції на дворі. На них надвірна обробка кінчалася. Далі йшла хатня обробка.

У нашому місті було багато бондарів. На початку 30-х років вони об'єдналися в артіль бондарів «Єднання». Тепер артіль давно припинила своє існування. Бондарі

повимирали. На 1985 рік в Кролевіці знаю лише двох: Грищенко - на Замковищі та Бихно - на Добрій Воді (називаю вулиці дореволюційними назвами). Мистецтво виробництва бочок, діжок, мірок, цебрів, балій, відер, бодень, бочонків та іншого дерев'яного посуду забувається і незабаром буде зовсім забуте. Інструментів бондарних в продажу нема (маю на увазі струги, скобелки), та не кожен і коваль може виготовити їх. Правда, уторник кожен бондар робив для себе сам. Це був примірний дерев'яний стержень з вставленим у нього невеликим шматочком пилки, закріпленій в напівмісяцеподібній дошці, з допомогою якого якого нарізали упори – пази, в які вставлялося дно дерев'яної посудини.

Не пам'ятаю, щоб дід Федір бондарював сам. Біля нього завжди були помічники: то син Федот, а після його смерті учні, які хотіли оволодіти бондарським ремеслом. Про Федота буде окрема мова. З дідових учнів я пам'ятаю лише двох – Олексія Чепурного і Дмитра Бихна. Олексій побув щось недовго. Пам'ятаю, що він був високий, темно-русий.

Дмитро Бихно був останнім дідовим учнем. Про нього в дідовій сім'ї згадували неохоче. Розстався він з дідом із скандалом. Що там у них було, я толком не знаю.

Навчання учнів-бондарів починалося з довбні. Дід на оцупок наставляв сокиру, а учень бив по ній довбнею – кололи клепки. Другим етапом було вистругування дерев'яних обручів з ліски прямим стругом. Ліску (трьохметровий стовбур ліщини) треба було розколоти навпіл і ретельно вистругати обидві половини, зробити замок, зігнути і зробити обруч. Саме дід розповідав, що коли зробив першого обруча, перевів більше возу ліски. Потім тесання і стругання клепок. Ой, багато часу проходило, поки учень самостійно виготовляв якийсь бондарний виріб, поки він ставав майстром.

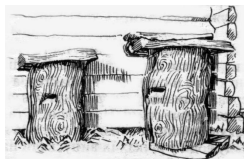
Чи влітку, чи взимку, як підходив ярмарок, дід вивозив свої бондарні вироби на ярмарок продавати. Наймав підводу, вантажили вироби, а сам дід і підводчик - пішки (бо ніде сісти на воза чи на сани) супроводжували товар до торгу.

Ярмарків у Кролевіці було п'ять: Стріченський – 15 лютого, Вознесенський – на сороковий день після Пасхи, Маковіївський 14 серпня, Воздвиженський – 27 вересня

і Миколаївський – на зимового Миколи, 19 грудня. Були ярмарки в найбільших селах: в Алтинівці, Мутині та інших, куди можна було за день доїхати конякою.

Вїздили на ярмарок завчасно. Найкраще продавалося на підторжі – напередодні ярмарку. Тоді торгівля йшла цілісний день: від світанку до смерку, а в ярмарковий день по обіді починали приїжджі роз'їжджатися по домах.

Дід їздив лише на зимові ярмарки. Бондарював, в основному, взимку. Літом у нього були інші турботи – пасіка. Так, саме пасіка, і чимала – кілька десятків вуликів-дуплянок. Рамочних вуликів було 1 чи 2, а то все дуплянки, видовбані з круглого ствола липи чи осики, швидше липи. Ні дна, ні даху не було. Посеред видовбувалося вічко – літок, покривався двохскатною солом'яною кришкою. Ставився вулик на землю на солом'яну підстилку. Це був старий, варварський спосіб бортництва. Щоб добути меду, треба було знищити, підкурити отруйними парами всю бджолосім'ю. А вона ж могла жити кілька років.

Влітку пасіку вивозили за місто. На якомусь хуторі, поблизу посівів гречки, дід наймав ділянку саду чи лісу і туди на все літо підводами вночі обережно вивозили вулики. Там з жердок будували основу куріння, покривали його солом'яною, настилали солом'яну підстилку. Це було житло пасічника на все літо, точнісінько таке, як на картині Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя».

На пасіці дід жив до осені, коли бджіл перевозили назад до двору. Первозили теж пізно вечером, коли бджоли зібралися до вулика на ночівлю. Старанно затикали вічка-лотки сіном чи солом'яною, обв'язували вулики мішками і тихесенько везли підводою. На зиму бджіл ховали в омшаник – неглибокий теплий погреб, де вулики знаходилися до весни.

З підкурених вуликів вирізали щільники з медом і з пиргою. Дід сортував їх по видах, а видів було, в основному, три: липовий, гречаний, волошковий. Дуже рідко траплявся мед з білої акації. Вичавлений з щільників мед зберігався у лип'янках – діжках, видовбаних із ствола липи. З усіх інших порід дерева мед протікав крізь пори.

На провесні, у великий піст чи раніше, виплавляли віск. Для цього чимале корито з вузькою довгою цівкою набивали вощиною, вставляли у витоплену піч, замазували щільно челюсті. Цівка спускалася з припічка, під неї підставляли діжку. Від високої температури вощина плавилася і виплавлена рідина цівкою збігала в діжку. Там вона охолоджувалася. Легкий віск спливав на верх, а під ним була темно-темно коричнева рідина – воронець: приємний на смак, солодкий з ароматом меду, і доволі хмільний, як мені тоді казали.

З воску сукали свічки. Це теж було своєрідне мистецтво. Треба було точно розрахувати товщину гніту із валу (товстих ниток з клоччя). Зробивши гніт тонким – не горітиме, тухнутиме свічка, зробивши товстим – швидко згорить. Але виготовлення свічок, то вже було бабине діло. Сукала вона їх майстерно. Були вони чистими, красивими, запашними. Звичайно, у великій піст люди говіли, сповідали попові гріхи, причащалися. Кожен ставив свічку у церкві. А в страсний четвер кожен віруючий ішов на «страсті» з великою свічкою, відстоював з нею відправу, приносив страсний вогонь додому, накопчував ним хрести на одвірках і на стелях. Страсна свічка старанно зберігалася. Запалювали її лише на великі свята. Коли людина помиралася, їй давали до рук запалену страсну свічку. Горіла вона і біля покійника....

Здається, продаж свічок давав основний прибуток від пасіки.

На свята, коли приходили гості, дід вносив щільник меду і пригощав гостей і домочадців.

Гості приходили чи окликались рідко. Звичайно збиралися на храмове свято Варвари (4 по старому, 17 грудня по новому стилю). В цей день приходили лише ті, хто не належав до варварського приходу. Козинці і гребениківці відбували храм вдома. А от на якесь із осінніх свят, мабуть на Спаса (19 серпня), сходились дідові і бабині брати. Як рідкий випадок, колись раз прийшла дідова старша сестра Настя Пека із Загребелля, тоді вже жінка похилого віку. Меншої сестри Хвеськи Рекухи на святах у діда я не бачив. Частим гостем був дідів брат Микола, бондар по фаху. Він жив на родовому дворі на вул. Козин. Наймолодший дідів брат, старий парубок, Тихон, жив при дідовій сім'ї. Приходили з вул. Гребениківки бабини брати Йовхим, Андрій, Іван, Мусій, Семен та племінник Андрій. Жінок їхніх я не пам'ятаю в гостях у діда.

Збиралися гості у великій хаті, по теперішньому у залі. Звичайно, ця хата стояла пустою. З меблів у ній були шафа, стіл, диван і кілька стільців. Стільців на всіх не вистачало. З кухні вносили лавку. На столі з'являлася четверть (3 літри) сидого самогону, вонючого і мутного - власного виробу, хлібина, велика глиняна полив'яна миска з щільниковим медом і якісь наїдки. Тарілок не було. Страви подавалися на стіл у великих мисках чи полумисках. Одна, дві миски на всіх. Їли дерев'яними ложками. Ложки вирізав сам дід з верби. Не пам'ятаю, щоб були вилки. М'ясо, мед брали руками. За столом з гостями сидів дід. Баба до столу ніколи не сідала. Не пам'ятаю за столом разом з гостями кого-небудь із дідових дітей. Гості горілку пили стаканами, чадили самосадом. Іноді заходив до діда в гості варварський піп Федір Андріївський. В 1942 чи 43 році його розстріляли фашисти. Було тоді отцю Федору сімдесят дев'ять років. З кожним дід сідав у великій хаті, починалася довга бесіда на «сплизькі» теми. Треба сказати, що дід був не з дуже віруючих і до релігії, до церковних відправ ставився доволі скептично. Баба була фантастично віруюча. Була видимість для стороннього ока, благополуччя не було. Все було: два будинки: старий на вул. Горького (Добрий Воді, на початку Козина, до нього 2/3 чи 1/2 га землі – садиба), другий, новий, на вул. Петровського, біля вокзалу. До нього – велика садиба. На козинській садибі окрім хати – амбар, хлів, повітка, альчисник, погреб, чимала пасіка, корова з приплодом, кози, свині, кури, в урочищі «Редьковщина» була

своя дубина - ділянка лісу. Була дружина, чотири дорослих сини і дві дочки, рідний брат жив у його сім'ї.

Була повага і шана. Прихожани Варварської церкви обирали його титарем (?), куткова кооперація обрала його своїм скарбником. Була видимість, благополуччя не було.

ФЕДОТ

Не повезло Федору Йовдокимовичу і Парасці Хомовній з синами. Старшим був Федот. Я не знаю точно його року народження, мабуть в 1887 році народився він. Міцне, красиве хлоп'я. Сам ледве читав по складах, Федір навчився читати самотужки. Жодної букви не знала Параска, а жили і добро нажили. Тому вирішили Федота особливо не вчити. Розуміли, що треба, щоб умів прочитати, підписатися, знав рахування і досить. В ті роки (кінець XIX століття) тримав Федір Йовдокимович лавку. На Козині не було магазинів. Серезка відкрив бакалійну крамницю. Параску за прилавком тримати не можна – треба господарство вести. Федору треба бондарювати, пасічникувати, по справах мотатися. Залишилися крамниця на Федота. А Федот ще дитина. Як торгувати цукерками, щоб самому не скоштувати? З'їсть цукерку – обгортку під полу. Нудно самому сидіти в крамниці. Не вийшло з Федота прикажчика – купецького сина, а з Федора Йовдокимовича купця. Підраховали бариші. Вийшло – проторгувалися. Закрили крамницю, а в приміщення магазину кіз поселили. Більше торгівлею Серезки не займалися, а загадувати про неї не хотіли.

Призвичаїв Федір Федота до свого ремесла – до бондарювання. Вийшов з Федота класний бондар – робив дуже швидко, чисто, красиво. Якщо Федот відшліфує клепку, то накладе ребром на ребро іншої – тримаються, мов клеєні. Окомір у нього був, як ні в кого.

Красивим парубком виріс: стрункий, вище середнього зросту, волосся кольору стиглої пшеничної соломи, а брови чорні над темно-карими живими материними очима. Заглядувалися дівки на серезчиного первістка. І він полюбив одну, полюбив першою юнацькою любов'ю. Все у них ладилось. Уже й про весілля стали вести розмову. Майбутня теща теж полюбила Федота. Та на перешкоді стала Параска Хомівна. Стала, як скеля – не обійти, не об'їхати. Тиха, сумирна, покладиста, звичайно, вона тут проявила характер.

- Не допущу, щоб моєю невісткою вона була, щоб мій син на байстряті одружився.

- Не допущу!, - заявила вона.

Не могла змиритися Серезчиха, щоб її невістка була безбатченківкою. Майбутня Федотова теща найняла візника і разом з дочкою приїхали до Серезок знайомитися. То Параска Хомівна стала на вхідних дверях спиною до прибулих, розкарячилася, вперлася руками й ногами в одвірки: «Не пущу!». І не пустила. Федот став,

розгубившись, а Федір Йовдокимович до цієї історії поставився якось індиферентно, немов, вона його не стосується.

Гості теж розгубилися. Такої зневаги вони ніколи не чекали. Адаже це був сором на все місто. Повернулися і пішли з двору.

-Ну, Федоте, не буде тобі добра, - кинула крізь губи мати дівчини.

Ні слова не сказав Федот своїй матері. Кілька днів ходив, мов у воду опущений.

У Федорового брата Миколи Йовдокимовича налагодилися відношення з власною дружиною. Від щоденних скандалів він разом із старшим сином Пимомом виїхав на Камчатку. Разом з ними поїхав і Федот.

Повернулися Микола і Федот в Кролевець в 1917 році після Лютневої революції. Пимон Серезка загинув на Камчатці. Потім Миколина дружина все життя пиляла Миколу, що той завів Пимена на погибель.

Повернувся Федот багатим парубком, добре вирядженим, з грошима, з достатком, але гірким п'яницею. Деякий час він ще тримався, а потім запив. Пропив усе, що привіз. Пам'ятаю: лишилася лише шуба на лисячому хутрі. А все таки Федот лишався завидним женихом. Вийти за нього заміж було багато охочих дівок.

Полюбила Федота сусідська дівка із заможної сім'ї Даценкових (по вуличному Біжників). І Федот до неї приязно ставився. Весілля ладилось. Якось по обіді, піднявшись з-за столу, на порозі Федот спіткнувся. Його сестра Ганна розсміялася: «Жених споткнувся!». Він наче озвірів, кинувся до неї чуть не з кулаками: «Хто жених? Я жених? Хіба таку бочку самогонки нагоните, що втону з головою, тоді мене ожените!». На тому й скінчилися близькі відносини з Божниковими.

Федот пив. Прогуляв усі свої заробітки, одяг. Коли залишався в одних полотняних підштаниках, починав бондарювати. Уперто працював від світанку до ночі. За два тижні заробляв більше, ніж пропив. Працював люто і плідно. Тоді з'являвся кривий Трохим Герасимець.

На розі теперішніх вулиць Горького і Мічуріна, а по старому Козина і Балабонової вулочки, стояла дерев'яна, крита соломною хата. Жив там Трохим Герасимець з дружиною і дочками Варкою і Настею. Одна нога Трохима була крива чи коротша, він помітно шкандибав. Колись ткав, а потім кинув. Як кліщ, присмоктався до Федота і жив, уміло присвоюючи заробітки п'яного Федота. Коли той напружено працював і вже мав зароблене, з'являвся Трохим з пляшкою, починав умовляти його: «Ну, Федот, голубчик, хоч чарочку, хоч ковпачок!». І Федот не витримував, випивав, і всі його заробітки зникали в бездонні кишені Герасимця. Батьки все це спостерігали можливо не байдуже, але не наважувалися нічого сказати. Все це бачили сусіди. Казали: «Поки живе Федот Серезка – живе і Герасимець. Помре Федот – пропаде Герасимець». Так воно й сталося.

Люди казали, що було у Федота хмільне захоплення – вдова з Гребениківки, Голянчиха. Була, мов, у неї від нього дитина, яка ще малою померла. Нащадків у нього не лишилося.

Мабуть у 1932 році захворів він на швидкоплинні сухоти. Лежав у маленькій хатці. Через кілька тижнів помер. Поховали його на Варварському кладовищі. Поставив дід дубовий хрест.

Це був останній з його чотирьох синів, найстарший, найтемніший. Це був мій хрещений батько.

ВАСИЛЬ

Василь Федорович Серезенко був третім сином Федора і Параски. Другим сином був Ігнат – мій батько. Про нього я розповім пізніше.

Василя Федоровича я не пам'ятаю і оповідаю про нього те, що чув від матері і чужих людей.

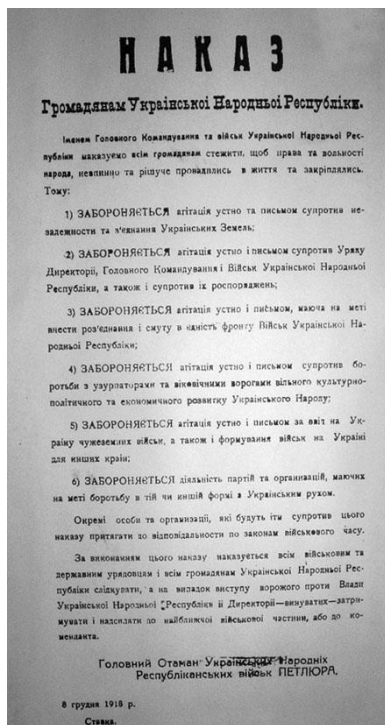
Був він дуже лінвою дитиною. До трьох років не ходив. Не говорив. Думали, що він буде німий. А в три роки, коли його хтось розізлив, він матюкнувся і побіг за своїм обідчиком. З того часу став говорити і ходити. Підріс – стали навчати грамоти. Навчався він у міському училищі, це від дому добрих 2 , а то й 3 кілометри. Вчився ліново, неохоче. Сам говорив, що добре знав по дорозі всіх собак, всі дірки в заборах. Поки дійде до училища – в кожну дірку загляне, всіх собак подрочить – якраз і уроки закінчаться. А все таки училище закінчив. Писав грамотно, мав красивий каліграфічний почерк.

Після закінчення училища, так як Федот, чимось обідився на батьків, втік із дому, виїхав із Кролевеця, подався в Київ, у босяки. «Толковий словарь русского языка» під редакцією професора Д.Н. Ушакова пояснює це слово так: «босяк» - представитель деклассированных слоев города; оборванья». Саме брудним, обірваним, обшарпаним зустрів його брат Ігнат у Києві, привів його в людський вигляд, влаштував на роботу.

Коли Василь повернувся у Кролевець до батьків, Ганна, тоді ще підліток, в сварці кинула йому докір: «Босяк!». Він не образився, а загордився, сказав: «Босяком сам Горький був».

Пізніше, за хоробрість, виявлену на фронті першої світової війни, був нагороджений Георгієвським Хрестом третього ступеня. Повернувшись із фронту, служив в Кролевецькій райспоживспільці.

Йшла громадянська війна. В Кролевеці влада мінялася доволі часто. Царську владу змінив Тимчасовий уряд, а його Центральна Рада, її Радянська влада, потім

австро-німецькі окупанти і гетьман Скоропадський, потім петлюрівці; знову Радянська влада, за нею денікінці, знову Радянська влада. І це на протязі неповних двох років. Обивателі не знали, до кого прихилитися. Кролевецька райспоживспілька, яка розповсюджувала свій вплив на кілька повітів Чернігівщини при всіх владах торгувала, створювала свої філії. Так виникла кооперація на Козині. Виникла на паях. Не знаю, хто був головою, а скарбником обрали Федора Йовдокимовича Серезку. У нього зберігалася кооперативна каса.

Одного вечора в його хаті в бондарній майстерні зібралися збори пайовиків. В розпал зборів раптом відчинилися двері, зайшло кілька озброєних чоловіків. Обличчя їх були перев'язані чорними хустками, лише очі блистіли. Скомандували пайовикам: «Лягай!». Ті глянули на вікна. Під вікнами теж стояли озброєні із зав'язаними обличчями. Нічого робити – лягли. Бандити скомандували Федору Йовдокимовичу: «Веди до каси». Він повів. Каса знаходилася в шафі у великій хаті. Пішли туди.

Багато років згодом дід розповідав мені: «Увійшли у велику хату, підійшли до шафи. Я шафу відмикаю, а вони два по обидві сторони близько стоять - такі плюгаві, миршаві. Подумав – розвернувся, кулаками обох оглушу, на ногах не встоять, так під вікнами стоять із зброєю, а мої пайщики лежать, не шевельнуться, певно, нагрішили з ляку. Довелось касу віддати, всі гроші до копійки».

На зборах кооперація була пограбована і на цьому скінчилась. Між собою пайовики подайкували, що серед бандитів були Яків Щербань і Василь Бондаренко, інші казали, що грабували брати Макаровці. В усякому разі були грабійниками сусіди, які добре знали і пайовиків, і де кооперативні гроші.

Казали, що Василь Серезенко добре знав, хто були грабійники, був небажаним і небезпечним свідком. Його вирішили позбутися.

Ігнат був на фронті у Червоній Армії. Він був секретарем політвідділу 1-ї бригади 46-ї стрілецької дивізії, яка наступала на Крим. Від Ігната довго вже не було ні листів, ні грошей, ніяких вістей. Турбувалася його дружина з двома малими дітьми. Непосидячий Василь вирішив виїхати на розшуки брата. Він виїхав на південь і зник...

Через кілька років якийсь кролевчанин Кашенко, що займав якийсь командний пост в Червоній Армії, розповів подробиці загибелі Василя Серезенка.

Він, Василь, благополучно добрався до Криму, зупинився в якомусь місті в готелі. Саме була викрита змова врангелівців. Перевірили документи. Василя арештували з підозрілими фальшивими документами і присудили розстріляти. Кашенко про це довідався, подзвонив туди, де був арештований Василь, йому доповіли, що вже розстріляли.

Так загинув третій син Федора Серезки.

ГАВРИЛО

Гаврило був найменший із чотирьох братів. Ріс він у сім'ї за попихача. Гаврило туди, Гаврило сюди, подай, прими, зроби...Його не вчили ні наукам, ні ремеслу. Був він тихий, безвідмовний. Дожив до 19 років і зник. Зник безслідно. Хтось в останнє зустрічав його на Покровського мосту в благенькому піджачку з невеличким вузликом. Йшов він у напрямку центра міста. Більш його ніхто не бачив і не чув. Доля Гаврила до цього часу лишається нерозгаданою загадкою Мабуть, наймолодший син загинув першим.

ГАННА

Ганна Федорівна Серезкіна народилася у 1900 - році і померла 1 вересня 1983 року на 83-му році життя.

До восьмидесяти років вона ніколи нічим не хворіла. На 81 році життя зламала ногу, на 3-й чи на 4-й день після загіпсування зняла гіпс і незабаром почала ходити, спираючись на палку.

Я не знаю, хто був старшим Ганна чи Гаврило.

З дитинства Ганна закінчила лише 1-2 класи і далі не навчалася. Вдома звали її Анютою, а коли в 1917 році Ігнат оженився на Анюті, то на відміну від невістки, дочку Серезки стали звати Ганною. Так Ганною вона залишилася до кінця днів своїх. У невістки Анюті навчилася шити і кроїть. Іншої спеціальності не мала.

Висока, струнка, чорноброва, чорноока з круглим рум'яним обличчям, Ганна була красивою дівкою. Від женихів відбою не було. Особливо настирливо сватались до неї Олексій Доценко (Боженко) і Микита Неровня (Веребей). Звернулася за порадою до батька, кого брати в чоловіки. Він сказав: «Вибирай сама. Тільки в сім'ї Боженків будеш попихачем, в сім'ї Вереб'їв – господаркою».

Пішла Ганна за близького сусіда, за Микиту Івановича Неровню, по вуличному Вереб'я. Був він єдиним сином, окрім нього були ще дві дочки, свекор та свекруха. Свекор був п'яницею. Довго не

прожив. Померла свекруха і одна зовиця. Лишилась Ганна господинею в домі. Поганенький швець Микита був хворобливою людиною. Його сестра Марія залишилась старою дівкою і до смерті жила в сім'ї брата і невістки.

Було у Ганни з Микитою четверо дітей - всі дочки. Дві померли в дитинстві, а дві вижили.

Старша Марія вийшла заміж за далекого сусіда моряка Михайла Палигу. По війні довгий час жили в Мурманську, а коли Михайло пішов на пенсію, побудувалися в Кролевці, на Кошуківці, на Івченковому городі (вул. Радянська, 59).

Менша дочка Надія закінчила факультет української мови і літератури Ніжинського педагогічного інституту. Вийшла заміж за Миколу Івановича Покидька, науковця з НДІ механізації сільського господарства. Живуть на околиці Києва.

Прожила Ганна Федорівна довге життя без всяких потрясінь, без особливих пригод.

ХРИСТЯ

Христина Федорівна була останньою дитиною Серезок. Народилася вона, мабуть, в 1909 році. Якось в хвилини відвертості Параска Хомівна призналась: «І що я тільки не робила, щоб вона померла. А ось доводиться з нею, найменшою, віку доживати».

Розлетілась велика сім'я Федора Серезки. Після смерті Федота залишилась одна Христя – двадцяти чотирьох літня дівка. Видавати її заміж на сторону не було смисла. Треба було шукати приймака, доброго господаря, хазяйського сина, якому й передати господарство.

До писаних красунь Христя не належала: правильний овал обличчя, великі синьо-сірі очі, темно-русяве волосся, трохи кирпатий (чи по-російськи курносий ніс), повні губи. Більше в батька вдалася, ніж у матір. З усіх дітей Серезкиних лише вона мала сіро-сині очі. В усіх інших були материнські, темно-карі. Некрасивою не можна було її назвати. Звичайне обличчя, яких доволі.

Вдачею лагідна. Трудяка. Але щирості до роботи не виявляла, тят-ляп, аби день до вечора. А, по суті, вся домашня робота лягла на неї. А піч топила, їсти варила Параска Хомівна

Серезкин город межував з городом Макаровця, по вуличному Мемеки. В Кролевці Макаровців було чимало і тому родини їхні розрізняли по вуличних

прізвищах. Був Мемека непоганим кушніром, жив заможньо. Було у нього троє дітей: сини Василь і Дмитро та дочка Анюта. Ото старший син його, Василь, і припав Христі до душі. Блондин, середнього зросту, кремезний, акуратний собою. Василь Дмитрович Макаровець був на кілька років молодший від Христі. Не зважала вона на його молодість, пішла за нього заміж.

Взимку справили весілля. Вінчалися Василь з Христею у Варварській церкві, а застілля відбували у Серезки у великій хаті. Гостей було небагато. Пили, звичайно, самогонку. Закусували солоними огірками, медом. Гармоніста не було. Грав мемекін грамофон. До нього був великий набір пластинок з піснями у виконанні хору Марка Лукича Кропивницького. Невеселе було весілля. Всі розуміли, що Василь жениться не на Христі, а на Серезкіній худобі. Йшов рік 1934, перший нормальний рік після голодного, 1933-го.

З приходом приймака все змінилося в сім'ї Серезок. Федір Йовдокимович перестав бути господарем у своєму господарстві. Змінилося ставлення до мене – єдиного онука, продовжувача роду. Якщо раніше я був бажаним гостем, хоч і не часто бував у діда, то тепер різко відчув небажаність моїх відвідин.

- Чого ходиш? Нічого тобі тут робити, - це Василь мені.

Я припинив ходити до діда. Був я тоді учнем восьмого класу.

Окрім садиби на Добрій Воді (початок вул. Козин), чи тоді вже вона звалася Максима Горького, де жив дід, була у діда ще одна садиба на вулиці Петровського, поблизу залізничної станції Кролевець. На доволі великій (мабуть 0,25 га чи більше) ділянці землі стояла нова хата на 4 чи 5 вікон на вулицю, крита залізом. Будував її Федір Йовдокимович для синів, а синів не стало. Ту хату відписав дід Василю та Христі. В тому ж, 1934 році, дід, баба, Василь та Христя перебралися у нову хату. В них я ніколи не був.

СПАДЩИНА

Дід та баба намагалися не обідити мене. Стару хату дід відписав мені, а садибу, вірніше город площею 0,28 га, поділив порівну між мною і Ганною. Окрім хати, мені дід залишив у спадщину 2 вулики (2 колодки) бджіл.

Не знаю, з чієї вини трапилося так, що ні мені, ні моїй хворій матері не повідомили, що Серезки вибралися із старої хати і стоїть вона пуста. Коли ми довідалися про це, минуло добрих два тижні. Прийшов я на дідівщину і побачив сумну картину: двері познімані і вкрадені, вікна побиті, з груби двері і в'юники повитягувані. Там, де стояла нова рублена комора – лише купа сміття. Зникли сарай і повітка. Надвірні будівлі, мабуть колишній господар, забрали, а хату почали руйнувати сусіди. Мені кінчається уже сьомий десяток років, а я до цього часу не розумію, як можна було залишити хату і нічого мені не повідомити. Власне цей вчинок позбавив мене спадщини.

Щоб зберегти хату, треба було перебраться в неї і жити там, на Козині. В цей час ми жили на дідівщині, в хаті мого діда з матиного боку, Халецького, в провулку поблизу пошти, який звався Чумацький Яр, а тепер І-й Радянський провулок. Господаркою будинку була моя бабуся Євдокія Андріївна Халецька. Їй тоді було 74

роки. В будинку проживав я, моя мати, вітчим і малолітня сестра Лариса. Мати, вітчим і Лариса рік чи два тому перебралися з Бистрика. Мати хворіла, з трудом пересувалася по кімнаті. Вітчим мав місце роботи біля вокзалу. Перебиратися, це значило, лишити самою стару бабуся і т. д. Знаходилося багато причин, щоб не перебраться на Козин.

Півгороду ми засіяли картоплею, півгороду засіяла Ганна, аж на наступний рік засіяли ми весь город і позбавили Ганну спадщини. Не знаю, чия це була ініціатива, але жадність взяла верх над совістю. Хату сяк-так відремонтували і пустили туди квартирантів, людей незаможних, чималу сім'ю без засобів до існування. Від їхньої безгосподарності хата почала гинути. Приведену в нежилый стан, хату довелося розібрати і перевезти на Халецьківщину. З дерева побудували рублений хлів. Решта дерева пішла на дрова.

В тому ж, 1934 році, восени Василь Макаровець передав мені, щоб я вийшов до Варварського мосту (міст через річку Добра Вода), він віз з пасіки бджіл, то щоб я взяв свої вже відкурени вулики. Звичайно, можна було віддати десь на вул. Леніна, проти райвиконкому чи банку, де ближче було нести вулика, але він, чомусь, призначив побачення біля мосту. Я взяв з собою своїх однопітків сусідів Жоржа Мусіяку та Василя Сухомлина і пішов до мосту зустрічати підводи з бджолами.

Замість пообіцяних дідом двох вуликів Василь дав мені один, сказавши, що другий вулик лишається діду за прогудування бджіл. Я повірив йому. Взяли ми з хлопцями відкуреного вулика і понесли через леваду додому. Принесли. Дома десь бабусі не було. Нікого дома не було. В кухні на столі стояла трьохлітрова гладиска молока, яке мати передала з Бистрика. Ми вирізали з вулика кілька щільників меду, сіли та з молоком і білим хлібом добре поїли їх. На тому моє «пасічникування» кінчилося.

Город на Серезківщині ми ще не рік сіяли, а потім його відібрав Микита Макаренко.

СУСІДИ

Садиба діда Серезки тяглася вузькою смугою з заходу на схід, від вул. Горького до р. Свидні. З півночі межував город Дмитра Макаровця, а з півдня – садиба Івана Макаренка. Макаренків у Кролевіці багато. Розрізняють їх по вуличним прізвищами: Барани, Кириленки, Яці, Гарбузи та ін. Дідовими сусідами були Кириленки.

У старого Івана Івановича Кириленка дружина була глуха, як пень. Лає він її, матюкає. А вона ласкаво посміхається. Хіба вдарить, тоді вона зрозуміє, що Іван сердиться. Повіз старий жито молоти. Засипав. Лається мірошник – сире жито, забило жорна, не мелеться. А Іван Іванович клянеться, божить, що сьогодні жито з печі зняв. Сусідам по черзі тихесенько пояснює: «Вона, суча дочка, три дні печі не топила». А що з нетопленої печі зняв – свята правда була.

У подружжя Кириленків було п'ятеро синів і одна дочка Манька. Сини були Антон, Микита, Грицько, Іван, Павло.

Антон побудувався на батьківському дворі, багатодітний Микита займав половину батьківської хати. Грицька в дитинстві мати ошпарила, лишився він сліпим, калікою на все життя. Івану з допомогою Микити удалося здобути ділянку землі поблизу нового базару, а Павлу виділили ділянку на Стожківщині, на землі колишнього міського голови Стожка. Грицько жив з батьками, кохався в музиці, для себе грав на гармошці, в клітках тримав півчих птахів, зокрема канарейок, щиглів, чижів. Утримували його батьки. Померли батьки, помер і Грицько.

Антон, Іван, Павло були хліборобами. П'яничка Микита служив в апараті селищної Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів діловодом, дослужився до секретаря виконкому. Мав він писарський почерк і писарську пам'ять. Про виконком селищної Ради в ті роки йшла лиха слава, мов без чарки нічого не робиться, а за пляшку любу справу можна вирішити. Нічого гріха таїти: голова виконкому Приходько, а потім його змінив Іван Григорович Павловський і секретар виконкому Микита Іванович Макаренко любили випити, особливо за чужий рахунок. Та і в апараті селищної ради підібралися великі любителі випити. Так в ці роки в Кролеві розібрали собор, Миколаївську, Покровську, Варварську, кладовищенську Георгіївську церкви і нічого не побудували. Все пропили. Однак, це вже інша тема.

Пригадую, коли розібрали хату, одноденно не вдалося її привезти на Халецьківщину. Доводилося кілька ночей чергувати біля розібраної хати. Чергував мій вітчим Андрій Кузьмич Климовський, йому допомагав я. Вночі клали вогнище, сиділи біля нього, а на нас з Кириленкового городу летіли каміння і паліччя.

Рішенням виконкому селищної Ради мене позбавили права користуватися городом на сержівщині. Ці 28 соток городу передали Микиті Макаренку. Тепер на ньому по вулиці Максима Горького, 17 побудувався Борис Микитович Макаренко. Хтось побудувався і на Макаревцевому городі, хтось тільки не з Макаровців.

Ні мати, ні вітчим не уявляли життя в Кролеві без городу. Почалася довга писанина заяв з проханням виділити для мене ділянку городу. Нарешті, після довгої волокити, мені виділили ділянку площею 0,25 га за центральним міським кладовищем. Виділили під забудову. Тепер вона відійшла під арматурний завод.

* * *

Недовго прожили старі Сержики із зятем-приймаком. Параска Хомівна тужила за старою садибою. Їй не вистачало бузини на межі з Макаровцевим городом, височених тополь-білин в кінці свого городу, луку і річки та Грузинських гір – високого правого берегу річки Свидні. Поступово вона втрачала здоровий глузд. Почався старечий маразм. Виходила з дому, намагалася піти на стару садибу на Козин, знайти дороги туди не могла. Просила, коли помре поховати її на Варварському кладовищі поряд з могилою сина Федота. Невдовзі вона померла. Про її смерть я довідався через кілька місяців.

Коли помер дід Федір Йовдокимович я не знаю і досі. Про те, що він помер я довідався після повернення з війни в Кролевець. Казали, що помер він перед війною. Ненадовго він пережив свою дружину. Та, мабуть, незавидними були останні роки

його життя. Дід Федір був трудяга. Не пам'ятаю, щоб буднього дня я бачив його коли-небудь без діла. Від раннього ранку до пізньої ночі він працював, чи бондарював, чи пасічникував.

З переїздом на прожиття на вул. Петровського змінився уклад його життя: раніше він був господарем, а тут став попихачем. На вул. Козин чи Максима Горького переважав сільський лад життя, на вул. Петровського – міський, міщанський. А в тім толком не знаю, як вони там жили, бо за їхнього життя я у них не разу не був. Тепер, через багато років, ніяк не можу зрозуміти, чого обірвалися наші родинні зв'язки, хто в цьому винен. В ті роки я ще був підлітком. Далеко не всі мої вчинки були зрілими і бездоганними.

* * *

Минуло багато років. Відгриміла війна. Пережив Кролевець німецько-фашистську окупацію. Мої тітки Ганна і Христя проживали в Кролеві. Ганна лишилась вдовою. Жила на Козині із двома дочками і зовицею, старою дівкою Марією.

Христя жила по вулиці Петровського з Василем, сином Борисом і купою дочок. Жила злиденно. Страшений боягуз Василь повернувся з фронту епілептиком. У війну все своє майно, вірніше те цінне, що мали, закопали вони під підлогою у хаті. Хату німці розбомбили. Виникла пожежа. Майно закопане було біля дерев'яного лігара, на якому стояла хата. Лігар згорів і все закопане згоріло. Велика сім'я залишилась без майна, без житла.

Василь кушнірував. Христю виручала залізнична станція. Там збирала кам'яне вугілля для опалення, торгувала яблуками із свого чималого саду. Великий город забезпечував сім'ю картоплею і овочами. Діти Макаровців навчалися в школі №1. З дочок я знав Валю, Любу, сина Бориса. Знав з далеку, як директор школи, рядових, вірніше, посередніх учнів. Лише дочка Віра писала мені поздоровчі листівки, знала, що я її двоюрідний брат.

За всі роки лише один раз зайшов до мене Василь, просив прийняти до школи його сина Бориса. Не пригадую, чого саме він відверто сказав, що Борис удався в Мемек: «Нашого роду, тобто близько нічого не клади, бо вкраде». Прийняв я Бориса до школи. Закінчив він її благополучно, без всяких пригод.

Раз, єдиний раз, я зайшов у їхню хату. Не пам'ятаю чого, запрошував до себе. Але дома була лише Христя, Василя десь не було. Не відгукнулися вони на моє запрошення, не прийшли.

Вивчилися діти, розлетілися по білому світу. В сім'ї залишилась лише Віра. Василь продав половину хати, а через кілька років продав і другу половину. Купив якусь хату в Путивлі. Виїхав туди з Христею і Вірою. Він одужав, став загулювати. Коли виїздили, Борис, добре знаючи батькову натуру, попередив його, сказав:

- Дивись! Якщо з матір'ю що трапиться, я тебе з-під землі дістану. Ти мене знаєш.

В Путивлі Віра вийшла заміж, Христя постаріла, майже осліпла. Василь розлучився з Христею, повернувся в Кролевець. Тут одружився (а йому понад 70 років). Купив хату.

В 1983 році померла Ганна. Кажуть, що Христя приїздила до неї, попрощалася. Ганна прожила 81 рік, ніколи ні чим не хворіла, навіть грипом. На Ганниних похоронах нікого з Макарівців не було.

Василь Макаровець з новою дружиною продали свою хату і купили Ганнину хату, незважаючи на протест однієї із спадкоємиць Ганниної дочки Наді. Та чоловік старшої дочки Михайло Федорович Палига наполіг, щоб продати саме Василеві Мемеці, бо він давав ціну більше за всіх інших покупців. Продали йому, здається, за 10 тисяч карбованців. Він зробив капітальний ремонт і живе там.

Христя має вже похилий вік, сімдесят з великим хвостиком. Доживає свій вік чи в Путивлі, чи в Кролевеці у Бориса.

З спадщини Федора Йовдокимовича і Параски Хомівни нічого нічого не лишилося, все прахом пішло.

МАТЕРИН РІД ХАЛЕЦЬКИХ

Мій дід, батько моєї матері, Григорій Іванович Халецький був, як тоді офіційно

Семья Г.И.ХАЛЕЦКОГО. Стоят: Анна, Григорий Иванович, Деметрий Карпа, Николай, Иван, Сергей Федорович. Сидят: Мария Деметриевна, Мария Г.И. Ивановна (Крестьянка отцу Г.И.), Мария Деметриевна (мать М.И.), Николай Павлович, Дмитрий Павлович. Фото 1907 г.

писали, незаконнонародженим, а по народному – байстрюком. Мати його, Кулина Іванівна Халецька, була дворovou кріпачкою в селі Клишках Кролевецького повіту (тепер Шосткинського району). Клишки – велике село, до 900 дворів. Населене воно, в основному, поміщицями селянами. По ревізії 1858 року в селі проживали 3083

поміщицьких селян і 596 козаків. Як відомо, ревізія враховувала лише осіб чоловічої статі. По обліку 1883 року в селі жило 4924 особи обох статей, в тому числі 3942 б. поміщицьких селян, 819 козаків, 39 міщан, 48 привілейованих (духовенства і дворян). Поміщиками в с. Клишки були дворяни: Богаєвський Валеріан (835 десятин землі), Імшенецький Афанасій (104 десятини), Еплінський Федір (2500 десятин) і Рибінський Еразм (200 десятин землі). Хто з них перетворив у положницю свою миловидну дворovu кріпачку Кулину Халецьку, зіпсував їй життя, хто з цих поміщиків був батьком більшості 13 її дітей, в тому числі батьком мого діда, тепер важко сказати. Дідова сестра Горпина любила часто повторяти:

- Ой, Гришеня, було нас у матері тринадцять, а вижили лише я та ти...

Замужем Кулина Халецька не була. Дітей мала тринадцять. Одинадцять померли малолітніми. Чи всім тринадцятьом батьком був поміщик? Чи знеславлена паном Кулина, ставши алкоголічкою, мала дітей від різних батьків? Та й кому ж тепер потрібно знати?

Григорій Іванович Халецький народився 24 січня 1851 року. П'яти років від роду він був відданий на навчання до шевця Калитуна за харчі та одяг. Приставили його хазяйських дітей нянчити. Сам дитина, якій ще потрібна нянька, мусив бавити трохи менших від себе. Згадував, що так хотілося вибігти на вулицю, побути в компанії таких же, як він сам, погратися. Не можна. Треба хазяйські хліб-сіль відробити. До кого прихилитися? Від кого почути ласкаве слово? До матері? За п'яним розумом їй було не до дитини. Єдиною відрадою була баба – материна мати. Звали її Катерина. Все своє довге життя Григорій Іванович тепло, з великою повагою згадував свою бабусю. Її смерть в 1876 році він пережив, як велику втрату. Хоча тоді йому було 25 років.

Довго тривало навчання шевському ремеслу. Перші чоботи самостійно пошив тоді, коли минуло йому 18 чи 19 років.

Кролевець, ул. Почтова. Дом в котором 18.11.1917 г. ДЕДЫНКА М.И. СЕРГЕНКО

За селянською реформою 1861 року кріпак Григорій Халецький, як і його мати, і баба були звільнені від кріпосної залежності, звільнені без землі, без засобів існування і були приписані до стану міщан. Від своїх поміщиків за вірну службу одержали в нагороду старий-старий самовар. Перебралися жити в Кролевець, де можна було мати якийсь заробіток.

З родичів у Григорія Івановича був дядько Іван Іванович Халецький, материн брат, відставний унтер-офіцер, учасник Севастопольської кампанії. Після відбуття солдатчини, уже далеко не молодого людиною, він одружився на дочці засланця поляка, учасника польського повстання 1863 року. Звали його дружину Марія Деметіївна. Подружжя було бездітним. Купили в Кролевеці двориче на леваді, на розі вулиць Поштової і Ставища. Перед смертю, а помер він 25 жовтня 1914 року, Іван Іванович відписав свій двір сину

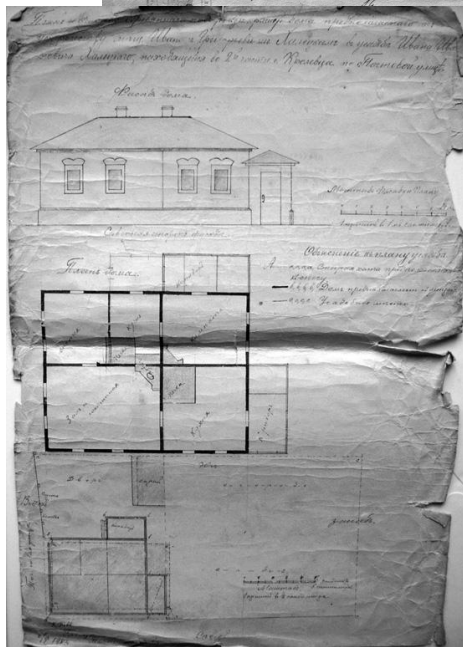
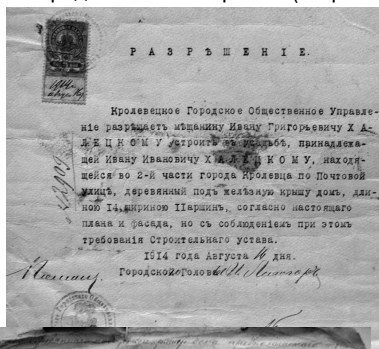
Григорія Івану Григоровичу Халецькому. Той побудував на цьому дворі нову хату, в якій до смерті дожили Іван Іванович і Марія Дементіївна. В цій хаті після одруження проживали до вересня 1919 р. мої батьки. В ній народився я 18 вересня (старого стилю) 1917 року. В 1933 році хата була продана Павленкам за 3 тисячі карбованців. Цього голодного року моя бабуся Євдокія Андріївна та я вдвох проїли ці гроші за три місяці. Але це вже інша тема.

Григорій Іванович був добрим швецем. Він дуже добре розумівся в товарі (так швеці називали виченені шкіри). Невиченену шкіру доводив до ладу сам. Шевське ремесло знав до тонкощів. Коли в 70-х роках XIX ст. в Чернігові відбувалася Всеросійська кустарна виставка, він пошив чоботи, налив їх у Кролевець водою і наповнені водою чоботи віз підводою до Чернігова. За високу шевську майстерність він був нагороджений золотою медаллю. Ніякої золотої медалі він не одержав, зате мав похвальний лист і персональну печатку для сургуча з царським гербом і написом: «Г.И. Халецкий За Черниговскую выставку». Він мав право на своїх виробках ставити сургучову печатку, але я не пам'ятаю, щоб він цим правом користувався.

Тридцять шість років від роду 1 листопада 1887 року Григорій Іванович одружився з Євдокією Андріївною Башиною. Була дружина 1860 року народження, на 9 років молодша свого чоловіка. Батьки її жили в Кролевець на вул. Великий Довгалівці. Батько її був богомазом, малював ікони. Богомазами стали і її брати Степан та Прокіп. Дочка Олена була замужем за Івченком – столярем, Марія за Зачепую, а Анна і Васса так і залишилися в дівках.

Своєї власної хати Халецькі не мали. Наймали квартиру у Биріна, збиралися побудувати свою хату. Посипалися дрібні діти.

22 грудня 1888 року народився перший син Микола, 22 листопада 1890 року – син Степан, 16 квітня 1892 року – син Іван, 9 вересня 1894 року – дочка Анна, 17 січня 1897 року – дочка Ксенія, 28 жовтня 1899 р. – дочка Анастасія, 4 травня 1902 р.

– син Дмитро, 3 квітня 1905 р. народилась остання дитина – син Йосип. Правда, з восьми дітей вижили п'ятеро. Степан, Ксенія і Йосип померли в ранньому дитинстві.

Справжнім лихом для сім'ї була мати Григорія Івановича – Кулина Іванівна. Ненаситна п'яниця, вона тероризувала сім'ю. Все, що попадалося під руку, тягла в шинок і пропивала. Могла з під малої дитини витягти подушку і пропити. Григорій Іванович ненавидів рідну матір, але, як добропорядочний християнин терпів її, не ремствував. Жила його мати в його сім'ї до самої смерті 1909 року.

Не полюбляв він і рідну сестру Горпину. Лінива, неакуратна Горпина ходила, як якесь опудало. За такий непривабливий вид народ назвав її «Кундею». Була вона замужем за багато старшим від себе сторожем буцегарні Йосипом Федоровим.

У 1893 році у них народилася дочка Євдокія – лінива, не путьова дівчина, яку Григорій Іванович терпіти не міг, але що поробиш – родичі. Підросла Євдокія і її теж «Кундею» стали звати.

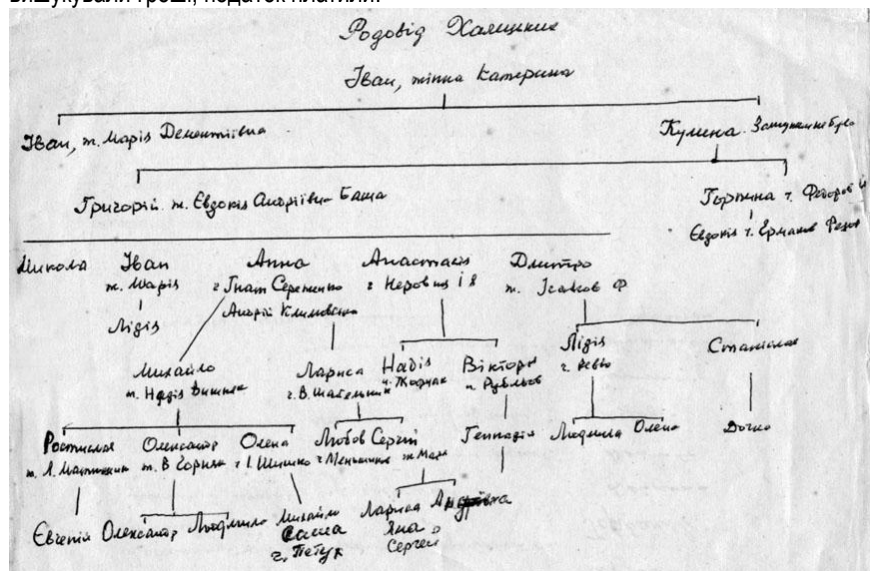
Середнього зросту, худощавий, без найменшого натяку на пузце, трохи сутулуватий, з приємними рисами обличчя, світло-сірими очима, трохи косими в наслідок хвороби, біло-сірою бородою, вусами і баками чорними, без єдиного сивого волоска, з великими залисинами на голові – таким я пам'ятаю діда Григорія Івановича в його сімдесят з лишнім років.

Приписаний до міщанського стану, він і був міщанином (в доброму розумінні цього слова). Був добропорядним православним, істино віруючим чуть не до фанатизму. Дотримувався християнської моралі, беззастережно виконував усі заповіді: ніколи не взяв нічого чужого, шанував свою непутьову матір і сестру, ніколи не сперечався із сусідами чи сторонніми людьми, пунктуально дотримувався догматів віри. З дітьми своїми був суворим, вимагав від них бути чинними, ввічливими, трудолюбивими. За найменшу провину карав. Зате з сусідами і, взагалі, з чужими дітьми був ласкавий, любив пригостити їх цукерками, мав славу висококваліфікованого швеця, мав постійних замовників. Кухня була заставлена полицями, на яких стояла величезна кількість шевських колодок. Вивчав ноги кожного із замовників і потім виготовляв колодки на його ногу, враховуючи мозолі та інше. Тому шив взуття зручне в експлуатації, міцне, красиве. Був людиною старозавітною, консервативно настроєною, переконаним монархістом. На стіні біля його верстака постійно висіли спинки стінного календаря з портретом царя Миколи другого, його дружини Аліси Гесенської (імператриці Олександри Федорівни) та царського наслідника Цесаревича Олексія. З гордістю згадував, що йому «пощастило» хоч здаля побачити «самого» царя-визволителя Олександра II. Великими літерами записав: «З березня 1881 року я присягав імператору Олександру Олександровичу». З великим обуренням говорив про народовольців, які вбили царя Олександра II мов за те, що він звільняв селян від кріпосної залежності, вірив проповідям священників, їхні слова сприймав, як безперечну істину. Нові порядки, радянську владу лаяв. Представників влади вважав пройдохами, мошенниками, острожниками. Але в конфлікт з ними ніколи не вступав.

На терпів п'яницю. Сам лише на великі свята дозволяв собі випити малесеньку чарочку горілки чи вишневої настойки. Зло від алкоголю бачив на прикладі власної

матері. Коли в Халецьких відбували гостей, а було це на другій Пречистій, у храмове свято, то обходилися однією пляшкою горілки, яку випивали маленькою чаркою, чи вдома, коли господар частував. Недопиту пляшку ховали до іншого разу. У Серезок при відбуванні гостей на стіл ставилася сулія сизої самогонки свого домашнього виробництва. Пили стаканами.

До самої смерті Григорій Іванович куриє. Куриє самосад. Не терпів товченого тютюну. Стебло махорки колов, вичищав ватоподібну серцевину, кришив кубиками, розмірами трохи меншими за сірникову головку, листя махорки нарізав тонко, тонко. В кращі часи міг закурити цигарку «Розкурочних» чи «Шури - мури». Це тоді, коли були гроші. А грошей завжди не вистачало. Завжди вчасно не сплачувалися податки, росла пеня. Приходив виконавець чи агент райфінвідділу Фрол Коваленко, описував самовар, який мав бути проданим для сплати податку. Тоді десь вишукували гроші, податок платили.

Жили з базару. Чи не кожного базарного дня, а в Кролевці базари були по середах, п'ятницях і неділях, бабушка ішла на базар і приносила звідти продукти харчування. Дід ходив лише на ярмарки. Ярмарків було п'ять: Стріченський, Вознесенський, Маковіївський, Воздвиженський і Миколаївський, на зимового Миколу – 19 грудня. Як правило, найжвавіша торгівля відбувалася на підторжі, тобто в день перед ярмарком. Тоді торгували до пізньої ночі. А в ярмарковий день уже з півдня торгівля припинялася, ярмарка роз'їдилася.

На Башивчині, на Великій Довгалівці – бабушкиній батьківщині, мали город. Не знаю, чому такий привілей був Халецькому. Інші Башині зяті Івченко і Зачепа городом не користувалися. Город у Башиних був великий, тігся від вулиці до Глибокої дороги, що вела з Подолова в Кролевець. Тепер цей город, який простягнувся від вул. Шевченка до вул. Осипенка, перетинають вулиці Богдана

Хмельницького, Жовтнева і Гвардійська. Халецькі користувалися ділянкою городу, яка лежала від вул. Осипенка до вул. Жовтневої. Не знаю чому, не обробляли город самі, а віддавали його «з половини» спільнику Савці. Той обробляв город своїм конем і своїми силами. Половину врожаю картоплі забирав сам, половину привозив бабушці. Коли Халецькі перестали користуватися городом – не пам'ятаю. Знаю, що це малою дитиною разом з матір'ю я бував на цьому городі, коли вона там копала картоплю.

Незважаючи на злидні, Григорій Іванович Халецький був людиною гордою, високо тримав свою гідність. Все життя тягнувся до тих, хто займав вище від нього становище в місті. Його кумом був Григорій Трифонович Биков – власник чималого чинбарні, заможний міщанин чи купець. Був він на кутку, де всі Миколаївського приходу, навіть соборним титарем був. Він був хрещеним батьком більшості чи може і усіх дітей Григорія Івановича. Кумою була молода бабусина сестра Васса Баша.

Григорій Іванович жодного дня ні в якій школі не навчався. Читати навчився самотужки. Найбільше читав «Євангеліє» і щорічний «Київський календарь». З художньої літератури були видання: «Битва руських с кабардинцями или прекрасная магометанка, умирающая на гробу своего мужа», «Абдул кровопивец» і інші такого типу. Чи читав він їх, не знаю, чи може для дітей купував. Користь освіти визнавав і дітей, особливо хлопців, вчив. Микола і Іван закінчили вище початкове училище. Микола закінчив фребелівські учительські курси, склав екзамен на народного учителя, учився на агронома. Іван закінчив фельдшерську школу, Дмитро навчався в гімназії, потім у профтехшколі, яка давала середню освіту. Дочка Анна закінчила двохрічну школу жіночого добродійного товариства, а Анастасія – вище початкове

училище.

Після одруження невдовзі почали Халецькі створювати своє гніздо. Купив Григорій Іванович шматок землі у відставного унтер-офіцера Антона Юхимовича Мусіяко та шматок у дворянки Огієвської. Погана це була земля, на схилі пагорбу, колишній смітник, зате неподалік від базару, неподалік від міської і земської управ, в тихому завулочку в центрі міста і одночасно на околиці його, бо від садиби Халецьких і до левади навпрошки якась сотня-півтори кроків. Почали будувати дерев'яну хату за звичайним для Кролевця планом: дві кімнати, кухня, теплі сіни. За хатою викопали погреб, побудували комору, пізніше її поставили впритул до хати. Хата побудована фасадом на північ. Південна стіна було глухою. До неї примикала комора та невеличкий хлівець, де тримали порося. Хата була крита соломкою, комора теж, а хлівець довелось накрити жерстю, бо вся вода з даху хати і комори стікала на хлівець.

Хата опалювалася піччю, звичайною російською піччю, яка топилася щоденно, та грубою-голанкою, раніше була груба з лежанкою. Опалювали піч дровами, а грубу

соломою або шаройкою (лушпиння із зерна гречки). Пізніше стали топитися торфом ручної різки.

Мабуть, наслідуючи свого кума, Григорій Іванович, побудувавшись на землі Миколаївського приходу, залишився прихожанином соборного приходу. Мав щирого приятеля Дементія Корду, та на початку століття той із сім'єю виїхав на постійне проживання на Кубань в Гарячий Ключ. Не переписувалися, бо написати листа було важче, чим пошити чоботи.

У рідкісні вільні хвилини Григорій Іванович любив зіграти партію в шашки, а частіше – карти, в гру «шістдесят шість». Інших карточних ігор він не визнавав. Його постійним партнером був недалекий сусід, колишній жандарм Василь Комар, який із сім'єю вів дуже скромне небагате життя.

Останні роки життя Григорія Івановича мучив кашель. Біля його ліжка в кухні стояв ящик з піском, куди він спльовував харкотиння. Від кашлю бабушка варила йому густу мікстуру із калини, імбиру, меду і, здається, стручкового червоного перцю. Я, в усякому разі, проковтнути ложку цієї мікстури не міг, хоча ради дитячої цікавості і намагався.

В 1929 році він зліг остаточно. Перемістили його у велику хату в куток між грубою і стіною печі. Там він доживав останні дні. 15 березня 1929 року бабушка зранку пішла на базар, я, чомусь, не пішов до школи, лишився дома, сидів у кімнаті і щось читав. Дід попросив мене звернути йому цигарку. Я звернув, прикурив, подав йому і пішов собі в кімнату продовжувати читати. Прийшла з базару бабушка, підійшла до нього - він був мертвим.

Григорій Іванович Халецький помер 15 березня 1929 року о 9-й годині ранку на сімдесят дев'ятому році життя. Поховали його в 2 години дня 16 березня 1929 року на центральному крелевецькому міському кладовищі.

30.10.86

БАБУШКА ЄВДОКІЯ АНДРІЇВНА

Бабуся моя, матирина мати, Євдокія Андріївна, народилася в сім'ї богомаза Андрія Баші – коропського міщанина.

Андрій Баша купив ділянку землі в Кролевеці, побудував хату і перебрався на проживання в Кролевець. Не знаю, чи в Коропі, чи в Кролевеці у нього в лютому 1860 року народилась дівчинка, яку назвали Євдокією. Старшими від неї в сім'ї були брати Степан і Прокіп, сестри Марія, Олена, Анна і менша від неї сестра Васса.

Андрій та його сини все життя працювали по церквах та монастирях, малювали ікони, золотили кісти та іконостаси. Багато бачили та знали інтимних подробиць із життя духовенства і, якщо в душі визнавали Бога, то не вірили ні попам, ні монахам, «черті патлаті» - іншого імені у них для служителів культу не було. Всі діти Андрія Баші, не скажу, щоб були переконаними атеїстами, але церковні обряди і службу відбували тільки для того, щоб люди не тюкали.

У 1867 році Євдокія Андріївна 1 листопада повінчалася з Григорієм Івановичем Халецьким. Мабуть, великий город на башівщині був її приданим. Раніше від неї поженилися брати Степан та Прокіп, повиходили заміж сестри: Марія за Зачепу, Олена за Івченка. Анна і Васса залишилися в дівках.

Євдокія Андріївна пережила всіх своїх братів і сестер. Степан помер 23 лютого 1891 року, Прокіп – 18 квітня 1901 року, Марія Зачепа померла 17 березня 1908 року, Анна – 1 лютого 1919 року, Олена - 7 лютого 1933 року у і Васса – 7 березня 1934 р. (всі дати за старим стилем).

Грамоти Євдокія Андріївна не знала. Ні читати, ні писати не вміла. Правда, колись, перебираючи старі документи, я натрапив на вексель, на якому розбірливо і чітко було підписано: «мещанка Євдокія Андреевна Халецкая». Попитав у неї, хто підписував це, відповіла, що підписувала вона власноручно, колись уміла підписатися, а тепер забула. Лічбу знала. Гроші часто називала по-старинному: шаг – це 1/2 копійки, алтин = 3 копійки, п'ятак = 5 копійок, гривеник = 10 копійок, коповичка = 15 копійок, сім гривень = 20 копійок, четвертак = 25 копійок, полтинник = 50 копійок і цілковий = 1 крб. Довгий час, особливо, коли поблизу міста будували залізницю, їй довелося пекти хліб і продавати його на базарі. Хліб вона пекла дуже добрий. Блискуче володіла мистецтвом готувати смачну їжу. Її зять А.К. Климовський казав, що він проживав у багатьох містах, харчувався у різних людей, в їдальнях і ресторанах, але такого смачного борщу, який варила Євдокія Андріївна, він не їв ніколи ніде. Дійсно, турботи про харчування великої сім'ї лежали на її плечах.

Врзався в пам'ять такий епізод: мені 10 років. Великий піст. Треба говіти - спокуювати на оповіді свої гріхи, а наступного дня в церкві після служби одержати святе причастя. «Піп меду дасть», - тоді казали. Від сповіді до причастя не можна нічого їсти. Причащаються тільки на тоще серце. В десять років у мене перша оповідь. В нашій сім'ї вважали: до десяти років дитина безгрішна, можна не оповідатися. Коли мені минуло десять, мене відправили на оповідь. Надвечір зайшов я до церкви. Серед церкви стояв піп біля маленького столика. На столику – металева тарілка з дрібними грошима. Підійшов до попа, поклав на тарілку свого п'ятака. Став на коліна. Піп покрити мою голову своєю запаскою, щось запитав. Я щось відповідав. Потім він сказав: «Відпускаються гріхи рабу божому Михайлу. Йди». Я піднявся і пішов додому. Процедура оповіді тривала 2-3 хвилини. Мої старші, більш досвідчені товариші, казали, що при оповіді вони клали на тарілку попові три копійки чи п'ятака і тягли гривеник «здачі». Я ж був несміливий і тоді віруючий. Віра вірою, а від оповіді до причастя далеко, а їсти хотілося зараз, дуже хотілося. Прийшовши додому, я довго тинявся з кутка в куток. Бабушка мене тихесенько запитала, чи хочу я їсти. Я ствердно кивнув головою. Їли ми завжди в кімнаті за столом. Але в кімнаті сидів дід. Вона насипала їжу і посадила мене їсти в кухні. Це помітив мій дід.

- Дуню, ой Дуню, що ви робите (він до бабушки звертався на ви), це ж гріх.

- Гріх хай буде мені, а хлопець хай вечеряє, - відповіла вона. Знаць не дуже гріха боялася.

Не легко склалося її життя. Двадцять два роки варила з неї воду свекруха – гірка п'яниця, яка тягла в шинок все, що під руку попалося. Присмирити Кулину Іванівну було нікому, чоловік не смів і слова сказати своїй матері, терпів її негідні вчинки. Померла свекруха, зітхнула вільніше, відчула себе господаркою в домі. Нова біда – захворів і помер старший син. Помирали діти і раніше, але помирали малими, а Микола не дожив кілька днів до 24-х років, помер в розквіті сил. Імперіалістична війна, революція, громадянська війна, тяжкі повоєнні роки, голод. 28 листопада 1919 року довідалися про смерть сина Івана. А йому було лише 27 років.

Дочки повиходили заміж, вилетіли із сім'ї. Лишилися в родовому гнізді лише син Дмитро, парубок, та онук Михайло, тобто я. Через рік після смерті Григорія Івановича поїхав Дмитро шукати собі долі. Залишилася Євдокія Андріївна проживати з малолітнім онуком, зі мною. Треба було за щось жити, а жити доводилося лише з базару. Города вже не було, та коли б він і був, то обробити його сама не могла, не було сил. При дворі був сад: дві яблуні, одна груша, одна слива та кущі здичавілої малини. Була невеличка грядка, на якій нічого не росло. Допомога від дітей була незначною. Дмитро прислав гроші, але їх не вистачало. Анюта час від часу передавала то гладішку молока, то клуночок картоплі. Від Насті чекати було нічого, бо в неї нічого не було.

Особливо тяжким видався рік 1933-й. В сімейній хроніці я тоді записав: «1933-й рік був роком голоду. Люди мерли на вулицях. Продали хату Халецьківщину і проїли за три місяці. Хліб доходив до 200 крб. за пуд, картопля 50». 1934 рік видався легшим. У березні купити пуд хліба можна було за 70-75 крб., а картоплі за 20 крб., але грошей на купівлю не було. В лютому 1933 року (20 лютого) померла старша бабушкіна сестра Олена Івченко, 20 березня 1934 року померла менша її сестра Васса Баша. Це була остання із її братів і сестер. Ці смерті вона боляче переживала.

В 1934 році повернулася до батьківської хати дочка Анюта разом з чоловіком і маленькою внучкою Ларисою. Наприкінці року чи на початку 1935 р. у бабушки трапився інсульт. Вона злягла і 10 лютого о 4-й годині ранку померла.

Поховали Євдокію Андріївну Халецьку 11 лютого 1935 року на центральному крелевецькому кладовищі поряд з могилою чоловіка та старшого сина Миколи. Похорони відбулися о 2-й годині дня по православному звичаю.

МИКОЛА (22 XII 1888 – 17.XI.1912)

Старшим сином Григорія Івановича і Євдокії Андріївни був Микола. Закінчив він міське вище початкове училище, пішов служити. Служив у Крелевецькій Земській управі спочатку писцем, а потім бібліотекарем. Не зважаючи на молодість, відзначався вдумливістю і серйозністю. Мав певні літературні здібності.

Роки першої російської революції відзначилися піднесенням українського національного руху. Це піднесення захопило і Миколу. Якщо в 1904-1905 рр. він передплатував такі журнали, як «Север», «Природа и люди», то вже в 1906 р. він передплатує «Літературно-науковий вісник» і передплатує його регулярно, до самої смерті, в 1907 році передплатує ще й «Нову громаду», потім газету «Рідний край», «Нову хату», «Засів», «Світло».

Збирає добру бібліотеку російської та української літератури. В його особистій бібліотеці 10-томник Пушкіна, 2-томник Некрасова, однотомники Лермонтова, Гоголя, повні збірники творів Данилевського, Левітова, Ган, Козлова, Полежаєва та інші. Бідніше представлена українська література: Шевченків «Кобзар» і «Повісті», «Народні оповідання» Марко Вовчок, «Співлюбки» Руданського, оповідання Бордуленка, окремі твори Франка, «Поезії книгодруга» Олеся і багато інших. Все не перелічиш. Коли він не міг добути потрібну йому книгу, він у пристойному зошиті переписував її своїм чітким каліграфічним почерком. Так був переписаний «Огнецвіт» Григорія Чуприни, українські переклади Генріха Гейне.

Великий вплив на розвиток поглядів Миколи мав ліберальний земський діяч Василь Трохимович Андріївський, який, проживаючи в Чернігові, познайомив і звів М.М. Коцюбинського з його майбутньою дружиною Вірою Устинівною. Андріївський подарував Миколі книгу Франка «Мойсей». Він, Микола Халецький, та Іван Отрох, були членами чернігівської «Просвіти», яку очолював відомий український письменник Михайло Михайлович Коцюбинський.

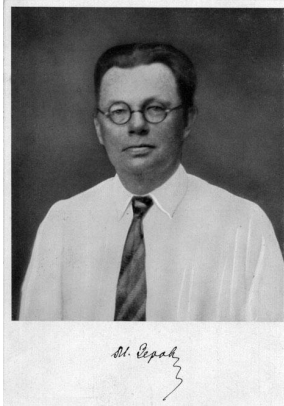
Іван Матвійович Отрох, майже одноліток Миколи Халецького, теж служив у Крелевецькому Земстві писарем. З Миколою вони дружили, мали спільні погляди, дбали, щоб мати зовнішні національні ознаки: сорочки-вишиванки, червоні пояси, шаровари (це лише на сцену), чоботи, рясні кожухи, смужкові шапки, передплатували українські видання, брали активну участь у міському драматичному товаристві. Іван Отрох - на провідних драматичних ролях, що у нього добре виходило, Микола Халецький був суфлером. Коли Микола виїхав на навчання, земську бібліотеку очолив Іван.

Ідея національного відродження захопила Миколу і він вирішив своє життя присвятити освіті і поліпшенню добробуту українського селянства – основи нації. Від революційних поглядів він був далеким. Він вирішив вчитися. Цьому сприяв вплив студента Київського університету Миколи Зерова.

Костянтин Зеров працював інспектором народних училищ в Кролевецькому повіті. Його сім'я, зокрема сини Микола, Михайло і Дмитро, жили в Кролеві. Коли Микола, згодом відомий письменник, перекладач, «неокласик», професор, став навчатися в Києві, на канікули, чи як тоді казали на ваканції, приїздив у Кролевець і тут бував не тільки в колі т.з. «золотої молоді», а й тієї частини, яка була захоплена ідеями національного відродження. Микола Костевич Зеров часто бував у хаті Халецьких, мав добрі, дружні стосунки з Миколою Халецьким, листувався з ним. Мабуть вони зустрічались і в Києві, куди Микола Халецький поїхав учитися. Він готувався «сіяти розумне, добре, вічне». Хотів стати учителем. Закінчив фребелівські курси, склав екзамени на народного учителя. Мабуть, тоді він познайомився з Спиридоном Черкасенком. Серед книжок Миколи була збірка оповідань М. Черкасенка «Маленький горбань» з дарчим написом автора. Мав якісь стосунки з редакцією педагогічного журналу «Світло», вмістив потім по ньому (по Черкасенку –авт.) некролог. Про некролог мені казав Василь Олексійович Нікітін, коректор районної газети. Особисто я некролога не бачив. Мабуть Микола співробітничав у газеті «Рідний край», яку видавала Олена Пчілка – мати Лесі Українки. Листи Олени Пчілки до Миколи були в його архіві. Стати учителем на його думку було ще недостатньо. Хотів мати широкі агрономічні знання, поєднати в собі учителя і агронома. Та здало виснажене надмірною працею і нестатками тіла. Тяжко захворів. Повернувся з Києва в Кролевець.

17 листопада 1912 року о 4-й годині ранку (Микола – авт.) помер від запалення легенів. Це була субота. Ховали його наступного дня, в неділю, 18 листопада. Було дуже багато народу. Було два вінки: один від земства, другий – від друзів-євреїв. На його могилі, здається, коштами Кролевецького земства, був споруджений залізний хрест на цегляному постаменті. В 30-х роках хрест зломали і здали в металобрухт.

В сім'ї Халецьких існував таких переказ: циганка-ворожка наворожила Миколі, що коли переживе 24 роки, то тоді довго житиме. Якщо переживе. А він до своїх двадцяти чотирьох років не дожив місяць і п'ять днів. Не вірю я ні в які ворожіння, але такий збіг обставин.

зробив фотоапарат, простий, примітивний, але зроблений з великою майстерністю. Може ще що робив – не знаю.

Технічного навчального закладу в Кролеві не було, а їхати кудись на навчання не було коштів, не було і відповідної освіти. Для навчання в університеті треба було раніше закінчити гімназію, для навчання в технічному ВУЗі - реальне училище. Ні гімназії, ні реального училища в Кролеві не було. Його освіта – вище початкове училище.

фотографіями викладачів і випускників школи. За це фотограф зробив його великий портрет.

Якщо Микола мав пристрасть до гуманітарних наук, до просвітительської діяльності, то Іван мав пристрасть до техніки. Був він обдарованим хлопцем. Микола був русим, Іван – блондин. Різкий, настирський, злий, швидкий до розправи. Дома звали його білою собакою.

З початкової школи вигнали його: чорнилами забризкав очі учительці, демонстративно заявив у класі: «Не слухайте її, вона менше мене знає!». Довелося батькові ходити до школи, упрощувати, а дома виховувати Івана потягом та так, що багато днів син сісти не міг, а спав на животі.

Був у Івана хист до малювання. Вистачало терпіння робити складні моделі. Сам зробив проєкційний ліхтар, кінопроєктор виготовив із дерева, з фанери. Акуратно лобзиком випиляв усі колеса, шестерні, корпус, бабіни. Сам зробив фотоапарат, простий, примітивний, але зроблений з великою майстерністю.

Дбаючи про розвиток охорони здоров'я земства, відкривали лікарні, фельдшерські дільниці і відчували гостру потребу в своїх земських кадрах медичних працівників, особливо середньої ланки. Кролевецьке земство по протекції Миколи Халецького направило Івана на навчання до Чернігівської губернської земської фельдшерської школи за свої кошти. Іван успішно закінчив її. Довгий час зберігалася випускна фотографія. Маючи непоганий художній смак, Іван виготовив картон з

Згідно з умовою, кілька років Іван Халецький мусив працювати фельдшером в медичній установі Кролевецького повітового земства. З 23 червня 1912 року він приступив до роботи дільничим фельдшером атюшської фельдшерської дільниці. Йому була визначена ставка 376 крб. в рік, тобто 31 крб. 33 коп. в місяць. По тому часу для самотнього холостяка це були чималі гроші. Суджу по тому, що на свою заробітну плату Іван Григорович Халецький зміг придбати ділянку землі і побудувати хату. Правда, ділянку землі він придбав у батькового дядька Івана Івановича Халецького і зобов'язувався забезпечити житлом в цьому будинку Івана Івановича і його дружину Марію Дементіївну. Так воно і було.

В роки першої світової імперіалістичної війни І.І. Халецький був призваний до армії. Було це в 1915 році. Про армійську службу його мало що відомо. Там, в армії, він наприкінці 1916 чи 1917 року одружився на сестрі милосердя. Звали її Марія. Прізвища не знаю. Була вона росіянка, родом з Костромської губернії. Від цього шлюбу народилася і них дочка. Назвали її Лідія. Дружину і дочку в 1918 році Іван привіз в Кролевець, знайомив із своїми батьками. Побули в Кролевці недовго, поїхали назад на службу.

В кінці листопада 1919 року прийшло повідомлення, що фельдшер Іван Григорович Халецький помер від висипного тифу і похований в м. Смілі, поблизу м. Черкаси. Рятуював хворих від тифу, сам захворів і помер. В Халецьких довгий час зберігалася жменя землі з могили сина Івана.

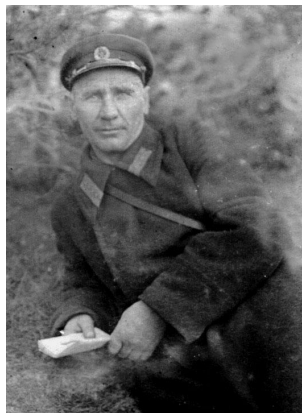
Невістка Марія в Кролевець не приїхала, виїхала на свою батьківщину в Костромську губернію. На початку 20-х років було від неї кілька листів, а потім листування обірвалося. Сліди Марії і її дочки Лідії Іванівни Халецької зникли.

АНАСТАСІЯ (28.X.1899 – 28.III.1958)

Хоча про навчання дочок Григорій Іванович Халецький мало дбав, його друга дочка Анастасія у вересні 1911 року закінчила курс навчання в Кролевецькому міському початковому народному училищі. Спеціальності не було ніякої. Мабуть у сестри Анюти трохи навчилася шити, але кравництво не стало її фахом.

На початку 20-х років працювала машиністкою в комунгоспі. Там познайомилася з Іваном Яковичем Неровню (по вуличному Штакуном). Іван Неровня, столяр за фахом, був 1891 року народження, кролевчанин, родом з вулиці Коноваловки. В 1924 році вони одружилися. Анастасія перейшла жити в хату чоловікову, на Коноваловку.

Старший від своєї дружини на 8 років, Іван був одним сином у великій сім'ї. На час одруження його батька в живих вже не було, сестри Марфа, Марія, Олександра були заміжжям, а

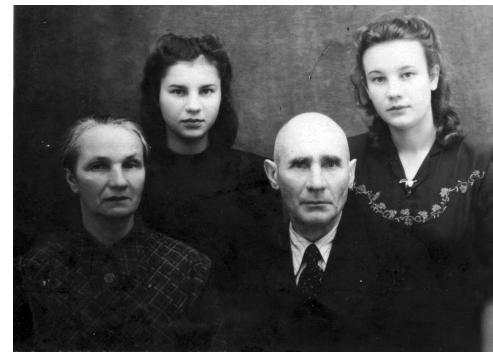

невеличкій хаті (дві кімнати і кухня) проживала його мати та сестри Параска, Софія і Ольга.

Невістка не прийшлася по двору. Особливо не подобалась вона Парасці, з якою постійно сперечались. Народився син Борис. Прожив близько року і помер. Народився другий син Віталій. Недовго прожив - помер.

Іван Неровня став начальником міської пожежної команди. Під житло пожежникам передали будинок поміщика Цітовича, націоналізований в пореволюційні роки. Начальнику зручніше було жити біля пожежної. Іван та Настя перебралися в будинок Цітовича на вулицю Комсомольську. Займали вони чималий зал, кухню і кімнату. Там у них народилася дочка Надія, 13.IV.1927 р., та дочка Вікторія, 2 серпня 1930 р.

Іван та Настя не ладили між собою. Іван тягнувся до передового, Настя була настроєна консервативно. Іван був проти хрещення дітей. Під впливом Халецьких Настя таємно дітей перехрестила. Іван був проти казок, Настя читала і розповідала казки і т.д. Іван був у числі активних в селищній Раді, Настя домосідка, домогосподарка. Певний розлад викликав зв'язок Івана з єврейкою Машею Ліфшиц.

Можливо цей зв'язок був лише в постійній уяві.

Розкидали стару дерев'яну пожежну каланчу. На місці її побудували нову із цегли. При каланчі побудували квартири. Іван обрав собі невелику квартиру, холодну, з вікнами на північ. Знову ж 2 кімнати і кухня.

Напередодні війни І.Я. Неровня вступив до Комуністичної партії. Наприкінці серпня фронт

наблизився до Кролевця. Неровня з сім'єю евакуювався. В дорозі довідалися, що Кролевець ще тримається. Анастасія Григорівна, Надя і Віта підводою поїхали далі, а Іван Якович повернувся в Кролевець.

З великими труднощами Настя і діти добралися до автономної республіки німців - Поволжя. Їх направили в селище Нейлаубе, звідки німці були виселені. Цілком випадково через рік дізналися, що Іван Якович в Мордовській АРСР. Зустрілися і жили там разом до повернення в звільнений від окупантів Кролевець. Це було в 1944 році.

Іван Якович був призначений завторгом міського сумішторгу, але незабаром добровільно відмовився від цього хлібного «міста». Сказав: «Не хочу в тюрму сідати, а тут посадять». Пішов назад у пожежну команду начальником. Сім'я поселилася в тій же квартирі, яку займали до війни.

Дівчата продовжували навчання в середній школі №1. Надія успішно закінчила десятий клас, потім закінчила факультет російської мови та літератури учительського інституту при Ніжинському педагогічному інституті. Її направили

працювати учителькою російської мови та літератури в мадярську школу в с. Велика Добронь, потім в Геївці. Одружилася з словаком Олександром Юрєвичем Жоффчаком. Вся її трудова діяльність, від початку роботи до виходу на пенсію по старості пройшла в Закарпатській області.

Вікторія по закінченню 7 класів вступила на відділення художньої вишивки Крелевецького технікуму художніх промислів. По закінченню була направлена на роботу в Ніжин, у вишивальну артіль. Там одружилася з Георгієм Лукичем Рубльовим. Потім її перевели працювати в Умань, де і проживала до пенсії. Має сина Геннадія, невістку, внучку.

Анастасія Григорівна, випроводивши дочок, спілкувалася з сестрою Анютою. Після смерті Анюти захворіла сама на водянку. 28 березня 1958 року померла.

Іван Якович одружився на Вірі Антонівні Самусенко, вдові на 18 років молодшій за нього. Та його звів у могилу рак гайморової порожнини. 17 жовтня 1962 року він помер.

ДМИТРО (4.У.1902 – 14.ІУ 1942)

Наймолодший із дітей Григорія Івановича та Євдокії Андріївни Халецьких - Дмитро. Після смерті Івана він лишився єдиним продовжувачем роду. Його вчили.

В 1913 році він закінчив початкове народне училище. Того року в Крелевці відкрилась чоловіча чи хлопчача гімназія. Він був прийнятий до гімназії, але закінчити її не зміг, адже в 1920 р. гімназії були ліквідовані. Вони поступилися місцем єдиній трудовій школі.

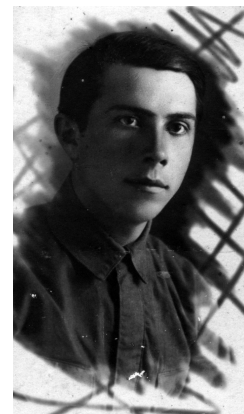
Дмитро продовжив навчання і успішно закінчив Крелевецьке професійно-технічне училище, яке давало середню освіту, по суті прирівнювалося до технікуму. Мав фах слюсаря.

В 1923 році його призвали до Червоної Армії. Службу проходив на Україні в залізничних військах. Демобілізувавшись, служив в частинах ОВО (особое вооруженное отделение). Служби цієї соромився. В обов'язки входив супровід поїздів, охорона об'єктів, зокрема залізничного моста через Сейм на лінії Конотоп-Мельня. Це була хоч і високооплачувана, але небезпечна служба. Бійців ОВО кидали в боротьбу з бандитами. Так відомого бандита

Ващенко убив боєць гранатою, яку кинув між собою і отаманом банди. Боєць загинув, але й небезпечний отаман банди був знищений і банда, яка терроризувала ряд округ і районів, припинила своє існування.

З оповідань Дмитра пам'ятаю, що разом з тим в охоронниках Сеймовського мосту служив Єрмаков. В хвилини відвертості Єрмаков розповідав, що він розстріляв останнього російського царя Миколу II, його сім'ю і слуг - всього 17 чоловік. Одного лише малого кухарчука залишили жити. Йому (Єрмакову – авт.) не вірили, над ним сміялися. Багато пізніше мені довелося прочитати дослідження М. Касвинова «Двадцять три ступени вниз» про останні дні Романових. Там пишеться, що Романових розстріляв Єрмаков.

В ОВО служили по найму. Наймалися на певний строк. Коли строк служби закінчився, Дмитро, незважаючи на умовляння начальства, на новий термін не лишився, а повернувся в Крелевець. Але роботи за фахом не було. Влаштуватися в Конотопі чи Шостці, щоденно їздити на роботу, не хотілось. Саме вбивалася в силу ткацька артіль «Відродження». Пішов працювати туди комірником у підготовчий відділ і фарбувальню. Розміщалися вони в колишньому крохмальному заводі Білокриницького на Довгалівці Великій, яка вже тоді звалася вулицею Шевченка.

На його плечі лягли турботи про нитки, фарби. Артіль в ті роки вживала німецькі фарби фірми І.Г. Фарбен «Індустрі». Фарби були дуже дорогі, але нелиночі. Мабуть до цього періоду відноситься його знайомство з Пашею Кузьмівною Ревею, пізніше вона вийшла заміж за Перет'яка. В артілі познайомився з механіком Василем Степановичем Шабельником. Той почав умовляти Дмитра їхати куди-небудь на новобудову, не заїхати в Крелевці. І умовив. Поховавши батька, Дмитро Григорович разом із товаришем по роботі слюсарем Семеновим виїхав на будівництво хімкомбінату в Бобрині під Москвою. Звідти його відрядили на будівництво хімкомбінату в Березники на Уралі, в Пермській області, неподалік від Солікамська. Два роки працював там слюсарем-монтажником. Коли побудували Березниківський хімкомбінат, повернувся на будівництво Бобринського.

Працював, не шкодуючи сил, був ударником, багаторазово відзначався преміями, портрети його, як кращого робітника, друкувала заводська багатотиражка. Вступив до Комуністичної партії. Невдовзі був членом комбінатського парткому. Одержав у новозбудованому будинку квартиру. По закінченні будівництва Бобринського хімкомбінату, залишився на ньому працювати в газогенераторному цеху. Бобрини, як назва хімкомбінату, зникли, натомість з'явилося місто Сталіногорськ. Не знаю, чи зберегли свої назви залізничні станції Грицево (Грицово) і Маклер, куди доводилося адресувати листи Дмитру Григоровичу.

У 1932 році він несподівано одружився. За його словами це трапилося так: десь в компанії холостяків і дівчат, добре випивши, він запросив молоденьку медичну сестру проїхатися на його квартиру. Ранком сказала: «Ну куди я тепер піду?». Так і залишилася. Згодом вони зареєстрували шлюб. Цією медсестрою була Фенія Петрівна Ісакова, здається 1915 року народження, сибірячка.

У них народилися діти: дочка Лідія, син Станіслав, син Геннадій. Геннадій малим отруївся крисиною отрутою і помер.

Почалася Велика Вітчизняна війна. Лейтенант запасу Халецький був призваний до армії і призначений військовим комендантом станції Узловая, неподалік від Сталіногорська. Вночі 14 квітня 1942 року фашистські самолёти бомбили станцію Узлову. Дмитро Григорович саме чергував на станції. Він передав чергування і побіг в свою квартиру, щоб вивести в бомбосховище дружину і трьох дітей. Тих уже в квартирі не було, вони встигли вийти. Фашистська бомба влучила саме в його квартиру, коли він був там. Його тяжко поранило, відірвало руку. Не приходячи до свідомості, він помер.

Син Геннадій помер після загибелі Дмитра Григоровича. Феня виховала Лїду і Станіслава. Лїда закінчила гірний технікум, вийшла заміж за військовослужбовця Валентина Ревво, народила двох дочок Олену і Людмилу. Вони одружені.

Станіслав став конструктором. Одружився. Має єдину дитину – дочку.

Рід Халецьких по чоловічій лінії припинився, вірніше припиниться.

4 листопада 1986 р., 18 годин

БАТЬКИ

Мій батько, Ігнат Федорович Серезенко, народився в м. Кролевець 20 грудня 1889 року. Хрестили його в церкві великомучениці Варвари, яка стояла на початку вулиці Гребениківки. Він був другою дитиною, другим сином в сім'ї Федора Євдокимовича і Параски Хомівни Серезок. Кумами були Федорова рідна сестра Фенька та Парасчин рідний брат Андрій.

Ігнатове дитинство припало на той період, коли Серезки намагалися вийти із злиднів. Були чи то Федорові, чи Парасчині дядько і дядина. Жили заможнo, мали свій хутір під Кролевцем. Дітей у них не було. Стали просити, щоб Федір та Параска віддали їм одного із синів. Вони його виховують, відпишуть йому своє майно, а він їх до смерті догодує. Подумали, порадилися між собою і віддали дядьку і дядині Ігната.

Лягли спати. Не спиться Парасці. Важкі думи облягли. Дядько і дядина заможнo живуть, у них і золото є. Лихі люди повбивають їх, пограбують. Загине дитина. А цур з ним, з тим багатством. Своя дитина дорожча за всяке золото. Ранком стала просити Федора, щоб той пішов і забрав додому Ігната. Той так і зробив. Ігнат повернувся до батьків.

Щось неладне було в сім'ї Серезок. Не вжились рідні сини дома. І Федот, і Василь, і Гаврило залишали рідний дім і прагнули кудись піти, поїхати. Нехай гірше, аби інше. Чи не найбільше з них бродяжничав, бурлакував Ігнат.

Ще в дитинстві він втік з дому. Шукав його Федір Йовдокимович, але безрезультатно. Поки хтось не підказав йому, що Ігнат у монастирі чи то Рихловському, чи Петропавловському. Поїхав Федір туди. Дійсно, Ігнат там, на монастирську кухню дрова носить. Побачив батька, опустил оберемок дров, сховався.

Допоміг Ігумен. Привели до нього хлопця. Став його умовляти повернутися додому. Казав: «Не послухаєш отця земного, отверне от тебя отец небесный». Послухав його Ігнат, повернувся.

На навчання його віддали до Кролевецького міського училища. Далеко було ходити з Доброї Води на протилежний кінець міста, на Глухівський шлях, де було училище. Ходив, вчився. Був в одному класі із Іваном Халецьким, Іваном Салею, хоча був майже на два роки старший за Халецького. Училище закінчив і знову бурлакування. Подався у білий світ шукати своєї долі. Після довгих блукань примхлива доля закинула його на південний берег Криму. Тут він уже дійшов до краю. Обносився, обірвався, без копійки грошей, голодний, брудний і хворий лежав у канаві і збирався помирати. Два чоловіки, які випадково проходили мимо, зупинилися біля нього. Яких чудес не буває? Цими чоловіками були кролевчани, які в пошуках заробітків забралися аж у Крим. Це були столяри Іван Антонович Сухомлин і Петро Омелянович Івашко. Сухомлин був женатий на Марині Щербаньовій, а Щербані жили через вулицю, напроти Серезок. Івашко був сусід, жив через 2 двори. Ігната вони знали добре. Підбрали його, нагодували, примусили прийти в себе.

Вище середнього зросту, стрункий, гнучкий, темно-русий, з правильними рисами обличчя, виразними темно-карими очима Ігнат був симпатичним, справляв приємне враження. Він не пив, не лаявся, мав чудовий каліграфічний почерк і природний здоровий глузд. Влаштувався на роботу в знаменитий Нікітінський ботанічний сад якимось канцеляристом в контору управляючого. Тут і служив до призову. А

призивали в армію не по місцю роботи, а по місцю народження. Він мав з'явитися в управління воїнського начальника в м. Кролевець. Нікуди діватися. Треба було їхати в Кролевець. Пізніше про цю пригоду він розповів своїй матері, а вона мені через багато років.

Працівники Нікітінського ботанічного саду, з якими Ігнат був у добрих відносинах, зібрали йому на дорогу сундучок вина. Попрощався з ними. Сів на підводу, поїхав. А на зустріч управляючий. Зупинив, наказав відімкнути сундучок, а коли глянув, то за голову вхопився – там дорогі колекційні вина. Повернувшись в кабінет управляючого. Виникла довга, неприємна розмова. Управляючий звинувачував Ігната у крадіжці. Ігнат, в свою чергу, назвав управляючого злодієм і мошенником, нагадав, які документи проходили через його руки. Дійшло до того, що управляючий вихопив револьвер і пообіцяв застрелити Ігната і себе. Зрештою відпустив Ігната.

Крим настільки сподобався Ігнату, що він мріяв жити в Криму, зокрема в Ялті. Про це він неодноразово говорив пізніше.

Приїхав у Кролевець. Призвали. Призначили солдатом в караульну команду при повітовому воїнському начальнику. Управління воїнського начальника знаходилося неподалік від тюрми. Караульній команді доводилося охороняти кролевецьку тюрму.

Погано відбувати військову службу у рідному місті. Тут товариші, дівчата, знайомі, рідні. Тягне на волю. Ігнат виявився вкрай недисциплінованим солдатом. Поставлять його на пост біля тюрми, а він гвинтівку сховає в киці і сам іде до дівчат гулять. Гуляли на центральному міському кладовищі. Звідти добре тюрму видно. Сидять на лавочці – бачать пішла група озброєних військових. Ігнат каже: «Це вже по мою душу». Дійсно, шукали його. Знайдуть, посадять на «губу». Відсидить визначений строк і знову за своє, знову залишить пост, піде гуляти. Знову влімають і знову Федір Йовдокимович вирізує стільники меду, трусить гаманця, рятує сина. Здавалося, цій історії не буде кінця. Нарешті повітовий воїнський начальник полковник Климчик відправив Ігната на службу писарем в Київський кадетський корпус. Довелося жити в корпусі і носити форму. Кадетський корпус був закритим військовим середнім навчальним закладом з 7-ми річним строком навчання для дітей дворян і офіцерів. Його вихованці звалися кадетами. По стану здоров'я Ігнат не належав до стройовиків, його не можна було здати в регулярну військову частину солдатом.

Це я писав по пам'яті, не зовсім довіряючи їй. Підняв документи. У моєму архіві зберігся батьків щоденник за 1913 рік і кілька його листів. Звідти вношу деякі уточнення.

В кінці травня 1908 року Ігнат закінчив Кролевецьке трьохкласне міське училище. Чомусь у щоденнику він пише, що йому тоді було 16 з половиною років. Явна помилка. Було йому тоді 18 з половиною років.

Після цього почалися його мандрі, зокрема в Крим. В 1911 році він приїхав у Кролевець відбувати воїнську повинність. Тут він познайомився і близько зійшовся з дівчиною Анастасією Василівною Рубановою. В своєму щоденнику в запису за 10 липня 1913 року він пише:

«.....по приеме меня на военную службу я подал прошение и остался служить дома в управлении воинского начальника. Розыгрался целый роман. Я больше думал о Рубановой, нежели о службе, нес последнюю очень невнимательно. Сплошь и рядом делал самовольные отлучки, не слушался взводных, а со старшими писарями всегда ругался, часто опаздывал из отпуска и т. д., получались неприятные истории. Мне поминутно сыпали наряды, ставили под ружье, сажали под арест, заставляли чистить отхожие места, в общем применяли все пытки и казни, какие возможны на военной службе и какие только мог выдумать мой взводный, сверхсрочнослужащий писарь старшего разряда И.И. Гапченко. Не редко доводили до сведения делопроизводителя и воинского начальника и те угрожали мне судом. Я терпел без расчета на тяжесть, хотя с трудом переносил все вышеуказанные лишения и невзгоды, но в результате 12 мая 1912 года меня откомандировали от управления в г. Киев на должность писаря, где служу теперь и буду служить при благоприятных условиях до окончания срока службы.....».

У квітні 1913 р. він повернув Рубановій всі її листи і фотографії, припинив зв'язки з нею. Він записав: «Оставил я м-м Рубанову сознательно, ничуть об этом не жалея, мотивирую тем, что до настоящей жизни мне еще, как от земли до неба. Что же касается вечеров, проведенных много среди ее подруг, то таковые надолго останутся в моей памяти и я долго буду еще жалеть о том, что за свою молодость, частью проведенную в Крыму за канцелярским столом в имени на частной службе и остатки на военной службе, не мог воспользоваться теми удовольствиями, которыми пользуются мои товарищи, сживая целый век дома».

Це він записав 12 липня 1913 року в таборі Київського військового училища на Нікольській слободці Чернігівської губ. Служив він молодшим писарем, потім писарем в Київському військовому училищі. Дослужився до личок молодшого унтер-офіцера.

Служба продовжувалася і в 1914 році. Це було одноманітне, нудне, казармне життя, яке, в основному, протікало в канцелярії серед таких же як і він солдат і унтерів-писарів. Постійні сварки, дрібні пакості. Рідкі «увольнительные» у місто до 12 годин ночі, а іноді й до 2-х годин. А в місті - спроби познайомитися з дівчатами, випивки, надто близьке знайомство з кухарками. В щоденнику названо кілька дівочих імен, з дівчатами короточасні зв'язки і швидкі розриви.

Ще в Кролевеці він здружився з Яковом Щербанем, сусідом. Яків Олександрович Щербань був, мабуть, молодший від Ігната. Бо, коли Ігнат служив у Києві, Яків готувався до призову, між ними йшло листування. Яків вдавався до горілки, скандалив. Він був службовець. Служив у нотаріуса Павлушенка.

Коли Ігнат закінчив військову службу, точно не знаю. Мабуть це трапилося в половині 1914 року. Він повернувся в Кролевець, де й служив.

Познайомився з молодою швачкою Ганною Григорівною Халецькою. Став листуватися з нею.

Почалася перша світова імперіалістична війна. Росія наприкінці липня оголосила мобілізацію, а 1 серпня вступила в стан війни з Німеччиною. І.Ф. Сереженка визнали

непридатним до строкової служби і всі роки направляли на медичний огляд, на «переосвидетельствование» (не знаходжу українського відповідного цьому слова).

В жовтні 1914 року його направили на медичну військову комісію в м. Зіньків Полтавської губернії в управління повітового воїнського начальника. Не призвали. Відпустили.

Минуло кілька місяців і нове «переосвидельствование» чи, як перекладає це слово російсько-український словник, повторний огляд. В пошуках роботи він переїздить з місця на місце.

Влітку 1916 року він служить в селі Стара Гута (поблизу станції зерново) в старогутській економії В.П. Кочубея, неподалік від містечка Середина Буда. В 1916 році в червні його призвали. Направили в Полтаву писарем в штаб команди нестройових. Та по стану здоров'я він незабаром повернувся в Кролевець. В другій половині 1916 р. він остаточно зупинився на прожиття в Кролевеці. Влаштувався писарем в Кролевецьку міську управу.

Продовжувалася дружба з Яковом Щербанем, зав'язалися нові знайомства, розширилося коло друзів, вступає в дружні відносини з своїм однолітком, уродженцем м. Кролевеця балтійським матросом Василем Власовичем Роменцем.

Кількарічне знайомство з Ганною Григорівною Халецькою закінчилося одруженням з нею. Перед одруженням мав розмову з своїм батьком Федором Йовдокимовичем:

- Батьку, я хочу женитися
- А жінку і дітей прогодуєш?
- Прогодую.
- Тоді женись. Не питаю на кому.

Та нащо питати. І так Серезки добре знали на кому. Відбули, як годиться по звичаю, сватання, змовини.

В неділю, 29 січня 1917 року, в 6 годин вечора Ігнат Федорович і Ганна Григорівна повінчалися в соборній різдвобогородицькій церкві. Одним із шаферів був В.В. Роменець. Шафер – молодий чоловік, який в процесі вінчання весь час тримає церковного вінця над молодим чи над молодою. Звичайно, шаферами вибирали нежонатих, близьких друзів молодого. Догадуюся, що другим шафером був Я.О. Щербань.

Повінчавшись, молоді не стали жити в батьків, а пішли «на квартиру» в будинок Івана Халецького на вул. Поштову, де після смерті Івана Івановича Халецького проживала самотньою його дружина Марія Дементіївна.

Мати моя була старшою дочкою, четвертою дитиною міщанина-шевця Григорія Івановича Халецького та його «законної» дружини Євдокії Андріївни. Народилася

вона в п'ятницю, 9-го вересня, 1894 року о 6-й годині ранку. При хрещенні нарекли її Анютою. Кумами були Григорій Трифонович Биков та Васса Андріївна Баша.

Підкоряючись правилам українського правопису імен, я називаю її Ганною, хоч так її ніхто ніколи не звав. По документах вона звалася Анною, а дома її називали Анютою, чоловік називав Анею.

Коли в українського селянина чи маломовного міщанина народжувався син, це була радість, казали народилася «прибудь худоба», а коли народжувалася дочка, на запитання: «Що бог дав?»,- зневажливо відповідали: «Та переведи худобу», маючи на увазі, що підросте дочка, треба готувати чимале придане. Бо хто візьме безприданницю? Безприданниці приречені на довічне дівування.

Вихованню Анни Халецької приділяли мало уваги. Уже на схилі літ вона пригадувала: дитиною ходила завжди брудна. Ніс був чорний, вважала себе чорноносою. Яюсь перед шматочком дзеркала сковирнула бруд з носа, з'явився клаптик білої шкіри. Послинила пальці, почала відтирати носа, і невимовна радість - у неї, як і в людей, ніс білий. В дитинстві допомагала матері, як могла нянчила менших від себе.

До школи на навчання грамоти її не віддали. Одну зиму ходила в школу Кролевецького жіночого благодійного товариства, де навчали рукоділля і основам грамоти. Дитиною її віддали в навчання до швачки, щоб навчилася шити. Кравецьке ремесло вона опанувала у модної кравчихи Карпової. Багато років доводилося працювати у «хазяйки» безплатно, виконуючи різні допоміжні роботи, як то обметування швів, метання петель, пришивання ґудзиків. За неякісно виконану роботу наступала швидко фізична розправа. Лише, коли учениця швидко і якісно шила, «хазяйка» виплачувала їй якісь копійки.

У 1913 р. відзначалося трьохсотріччя царствующого дому Романових. Кролевецьке земство, висловлюючи свої почуття, вирішило піднести цариці російський сарафан із парчі. Пошити його доручили Карповій. З Петербургу по телеграфу надіслали мірку (обміри тіла цариці). В пошитті цього сарафану брала участь і Анюта Халецька, яка вчилася у Карпової і за цю роботу одержала першу свою заробітну плату. Їй тоді вже йшов дев'ятнадцятий рік. В наступні роки вона продовжувала працювати у Карпової, своєї майстерні не мала, замовлення не приймала. Вона навчилася добре шити, але кроїти, моделювати не навчилася, не показав цього їй ніхто. Самотужки доходила до крою і моделюванню, відчуваючи при цьому великі труднощі.

Дружила з сусідніми дівчатами Софією Левицькою та Оленою Бириноюю. Особливих подій в її житті до замужества не було.

Одружившись, молодим довелося обзаводитись власним господарством. Якщо Анюта, як і кожна дівка на виданні, мала гардероб, ліжко, постільні принадлежності, то в Ігната була лише скринька, з якою він служив у солдатах. Поступово придбали все необхідне: стіл розкладний, півдюжини стільців, стіл кухонний, шафу для посуду, посуд і т. д.

Назрівали крупні події. В Петрограді відбулася лютнева революція. Царя скинули. До влади прийшов буржуазно-поміщицький Тимчасовий уряд. Незабаром звістка про революцію докотилася до Кролевця. Хоча чернігівський губернатор барон Гревеніц, використовуючи військову цензуру, зумів за 3-4 дні затримати газети і телеграми, та шила в мішку не сховаєш. Стало відомо, що Микола II зрікся престолу. Всі установи м. Кролевця припинили роботу. В наступні дні відбувалися демонстрації під червоним прапором з написом: «Свобода». Демонстранти пройшлися по вулицях міста, підійшли до тюрми. На їх вимогу були випущені всі в'язні в тому числі і кримінальні. Назавтра всі установи продовжували свою роботу. Правда, була розпущена поліція і замінена міліцією, яка складалася із нашвидкуруч набраних чиновників.

Міська управа, де служив Ігнат Федорович Серезенко, продовжувала працювати по старому. Повітового генерал-лейтенанта Соломку замінив комісар Тимчасового уряду Степан Мартинович Дубницький. В молодості, ще студентом, він був близький до народників...

У березні була створена Рада робітничих і солдатських депутатів. Її очолив лісничий Олександр Рерих, в минулому агент ленінської «Іскри», зв'язківець Леніна «Влас». Після відбуття заслання в Вологді Рерих працював у Кролевці лісничим. Політичної активності не проявляв. Рада теж не проявляла активності, не поспішала брати владу. Відносини між Радою і Управою були самі мирні. Рада навіть передала Управі для потреб міста 800 тисяч карбованців, виторгуваних за спирт.

Влітку 1917 року Тимчасовий уряд готував «грандіозний» наступ. В зв'язку з цим була проведена чергова мобілізація запасних. Ігнат Серезенко теж був призваний і направлений в Полтаву писарем штабу команди нестройових. Повернувся в Кролевець.

2 липня 1917 р. відбулися вибори міського управління. Виборчу комісію очолив професор В.Д. Огієвський, який саме тоді знаходився в Кролевці. Голосували не за окремих кандидатів, а за список, який виставляла та чи інша партія, чи блок партій. Переміг список №5 – список Ради Робітничих і Солдатських депутатів та об'єднання соціалістичних організацій. В зв'язку з цим відбулися зміни у керівництві Міською Управою. Міським головою став Терещенко, товаришем (заступником) голови Петро Васильович Страфун, секретарем став Василь Антонович Мусіяко, який до цього працював бухгалтером. Бухгалтером

Міської Управи став Ігнат Федорович Серезенко. На цій посаді він залишався до 1919 року.

Мінялися уряди. Напередодні нового, 1918 р., відбувся повітовий з'їзд Рад, який проголосив владу Рад, однак в міській Управі все лишилося без змін. В квітні місто і повіт захопили австро-німецькі окупанти. Була установлена влада гетьмана Скоропадського. Повітовим старостою став власник хутора Богокут поміщик Сергієнко. Восени 1918 р. німці і гетьманівці втекли. Владу захопили петлюрівці. Мінялися уряди, місто захоплювали військові частини. Міська Управа робила розкладку, організувала виплату.

В ніч під новий (за старим стилем) рік, саме на «щедрика», 3-й Новгород-Сіверський полк під командуванням Т.В. Черняка звільнив Кролевець від петлюрівців. В місті і повіті була відновлена радянська влада.

Вся повнота влади зосередилася в руках ревкому, головою якого став більшовик Ф.М. Коновалов, уродженець с. Райгородок Кролевецького повіту. Він був секретарем Кролевецької повітової Ради робітничих і солдатських депутатів до окупації повіту австро-німецькими військами, а потім комісаром Новгород-Сіверського полку. Заступником, чи як тоді казали, товаришем голови ревкому, став В.В. Роменець, який на той час знаходився в Кролевці.

26 січня 1919 р. (за новим стилем) відбулися організаційні збори, чи як записано в протоколі, перше засідання організаційного бюро партії комуністів більшовиків України м. Кролевця. Були присутніми 20 осіб. Дійсними членами визнано 6, партійними решти 14 осіб взята під сумнів. Про Коновалова записано: «Коновалов Федор состоит в партии, но не имеет карточки на руках, сделать запрос в 3-й Советский полк, карточка №8». Прізвище Роменця в протоколі не згадується. Тільки 2 лютого Коновалов прийнятий в дійсні члени партії, а 16 лютого дійсним членом партії затверджений В.В. Роменець.

Далекий від політики Ігнат Серезенко продовжував служити в міській Управі, мирно жити з дружиною в будинку по вул. Поштової, де у них 18 вересня 1917 (старим стилем) народився син. Назвали його Михайлом. Хоч Федір Йовдокимович наполягав назвати дитину Йовдокимом та Ігнат заперечив: «В роду Серезок по черзі змінюються імена Йовдоким, Федір, Ігнат, хай буде Михайло». Михайло - перший в роду.

Тепер в 1919 році Земська і Міська управи припинили свою діяльність. Треба було працевлаштуватися. Не можна було залишатися спостерігачем, а треба було брати посильну участь в будівництві нового життя. Лишатися байдужим, чекати куди поверне, було не в його натурі. Йшла громадянська війна. Треба було приставати до якогось берега.

Батько мовчав, своїх симпатій не виказував. Займався виготовленням діжок, пасікою. Тесть мав нову владу, яка скинула «помазаника божого» царя. Представників робітничо-селянської влади називав мошенниками, будучи переконаним, що всі вони відбували тюремні заслання за кримінальні злочини. Вони не належали ні до яких партій, та й не могли належати до якоїсь іншої, окрім обивательської. А партій було багато: есери і українські есери, есдеки (меншовики) і

українські есдеки – партія Петлюри-Винниченко, комуністи-більшовики і комуністи-боротобисти, були праві, були ліві, були буржуазні: великої буржуазії, середньої, дрібнобуржуазні та інші. Можна було заплутатися, збитися з толку, потрапити до чужого табору.

Він обрав партію Леніна, партію більшовиків. Свято повірив у її ідеали, ідеї, дії. Лишився вірним їй до останнього свого подиху.

У протоколі №23 засідань Крелевецького повітового комітету комуністичної партії більшовиків від 9 травня 1919 року записано: «Затвердити дійсними членами товаришів, які показали себе енергійними і відданими працівниками:

1. Серезенка Ігната...», і далі ще 7 чоловік.

Сумлінний, знаючий, грамотний Ігнат Серезенко відразу ж був взятий в апарат повітового комітету комуністичної партії.

Становище молоді Радянської країни було дуже складне. В травні на півдні України вибухнув антирадянський куркульсько-есерівський заколот, очолюваний колишнім петлюрівським отаманом Григор'євим. Заколотники (близько 20 тисяч чоловік, 52 гармати, 700 кулеметів, 10 бронепоездів) захопили Херсон, Єлизаветград, Миколаїв, Кременчук, Черкаси, тобто райони ближнього тилу Червоної Армії, яка вела боротьбу з денікінцями. Це була серйозна небезпека. Про цей заколот 14 травня надійшла телеграма від чернігівського губвоєнкома. В той же день повітовою партійною організацією було прийнято рішення виділити із крелевецької організації бойову комуністичну роту, призначивши її командиром Бережного. Перевести склад організації на казармне становище, доручити повітпарткому призвати половину складу сільських комуністичних осередків, вербувати добровольців із робітників і бідного селянства. 16 травня загін був відправлений у Бахмач.

21 травня бів створений оперативний штаб для відправки на фронт частини комуністів.

Повітпартком дбає про зміцнення спілки комуністичної молоді, створення спілки жінок робітниць, про проведення повітової партійної конференції, повітового з'їзду комбідов. Відбулася зміна керівництва парткомом і повіткомом. Степаненко і Коновалов вибули із складу повітової організації. Головою повіткому 11 червня обраний Решотник.

25 червня організується нова бойна комуністична рота із складу комуністів повітової організації. Вона пішла на фронт. А фронт наближався до кордонів повіту. А в повітпарткомі не все добре. Так, 12 травня переобралася президія комітету: головою обраний В.І. Степаненко, товаришем голови В.В. Роменець, членом-секретарем Рашин, казначеєм О. Кам'янов, відповідальним діловодом І. Серезенко.

Минуло кілька днів і із партії виключили Василя Євменовича Степаненко – Мороза, який був городовим у Крелевці в 1911 році. Головою комітету обраний Решотник. 21-22 червня відбулася друга повітова партійна конференція. Обраний новий повітовий комітет. До нього увійшли голова Решотник, товариш голови Роменець, секретар Самойленко, члени Рашин, Середа, Сукенко, Іллюшенко,

Івашко. Голова повітового виконкому Коновалов вибув у «комісію п'ятидесяти». Незабаром Роменець вибув у губком партії. Знову зміни в складі паткому.

Доводилося вирішувати багато-багато невідкладних завдань внутрі повіту, вирішувати продовольчі питання, ділити землю, вести боротьбу з куркульницьким бандитизмом, організувати оборону.

Відступаючи перед переважаючими силами денікінців, в Крелевці зупинилася 46-а радянська стрілецька дивізія. Ще раніше створений укріпрайон під командуванням повітового військового комісара Ф. Безуглого.

24 серпня 1919 року відбулися загальні збори крелевецької організації партії комуністів (більшовиків) України. На зборах головував Решотник, секретарем був Серезенко. Збори заслухали доповідь про створення бойового комуністичного загону. Прийняли рішення: «Завтра, 25 серпня, всім товаришам комуністам і співчуваючим в годину дня з'явитися в батальйон, який формується в Крелевці і зареєструватися, як рядові червоноармійці». Тим часом виявилось, що немає єдності між членами повітового партійного комітету. На вимогу 2/3 членів повітпарткому було скликане засідання 2 вересня. На ньому були присутніми 5 членів повітпарткому: Решотник, Самойленко, Сукенко, Рашин, Середа, кандидати в члени парткому Горох і Верхівень, член «комісії 50-ти» при ВУЦВК Коновалов, члени райкому оборони Васильєв і Осадчий і з дорадчим голосом члени організації Безуглий, Лищенко, Топіка, Серезенко. Перші три були членами Крелевецького райкому оборони. Був також присутній представник губвиконкому Макидон. Було установлено, що повітпартком працював не продуктивно. Решотник, навіть, сказав, що партком не існує, а є трійка, яка здійснює всю повноту влади.

Заслухали доповідь Коновалова про необхідність, в зв'язку з бойовою обстановкою Крелевецького району і порушенням роботи органів влади, на місці створити військово-революційний комітет.

Ухвалили: виконком розпустити. Створити Крелевецький повітовий військово-революційний комітет в складі 9 членів: Сергієнка Д., Безуглого, Суценка, Решотника, Гороха, Лишенка, Топіки і Рашина, а дев'ятого члена вимагати із політвідділку 46-ї дивізії. Комітет постановив вимогу удесятирити партійну роботу, особливо в середовищі Червоної Армії і закликати до порядку «товаришів, які закомісарилися».

Наступного дня, 3 вересня, була дообрана президія повітового комітету партії, додавши до неї товариша голови і переобравши секретаря. Обрали товаришем голови Гороха, секретарем Серезенка.

Так, ще не побувши в партії і 4-х місяців, Ігнат Федорович Серезенко став секретарем президії Крелевецького повітового комітету партійної організації комуністів (більшовиків) України. (Партійний архів Сумського обкому Компартії України. Фонд 461, опис 1, справа №5, аркуш 30).

Сорок шоста стрілецька дивізія, сформована наказом по 12-й армії 16 червня 1919 р. із частин другої Української радянської дивізії. В серпні була передана до складу 14 Червоної Армії і тримала оборону проти денікінців по р. Сейм від Путивля до Батурина і від Сосниці до с. Разльоти (тоді Крелевецького повіту) по р. Десні.

Начдивом був А.Н. Ленговський, військовим комісаром Л.З. Мехліс. Наприкінці серпня і у вересні 1919 р. штаб 46-ї СД розміщався в Кролевіці. До цієї дивізії влилася вся Кролевецька більшовицька організація: комуністи і співчуваючі, а також повітова спілка комуністичної молоді. Були і дезертири серед комуністів, і серед комсомольців, які пересиділи лиху годину десь у затишку. Але то були окремі одиниці, які не робили «погоди».

Раніше, чим вступити до лав Червоної Армії, Ігнату Федоровичу Сереженку треба було здати до надійної вище стоячої партійної організації справи Кролевецької повітової організації.

1 жовтня (по ст. ст.) він із справами повіткому виїхав із Кролевця через Андріївну, Ревутинці, Обтов, Розльоти до містечка Семенівки Новозибківського повіту. Звідти по Поліським залізницям до Новгород-Сіверська. Від Новгород-Сіверського через Пирогову в пос. Шостку, де жив близько двох тижнів. Від Шостки через Юрасівку, Журавку - в Хутір-Михайлівський, а звідти через Каменку, Ситне, Бики в м. Сєвськ Орловської губернії. Звідти круто повернули на Південь і пішов по селах мимо міст Дмитровська і Льгова і до ст. Коренева, міста Суджи до м. Суми Харківської губернії, звідти звернули до Богодухова до с. Ольшани, в 20 верстах від Харкова, звідки 14 грудня 1919 р. написав свого першого листа в Кролевець до дружини (вона одержала цього листа 7 лютого 1920 р.). Він писав, що його постійна посада – секретар Політичного відділу 1-ї бригади 46-ї стрілецької Радянської дивізії Робітничо-Селянської Червоної Армії.

В останніх числах листопада він був комендантом містечка станції Коренева Курської губернії.

Лист добирався до Кролевця майже два місяці. Ігнат писав, що надсилає трохи грошей, щоб підтримати себе і дітей, щоб сфотографували Мішу і фото вислали йому в армію. «В горький час свого життя я буду утешатися его существованием», - писав він. Просив видати посильному розписку в тім, що гроші одержали і скільки. Листа вона одержала, а грошей ні.

Був від нього ще один лист із Колонії Новий Бородаглий Мелітопольського повіту Таврійської губернії від 13 січня 1920 року. То був останній лист. Він повідомляв, що рухаються в Крим.

Більше від Ігната вістей не було, пропав безвісти.

Багато років пізніше, коли Ганна Григорівна клопоталась про пенсію, із військової частини на запит про долю І.Ф. Сереженка прийшла відповідь: «По состоянию здоровья уволен и уехал на родину». Чи то була відписка, чи може дійсно комісувався і поїхав, а десь по дорозі звалив його висипний тиф, чи грип, так звана іспанка, яка забрала багато-багато життів. Чи може був зарізаний у потязі, що тоді часто бувало?

В 70-х роках мені довелося побувати в Криму, в Бахчисарай. Неподалік від музею, колишнього ханського палацу, на кладовищі радянських воїнів і партизан на обеліску я прочитав прізвище похованого «А.І. Сереженко». Ні імені, ні по –батькові узнати не довелося. Сказали, що це партизан радянський і все, більше нічого. Прізвище Сереженко не так уже часто зустрічається. Принаймі, я перед війною

бачив на Всесоюзній виставці картини художника Г.Сереженка із АРСР Німців Поволжя. Вдруге я це прізвище зустрів у нашій дивізійній газеті «На защите Москвы» в 1941 чи 1942 році. То був командир взводу. В Бахчисарай на обеліску я втретє в житті зустрів прізвище однофамільця. Думаю, що не одне з них немає ніякого відношення до Ігната Федоровича Сереженка.

У вересні 1919 року, перед від'їздом з Кролевця, Ігнат Федорович свою дружину відвіз до свого батька Федора Йовдокимовича на Добру Воду. Туди ж перевезли майно. Дворічного сина відправили до Халецьких і наказали йому, коли хто запитуватиме, де батько, відповідати: «Пішов по яблучка, по грушки».

На православне свято Покрову в Кролевець урочисто вступили денікінці. Спочатку зі сторони Алтинівки заїхав кінний денікінський роз'їзд, пошниряв по вулицях міста, переконався, що червоних військ нема, повернувся назад. А потім вступили більші сили денікінців. Їх зустрічали з охрестю, церковним дзвоном. Особливо старався скотопромисловець купець Петро Ілліч Биков. Кажуть, що він підніс денікінському командуванню список радянських активістів.

Серед денікінських офіцерів було чимало кролевчан. Комендантом міста був призначений кролевчанин Клочок, офіційно Клочков-Глебов. За свідченням учителя С.Я. Шварца серед денікінських офіцерів був син Л.М. Толстого Ілля Львович. Жорстокий терор, грабунки принесла ця грабарня, як звали її в народі. Газета Чернігівського губревкому «Зная Советов» писала, що в одному Кролевіці денікінцями повішано і розстріляно 280 чоловік. Вішали радянських активістів, вішали євреїв. Кролевчанин полковник царської армії у відставці Малютин категорично відмовився вступити до лав денікінців. Вони наказали його повісити, а потім «змилостилися» - закопали штиками.

На Добрій Воді у великому будинку Федора Сережки розмістилася денікінська зала. На той час в сім'ї проживали Федір Йовдокимович, Параска Хомівна, її сини Федір і Василь, дочки Ганна і Христя, невістка Анна з маленькою дочкою Вірою, яка народилася перед вступом денікінців, та Федорів брат Тихон. Анну видавали за дружину Федота. Про існування Ігната ніхто й не заикався. Перед вступом денікінців цінні речі поховали. Федот свою шубу на лисячому хутрі замазав в комин груби, яка не топилася.

Денікінці все допитувалися, де комуністи або сім'ї їхні. Ніхто з кролевчан так і не сказав їм, що стоїть їхня зала в хаті батька секретаря більшовицького повітпарткому. Пізніше Федір Йовдокимович казав, що це обійшлося йому дорого – майже весь мед із великої пасіки роздав сусідам.

У Кролевіці денікінці протрималися лише один місяць. 13 листопада Кролевець був звільнений частинами 14-ої армії. В місті і повіті знову відновилася Радянська влада. З евакуації, з армії поверталися комуністи, їх сім'ї, активісти. Від Ігната ніяких вістей не було. Поїхав шукати Ігната його брат Василь і загинув.

Федот чим далі, тим більше став вкидатися в горілку. П'яним, а потім і тверезим настирливо приставав до невістки, Ігнатової дружини. Вона поховала восьмирічну дочку Віру, чекала повернення Ігната. Не стерпіла приставань Федота і восени 1921 року забрала сина Михайла і перебралася до свого батька.

На той час сім'я Григорія Івановича Халецького складалася із дружини, дочки Насті, яка служила машиністкою міськкомунгоспу та парубка сина Дмитра – учня професійно-технічного училища. Жили на мізерні заробітки швеця Григорія Івановича, якому було вже за 70 з лишнім років. Те, що заробляла Настя, витрачалося лише на неї – дівка готувалася до одруження і мала справити якесь придане. Ганна Григорівна мала в руках ремесло – уміла шити. Шила на замовлення. Поступово у неї створився постійний штат замовників, з'явилися учениці.

То були роки розквіту НЕПу. Уряд дозволив вільну торгівлю, дрібні приватні підприємства. Запрацювали парові млини Немцова, Дубровського, Солов'я, крупорушки Пружанського, Вересоцького, пекарні Прихоти, Цеханського, фотографії Острова, Венкєрова, перукарні Цимберова, Брагинського, магазини Закурського, Дулі, Рогачевського і багатьох інших. Процвітала конкуренція. Якщо не вдавалося задушити суперника зниженням цін і підвищенням якості товарів чи виробів, вдавалося до вогню. Згоріли млини Дубровського і Немцова, пекарня-кондитерська Цеханського...

Можна було купити все. Не було дефіциту товарів. Але в рядового покупця не було грошей, купити не було за що. Гроші треба було заробити. І Ганна Григорівна заробляла, щоб прогудувати себе і сина.

Ще проживаючи в Серезки, їй, як дружині червоноармійця, земельний відділ виділив город на місці колишніх конюшень пана Рудзинського. Посіяли на ньому 6 мішків картоплі. А вродило 6 возів і 6 мішків. Свєкруха сказала: «Дивись, Анюто, такий урожай тільки раз у житті побачиш». І дійсно, це було раз у житті. На наступний рік сусід Іван Антонович Сухомлин, який у земельному відділі видав розподілами землі, забрав цю врожайну ділянку собі, а їй виділив таку, що ледве повернули те, що посіяли. Здається, вона більше города не брала. Робота на городі огрубляла руки і довгий час не можна було працювати з тонким матеріалом (батистом, мадеполаном, шовком і т.д.). А їй основний заробіток давало шитво.

Довелося розстатися з коровою. Як родині червоноармійця, матері виділили корову із числа націоналізованих поміщицьких. Одержувати корову пішов дід Федір. Привів у двір. Баба Параска глянула і руками сплеснула: «Який сам, таку і корову вибрав». Корова була висока, довгонога, біла з чорними плямами. Коли мати перебиралася до діда Халецького, корову забрала із собою. Доглядати її було нікому. Баба Явдоха ніколи корів не тримала. По суті, догляд за коровою вимагав звільненої працівниці, а такої не було. Вирішили продати корову. Знайшлися покупці – євреї-м'ясники. Скільки мені тоді років було? Мабуть йшов п'ятий рік. Коли я почув, що корову купляють, щоб зарізати, мені стало жаль її, я вдарився в сльози і підняв такий скандал, що дід Григорій вийшов у двір, де саме торгувалися за корову і сказав: «Анюто, корову не продавай. Малий плаче». Слово дідове було законом в сім'ї. Торг припинився. М'ясники з пересердя аж плюнули, що це мов, за люди, де дитина командує. Пізніше корову таки продали, але продали матеріному двоюрідному брату Матвію Зачепі, у якого вона жила кілька років.

Ганна Григорівна займалася тільки шитвом. Шила вона виключно жіночий одяг: сукні, блузки, спідниці. Шуб чи пальто не шила. Постійними замовниками у неї були багаті євреї: дружина лікаря Орлова, Дубровські, Ліхтенштейн.

В період НЕПу батьки намагалися забезпечити своїх дітей не науковими знаннями, а навчити їх якомусь ремеслу. Для дівчат більш підходячим було ремесло кравецьке. Швейна машинка була рідкістю і шили, в основному, руками. Дочок-підлітків, яким би треба ходити до школи, віддавали у навчання до майстрів. У Ганни Григорівни вчилися шити зовиця Ганна, дочки Герасимця Настя і Варка. А коли вона перебралася до Халецьких, у неї навчалися шити Анюта Кочурова з Коноваловки, Ольга Нєрєвєна – теж з тієї вулиці, Настя Семенюк з Кошуківки та сусідки Єфросинія Михайлівна Бирин і Єфросинія Іванівна Сухомлин. Дівчата приходили зранку і працювали дотемна, а в осінні і зимові дні працювали при світлі лампи гасової. Електричного освітлення тоді не було.

В ті роки районна комсомольська організація дбала про звільнення молоді від експлуатації приватником. При повітових, а пізніше районних комітетах комсомолу були економічні відділи, які робили нальоти на приватні майстерні, виявляли експлуатованих. Виявлялося, що Ганна Григорівна експлуататор, а дівчата – експлуатовані. Пам'ятаю, що «нальотів» комсомолу дуже боялися. Дівчата вважали комсомольців своїми ворогами. Та до будинку Халецьких комсомольці з економічного відділу не раз у не заходили.

Чекала Анюта Ігната. Не вірила, що він загинув. Ждала якогось чуда – його повернення. А він не повернувся. Після довгої мороки, збору свідчень, поїздок в окружне містечко Конотоп удалося виклопати пенсію на сина. Призначили пенсію, як сину червоноармійця. Установити, що Ігнат Федорович був комуністом, політпрацівником в Радянській Армії не змогли. Документів не було ніяких і де їх можна було добути не знали.

Багато, багато років пізніше, займаючись пошуком матеріалів про роботу Крєвєвєцької більшовицької організації, в Сумському облархіві я виявив ряд документів про Ігната Федоровича. А тоді ніхто не порадив звернутися до губернського партархіву. Казали, що треба знайти свідків. Але одні, які були комуністами тоді, тепер уже вибули із партії, стали безпартійними, інші вступили в партію уже після загибелі Ігната, треті відмовились дати свідчення: хто його знає, якби чого не вийшло. Так і довелося одержувати мінімальну пенсію, на яку прожити ніяк не можна було.

До Григорія Івановича Халецького стали топтати стежку брати Петрови: Гаврило, Матвій, Сергій. Хтось із них колись учився у нього шевському ремеслу, тепер згадали його, стали відвідувати. Особливо частим гостем став Матвій Петров (по вуличному Колиноня). Він привів з собою старого парубка, свого швагра Андрія Кузьмича Климєвського.

Уродженець села Голінки Конотопського повіту, син дяка із с. Бистрика Андрій Кузьмич Климєвський був красивою людиною. Середнього або, навіть, трохи вище середнього зросту, по юнацькому стрункий. З приятними правильними рисами обличчя, яке прикрашали темно-сірі променисті очі, чорним чубом, чорними бровами

і вусами (пізніше виявилися сивими, на той час фарбованими). В молодості він відбував військову службу в лейбгвардії її імператорської величності Марії Федорівни, полку. А туди підбирали неабияких. Але чому в свої 44 роки він ще лишався парубком, я досі не знаю.

Посватався він до Анни Григорівни і та погодилася стати його дружиною. Їй було 33 роки. Уже вісім довгих років вона чекала Ігната, а про того ніяких чуток не було. Була вона живою людиною, як і всім хотілося мати хоч трохи особистого життя. Погодилася вийти заміж у с. Бистрик, де Андрій Кузьмич мав половину хати (кімната і кухня), город, двір з хлівом та людником, який теж використовувався, як хлів. Мав корову, яку звали Дунька, мав ділянку поля. Працював він сторожовим агентом. Пізніше виявилось, що подавав медичну допомогу селянам підпільно, але кваліфіковано, набагато краще за офіційного сільського фельдшера Олексія Завгороднього. Медичної освіти Андрій Кузьмич не мав, мріяв навчитися читати латинські літери. Медичних знань десь нахватався.

У 1927 році Андрій Кузьмич Климівський і Анна Григорівна Халецька-Сереженко одружилися. Вона прийняла прізвище Климівська. Переїхала до чоловіка в Бистрик. Її син Михайло, автор цих записок, навчався в четвертому класі. В с. Бистрику була лише початкова школа, навчання дітей закінчувалося

четвертим класом. Більш заможні жителі села продовжували навчати своїх дітей в с. Дубовичах, де була семирічка. Отже брати сина Михайла на кілька місяців у Бистрик не було сенсу. Михайло мав продовжувати навчання у Кролевеці. Закінчити четвертий клас, закінчити семирічку, а далі видно буде. Так домовилися.

Хоч Анна Григорівна була віруючою, але вінчатися з Андрієм Кузьмичем категорично відмовилася. Досить, мов, уже раз вінчалася з Ігнатом Сереженком.

Андрій Кузьмич і Анна Григорівна були різними людьми, які не мали нічого спільного ні в поглядах, ні в роботі. Великий любитель сільського господарства, любитель копатися в землі, сіяти і садити, утримувати худобу, Климівський був по натурі селянином. Йому й дружину треба було мати метку, фізично здорову селянку. Сам великої фізичної сили чоловік, він будь-яку фізичну роботу виконував силою і не вірив у слабкість інших. Анна Григорівна ніколи в сільському господарстві не працювала. Вона все життя знала голку, свою швацьку машинку, тканини. Робота в сільському господарстві була не по ній. А треба було через силу вести господарство. Та й Климівські були не схожі на тих людей, серед яких вона виросла і з якими спілкувалася. Шлюб був невдалим.

Треба розповісти про Климівських.

У Бистрицького дядя Кузьми Климівського було три сина: Андрій, Григорій, Костянтин, дочка, імені якої я не знаю, була замужем в Кролевеці за Матвієм Петровичем Колишнею. У дочки було двоє дітей. Син Федот і дочка Олена чи Ольга. Дружину дядя звали Уляною. Вона була доброю домогосподаркою, але курила. Курила, коли готувала їжу. Тютюновий попіль падав у борщ, в інші страви. Кажуть, що дядя Кузьма був людиною надзвичайної фізичної сили. Розповідають, що якийсь селянин накорчував пеньків, привіз їх із лісу, поскладав на вулиці. Гуляли діти на пеньках. Розкотилися пеньки і придушив дитину найбільший, а було в цьому дубовому пеньку пудів тридцять. Саме тут поряд був дядя. Він вхопив того пенька, підняв, визволив дитину, а сам підірвався. Почав чахнути, хворіти і невдовзі помер, залишивши вдову з чотирма дітьми. Я нічого не знаю про те, як вони жили.

З старих фотографій довідався, що Андрій Кузьмич військову службу відбував у лейбгвардії і служив на Далекому Сході в Благовещенську. Колись служив якимось канцеляристом в управляючого державним банком, лідера кадетів генерала Шипова, того Шипова, підпис якого красується на паперових грошах, випущених у XX сторіччі.

Все життя Андрій Кузьмич хотів розбагатіти. Не вийшло, хоча не мало було докладено старань з його боку.

У першу світову війну він дослужився до прапорщика. Довгий час зберігав офіцерський білий кітель, золоті погони з одним просвітом і однією зіркою та шаблю. Мабуть тоді набув і певних медичних знань. Після революції закінчив курси червоних командирів, був командиром взводу. Здається в 1920 чи 1921 році був демобілізований і повернувся в с. Бистрик, де на той час проживала мати і брат Григорій. Брат Костя виїхав у Донбас і жив там до смерті, сестра вийшла заміж у Кролевець.

У Бистрику Климівським було передано у власність, як червоноармійцям, хата, конфіскована у куркуля гетьманського старости села Павла Куліша і частина його землі, з розрахунку на трьох їдаків. Куліш через суд хотів повернути собі хату, але суд прийняв сторону Климівських.

У середині двадцятих років мати Уляна померла. Залишилися на господарстві два парубки - Андрій і Грицько. Григорій Кузьмич був інвалідом. Числилося, що він поранений денікінцями, а казали, що поранення він дістав при якихось сумнівних спекулятивних операціях, які вони проводили разом з братом Андрієм. Можливо й таке.

Жити двом парубкам самим не зручно. Молодший з братів Григорій одружився. Взяв метку Марію Андріївну, але вона скоро залишила його, мотивуючи розлучення його недостатніми чоловічими якостями. Вийшла заміж за Євдокімова, потім за Бігуна, там же, в Бистрику. Григорій одружився вдруге. Взяв із Дубович молодую вдову Марію Балабушку з малолітнім сином Федосом та свекрухою. Хлопця він усиновив, дав йому своє прізвище. Своїх дітей у нього не було.

Якщо до одруження Григорія брати жили дружно, то після одруження поділили майно, хату, город, поле, худобу і стали ворогувати.

У 1925 році у Андрія Кузьмича була 1 корова, 1 теля, 25 квадратних сажнів озимини, 29 саду і городу та клопоть заболоченого сінокосу. Став він працювати зборщиком страхового податку з громадян с. Бистрика та навколишніх хуторів. Треба було комусь вести господарство, хоч їсти наварити. Він вирішив одружитися.

У його архіві зберігається його листування з якоюсь Тищенкою з с. Уздниця Глухівського району. Та далі листування справа не пішла. Він одружився на Анні Григорівні Халецькій-Сереженко. Про усиновлення її сина не могло бути і мови, навіщо втрачати пенсію, хай невеличку, але пенсію.

4 грудня 1928 року в подружжя Климовських народилася дочка. На мою пропозицію назвали її Ларисою.

Непосильна праця в сільському господарстві підірвала здоров'я Анни Григорівни. Вона почала хворіти. Сильно боліли ноги.

Проживаючи в с. Бистрик, вона вже не шила, хіба що для сім'ї.

Почалася колективізація сільського господарства. Андрію запропонували вступити в колгосп. Анна категорично відмовилася – не було сил працювати на полі. Відмовився вступити до колгоспу і Андрій Кузьмич. Його почали переслідувати місцеві власті. Головою Бистрицької сільської Ради працював його рідний брат Григорій і чинив немало капостей. Андрія Кузьмича позбавили права голосу. Обманом забрали у нього єдиний сільськогосподарський реманент – віялку. Районна газета називала його симулянт, який нічого нічого не робив в колгоспі. Правда, право голосу при втручанні районних властей повернули. Однак створилися нестерпні умови для проживання в Бистрику. А тут ще пасинок Михайло попав під вплив вулиці, а старій тещі не вистачало сил, як слід доглянути його. Вирішили перебраться в Кролевець.

У 1934 році, полишивши півхати, город і сад братові, Андрій Кузьмич і Анна Григорівна переїхали в Кролевець, в хату Халецьких. З собою взяли корову та незабаром довелося продати її - нічим було годувати, нікому доглядати. Андрій Кузьмич пішов працювати продавцем в Змішторг. Дали йому малесенький магазинчик біля вокзалу. Однак протримався він там недовго. Захворів на дизентерію. Тоді страшна пошесть була. На нашому кутку від дизентерії померли Віра Сухомлинова і Мишко Тищенко - внук Михайла Бирини. Хто попадав до лікарні, того звідти везли на кладовище. Ганна Григорівна не віддала чоловіка до лікарні. Захворіла на дизентерію дочка Лариса. Було це влітку 1935 року. Євдокії Андріївни вже не було в живих. Двох хворих – чоловіка і дочку, обслуговувала Анна Григорівна. Була небезпека заразитися самій і сину Михайлу, який тоді навчався в школі. Не заразилися. Допомогла карбовка (водний розчин феному). Допомогла обережність і акуратність. Андрій Кузьмич і Лариса одужали.

Коли Климовський захворів, керівництво торгу, без нього, відкрило магазин, провели ревізію, нарахували 700 крб. нестачі. По одужанню його судили. Присудили уплатити 700 крб. і рік примусовки, тобто утримували 25% від зарплати на протязі року. Гроші, виручені за продаж корови, пішли на уплату нестачі. В товариство він

більше не повернувся. Пішов працювати в райсанепідемстанцію дизенфектором на злиденну ставку, де і працював до своєї загибелі.

З вересня 1943 року під час бомбардування Кролевця німецько-фашистською авіацією він був убитий на одній з вулиць міста. Його труп чотирнадцятирічна Лариса знайшла в мертвецькій Кролевецької лікарні. Кишені були вичищені. Привезла труп додому і поховали його в дворі, без труни, обклали яму старими дошками і засипали землею.

Все своє життя Андрій Кузьмич мріяв розбагатіти. На останні копійки скуповував за безцінь у дядьків облігації, стежив за тиражами, сподівався виграти велику суму. Не виграв. В роки війни десь закопав їх, де вони лежать і досі, бо після його смерті не знайшли їх. В мирний час уважно читав газети про події міжнародного життя. Зітхав: «Хоч би війна почалася». Лаяв Радянську владу.

А коли почалася війна, Кролевець окупували фашисти, на покуті повісив портрет Сталіна і не знімав його. Весь свій одяг роздав полоненим червоноармійцям – в цивільному одязі тим було безпечніше пробиратися до своїх домівок по окупованій території.

По своїй натурі Андрій Кузьмич Климовський був доброю, працюютою людиною. На пив горілки, не кури в тютюну, не тягався. Любив копатися в землі, возитися з худобою. До релігії ставився байдуже.

Сестра його померла, мабуть, ще до його одруження. Племінниця, сестрина дочка, померла від голоду в 1933 році. Племінник Федот, син сестри, влаштувався робити на залізниці, пережив голод, пережив війну і десь в сторону ст. Терещенської жив у залізничній будці. Брат Костянтин жив у Донбасі. Наплотив дочок і, здається, повісився. Брат Григорій довгий час працював головою Бистрицької сільської Ради. Коли розпочався рух п'ятисотенників (за прикладом Марії Демченко і Марини Ігнатенко домогтися врожаю 500 цнт з га), бистряни почали вирощувати високі врожаї цукрових буряків. Для цього під буряки вносили фекалії, збираючи їх по туалетах села. Коли чистили туалет сільради, Григорій Кузьмич пожартував: «Обождіть, я вам зараз добавлю!». За цей жарт його судили і він відбув покарання у тюрмі. В роки німецько-фашистської окупації його арештувало гестапо. Більш про нього ніхто нічого не чув. Його дружина і пасинок Федот, який робив агрономом колгоспу ім. Шевченка, спилися і померли. Померли від горілки і Федосові сини. Рід Климовських по чоловічій лінії угас.

* * *

Шлюб з Андрієм Кузьмичем Климовським не приніс щастя Анні Григорівні. Різні по інтересу, по натурі, по поглядах вони постійно сперечалися. Коли обоє мовчали, в хаті було тихо. Досить одному було заговорити – починалася сварка.

Переїхавши у Кролевець, Анна Григорівна ще пробувала шити. Відновився штат замовниць. Але різко падало здоров'я. У неї виявився розсіяний склероз. Лікуватися їздила в Київ, в клініку до професора Маньківського. Її зробили там пунцію – взяли рідину із спинного хребта. Від цього ще погіршало. Лікування обірвало війна. Коли у

вересні 1941 року Кролевець окупували фашистські війська, вона остаточно злягла і більше не встала. Війна, нестатки, загибель чоловіка, злидні. Особливо тяжко було після загибелі Андрія Кузьмича, коли все «господарство» лягло на дитячі плечі чотирнадцятирічної Лариси. А потім голодний, 1946, рік. Здоров'я гіршало. Уже не могла сидіти, самотійно їсти.

Одружився син, вийшла заміж дочка, дуже невдало. З'явилися онуки.

В п'ятницю, 6 січня 1956 року, о 9 год. 45 хвилин вечора Анна Григорівна Климовська померла.

Поховали її 7 січня в 5 годин вечора не центральному Кролевецькому кладовищі біля її батька і брата Миколи.

14.XI.1986. 6-00.

ЛАРИСА

Хоч Климовські тоді, в 1928 році, постійно проживали в с. Бистрик, їх дочка народилася в Кролевці, на світанку 4 грудня 1928 року. Родити дитину Анна Григорівна приїхала в Кролевець, до своєї матері. Не знаю, чому вона не пішла до пологового будинку, не покликала акушерку. Приймала пологи сусідня баба Палашка Тонкопій. Мало хто знав її прізвище, знали як бабу Палашку тай і все.

Перечитуючи список жіночих імен в старому «Київському календарі», я зупинився на красивому, як мені здалося, імені Лариса, що по-грецьки значить «Солодка». Запропонував ним назвати новонароджену сестру. Мати зі мною погодилася. Так її і назвали, охрестили під цим ім'ям і зареєстрували в Бистрицькій сільській Раді.

Рисами обличчя Лариса вдалася схожою на батька свого, Андрія Кузьмича. Для немовляти в Бистрику знайшли няньку – дівчину неповнолітню і, мабуть, не сповна розуму. Була у неї своя мова. Наприклад, замість слова «земля» вона казала «зельма», замість «яблуко» - «ялбуко» і т. д. Десь у когось у селі вона вже була в няньках. Там навчила дитину лише одному «кра!». Від такої няньки Климовські незабаром відмовилися.

Коли народилася Лариса, Михайлові, тобто мені, минуло 11 років і пішов дванадцятий. Я був учнем п'ятого класу Кролевецької семирічної школи №2 ім. Т. Шевченка. Жив я у сім'ї Халецьких, де ще живим був дідусь Григорій Іванович, бабуся Євдокія Андріївна і дядько Дмитро. На канікули мати мене забирала в Бистрик. При найменшій негоді я звідти тікав у Кролевець. Але, коли Лариса трохи підросла, мені не раз доводилося нести її в Бистрик на руках чи на плечах, бо хвора на ноги мати не могла донести її, а проситися на попутню підводу гордість не дозволяла.

Росла Лариса бідовою дівчинкою. Її цікавили кури, корови, теля. Як і більшість малих, намагалася підражати дорослим. Пригадую: йде з хліва, обличчя рукавом закрила. «Що трапилось?», - запитує мати. «Бичка доїла, він б'ється», - відповідає, а бичкові лише кілька місяців.

Дошкільні роки Лариси минули в Бистрику. Коли батьки перебрались в Кролевець, її найближчими подругами стали її двоюрідні сестри Надя і Віта Неровні. Надя була на півтора роки старша від неї, Віта - на півтора роки молодша.

У 1937 році Лариса вступила до першого класу тієї школи, яку закінчив я. Школа вже звалася Кролевецькою середньою школою №1. Першою учителькою її була Молоткова. Учениця з неї була далеко не блискуча по знаннях, зате бідова по поведінці. До початку війни здобула початкову освіту – закінчила чотири класи. В роки тимчасової німецько-фашистської окупації не навчалася. Зійшлася з компанією дівчат-підлітків. Разом гуляли. Її подругами стали Марія Шерстюкова та Наталка Стожкова.

Батько підібрав бездоглядного коня, добув воза, упряж. Але господарювати з конем не встиг. 3 вересня 1943 року був убитий під час бомбардування фашистською авіацією міста. Мати вже була прикута хворобою до ліжка. Лежала і не піднімалася. Лариса, не дочекавшись повернення батька додому, пішла шукати його. Знайшла труп в морзі районної лікарні, куди звозили тих, хто загинув. Запрягла коня, привезла батькове тіло додому. В хаті не було ні скоринки хліба, ні копійки грошей. Гроші батько носив при собі, хтось обібрав убитого, витрусив усе, що було в його кишенях. А поховати Андрія Кузьмича треба було. Сусіди викопали в дворі яму, обклали її старими дошками із забору, бо труну не було з чого зробити, поховали його.

Тепер турботи про хвору матір, про себе, про харчі, про топливо лягли на дитячі плечі Лариси. Йшов їй тоді п'ятнадцятий рік. І вона стала господарювати, як могла. Коня забрав райвійськкомат.

За те, що Стожки привезли з болота півтори тонни мокрого торфу, заплатила їм золотою обручальною каблучкою мого батька. Стала пачками продавати книжки, що могла – продавала.

Після звільнення міста була запроваджена карткова система. На себе і на матір видавали по 200 грамів хліба на добу. Щоб одержати його, треба було довго стояти в черзі. Більше ніяких продуктів не видавали. Риночні ціни були дуже, дуже високими, гроші знецінені.

Наприкінці березня 1944 року із шпиталю прийшов додому я. Мене визнали непридатним до військової служби з медичним оглядом через три місяці. З трудом я пересувався, спираючись на палицю. В квітні пішов працювати в школу №2 на 1/3 ставки. Призначили мені невеличку пенсію.

Ларису треба було вчити, але сідати в п'ятий клас, маючи за плечима п'ятнадцять з половиною років, було не зручно. До того ж учитися вона ніяк не хотіла. Користуючись тим, що документи – акти цивільного стану, загинули в роки окупації, багато хто на підставі свідоцьких показань установлював дату свого народження. Молоді записували себе ще молодшими, старі – ще старішими.

Документа про народження у Лариси не було. На підставі свідоцьких показань, виправили їй метрики, записавши на рік чи на два молодшою.

У 1944 -1945 навчальному році стала вона ученицею шостого класу школи №2. Це було дуже тяжке навчання. Це були дуже тяжкі роки. Особливо далися в знаки 1946-1947 рр., коли ми опинилися під загрозою голоду.

В серпні 1949 року я одружився.

Незабаром вийшла заміж Лариса. Чоловіком її став робітник заводу «Метал» Володимир Шабельник. Був він безбатченком. Мати – інвалід, без однієї ноги. Була у них своя хата, поганенька, стара, але своя. Вся біда була в тому, що й Володька, і його мати любили випити, а грошей не було. Була у нього тітка Настя, замужем за Жуком. Сім'я Жука була багатодітною, злиденною. Причиною злиднів була горілка, яку дуже любили Жук і його дружина. Із всієї сім'ї Шабельників пристойною людиною був брат Василь Степанович – механік ткацької артілі. Але він із сестрами і їх сім'ями не знався.

В посог за Ларисою віддали усе, що залишилося від її батька і матері: чудової художньої роботи гардероб, одяг, кришталевий посуд і багато чого ще. Все це було відразу ж пропите. Жити молодим не було за що. Був період, коли я щоденно давав Ларисі 10 крб. грішми. Дати більше не можна. Сьогодні проп'ють, завтра голодні сидіти будуть. Матеріальні нестатки не сприяли зміцненню сім'ї. Народилася дочка. Назвали Людою.

У пошуках кращої долі все спродали, в тому числі і хату, і поїхали в Сталіногорськ (тепер Новомосковськ Тульської обл.). Там поховали Люду, повернулися назад. Тепер уже в хату Халецьких. Я, моя дружина, двоє дітей, нянька, вп'ятьох проживали у, так званій, «великій хаті». Хвора мати лежала в кімнаті. Лариса з чоловіком зайняла кухню. Скоро в неї народилася дочка Люба.

У січні 1956 року мати померла. Того ж року у Лариси народився син Сергій. Її чоловік Володька залишив її з двома дітьми без засобів на існування. З дітьми Лариса пускалася в далекі мандри: Крим, Кавказ, Середню Азію, але ніде не приживалася, поверталася в Кролевець.

Працювала вона прибиральницею в районному будинку піонерів. Там і жила з дітьми в невеличкій кімнаті.

Стара хата Халецьких числилася власністю Григорія Івановича, писалась на спадкоємців його. Після довгої мороки - суду, свідків я увів у спадщину на хату матір, і як спадкоємцями її, на той час уже покійної, виставив себе і Ларису. Хата вимагала капітального ремонту. Мені радили розкидати стару і побудувати нову.

Тоді на Малій Гончарівці (вул. Щорса,45) у Івана Киричка я купив для Лариси стареньку хату і чималий город. Лариса лишилася задоволена покупкою і відмовилася від спадщини, від своєї долі на хату Халецьких. В 1964 році я побудував нову хату, тепер уже власність Серезенків.

Лариса працювала прибиральницею в райкомі партії, листоношею на пошті, стержневальницею в заводі «Метал», який став арматурним заводом.

Одружилась Люба, одружився Сергій.

Побудувала Лариса нову хату, купила хату Любі. Вийшла на пенсію по старості, але продовжує працювати.

18.XI.1986.

ДИТИНСТВО

I.

Любов до художньої літератури мені мати прищепила з раннього дитинства, з дошкільного віку.

Була вона малограмотною. Закінчила перший клас початкової школи кролевецького жіночого благодійного товариства. Читала ще непогано, тільки повільно, а писала з трудом.

Мій дід з матиного боку, у якого ми жили, колишній кріпак, читати і писати навчився самотужки. Наскільки пам'ятаю, читав він лише «Київський календар», Псалтир та Євангелії і то не на церковно-слав'янській, де не міг титлів подолати, а лише на російській мові. Баба не вмiла зовсім читати. Старий злидень-швець, мій дід, розумів користь освіти і намагався вчити своїх дітей, на дочок, правда, рукою махнув. Нащо, мов, жінкам грамота, аби вмiли прочитати і розписатися. А синів вчив. Старші Микола та Іван закінчили міське

училище, а найменший Дмитро навіть у гімназії вчився. Не закінчив. Револуція обірвала його навчання.

На час мого дитинства дядьків Миколи і Івана уже не було в живих. Микола помер за п'ять років до мого народження. Івана скосив висипний тиф у 1920 році. Як пам'ять по Миколі залишилася від нього шафа книжок. Були в цій шафі десятитомник Пушкіна у дешевому виданні Павленкова, двотомник Некрасова, Лермонтов, Кольцов, Нікітін, збірки творів Данилевського, Карабіна, Левітіна, Загосхіна, О. Ган, І Козлова. З української класики були твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Співомовки» Руданського, поезії Старицького. Були любовно оправлені комплекти Науково-Літературного Вісника за 1905-1911 роки. А головне був Шевченко на українській

мові. Був «Малий Кобзар», оповідання і був «Кобзар» видання 1907 року під редакцією В. Доманицького. Десь в окремому ящику лежали 40 книжок Жюль Верна, додаток до журналу «Природа и люди» за 1905 рік. Були ще зшиті до купи в невеличкі томи видання лубочної літератури, де поряд з віршами Пушкіна, були зшиті «Гуак или неопреборимое царство», «Битва русских с кабардинцами или прекрасная магометанка, умирающая на гробу своего мужа», окремі книжечки «Чорної маски» і інші. Це, мабуть, була література, яку придбали сини-школярі в час навчання в школі.

Настільними книгами моєї матері були «Кобзар» Шевченка та двотомник Некрасова, особливо перший том. Мати багато віршів Некрасова знала напам'ять. Темними осінніми і зимовими вечорами, рідко коли в неї вибирався вільний час, вона вголос читала мені окремі вірші. Тоді залишав дід шити чоботи, присідала коло груби баба і уважно слухали.

Вривався в пам'ять такий епізод: темний осінній вечір, щільно закриті віконниці від вулиці. У великій хаті і в кухні темно. Бабуся соломкою топить грубу в кімнаті. За верстаком сидить дід. На столі стоїть шестилінійна газова лампа, наше звичайне буденне освітлення. За столом спиною до покутя сидить мати і читає вірш Пушкіна «Утопленик». Я стою біля матері і уважно слухаю:

Прибежали в избу дети
Второпях зовут отца
-Тетя! Тетя! Наши сети
Вытащили мертвеца.

Батько наказує дітям скинути утопленика у воду. Я ніколи не бачив утоплеників, але бачив мерців і дуже боявся їх. Напружуюсь. Чекаю: ось-ось щось трапиться страшно. Поступово задкую від матері до бабусі. Мати читає, що стугонить вітер. Догадуюся, що у вірші далі мова йтиме про приход мерця. Здогадуюся якимось півсвідомим внутрішнім почуттям. Мені страшно. І в цю хвилину я підіймаю очі на вікно, зачинене віконницею. Віконниця відчиняється. З диким скрипом я зриваюся з місця, біжу до бабусі й ховаю обличчя в складках її широкої спідниці. Читання обірване. Виявляється приїхав у відпустку дядько Дмитро. Хвіртка защепнута і він відкрив віконницю, щоб постукати. Але страх був у мене великий. Кілька років я обминав цього вірша Пушкіна, не наважуючись дочитати його до кінця.

Мене рано почали цікавити книжки. Уважно, із захопленням слухав, коли щось читала мати вголос. Любив погортати книжку, подивитися малюнки. В моє розпорядження були передані шкільні підручники моїх дядьків, старенькі, потріпані, але збережені.

Тітка Настя працювала машиністкою в повітовому раднаргоспі. Іноді вона приносила мені огризок олівця, особливо я радів, коли це був червоний і синій олівець. Іноді приносила листочок збитого копійовального паперу. Я любив розфарбовувати малюнки в книжках. Особливо діставалося підручнику закону божого, чи як він звався «Священній історії нового завіту», діставалося й підручникам географії. Я набридав дорослим питанням, що то за буква, як вона

вимовляється. Ніяк не міг прочитати букви «Ы», мовляв її, як Ь та І й ніяк не міг пом'якшити І. А це, мабуть, було на кілька років пізніше.

Перші мої письмові спроби відносяться до січня 1924 року. Було мені тоді трохи більше шести років. Мати повела мене на міську площу, де в день похорону В.І. Леніна відбувався траурний мітинг. Площа була запруднена колонами тепло вдягнених людей. Було дуже багато чорних прапорів і чорних транспарантів з чіткими білими буквами на них. (В ті роки у нас в Кролевеці траурним кольором вважали тільки чорний). Наступного дня, коли дядько Дмитро зняв з нашої хвіртки жалібний прапор і вніс його до хати, я спочатку марширував з прапором з великої хати в кімнату і навпаки, а потім взяв прапор, розіслав його на підлозі у великій хаті і шматком крейди старанно почав вимальовувати букви. Слово «Ленін» у мене вийшло вірно, вривалося в пам'ять, хоча ще тоді я не вмів читати, а з інших букв, намальованих мною, ніякого слова скласти не можна було. Над моєю писаниною лагідно посміхалися. Наступні дні я почав уперто писати букви олівцем на папері. Писав друкованими літерами з права наліво. Це стурбувало матір, щоб таке письмо не увійшло мені в звичку. А звички долати тяжко.

Мати була швачкою, сумлінною, доброю швачкою. Шила вона жіночий одяг вдома. По суті єдиним джерелом її існування, та й мого разом з нею, були ті злиденні копійки, які їй платили замовниці. Серед її замовниць була учителька Валентина Олексіївна Лисенко. Вона, мабуть, не працювала в школі, бо вдень навчала в себе вдома окремих учнів. Мати домовилася з нею. Я став ходити додому до Валентини Олексіївни.

Жила вона в будинку Івашутичів на розі теперішніх вулиць Франка і Орджонікідзе. В просторій світлій кімнаті збиралися 2-3 учні. З кожним вона проводила індивідуальне заняття. Мене навчала читати і писати. Навчання моє продовжувалося два тижні. За цей час я вивчив усі букви, став розуміти склади, почав вірно писати уже зліва направо. Тепер я уже не набридав рідним проханнями почитати, а невеличкі оповідання читав сам. Вдома була певна дитяча література, але на російській мові, надрукована дореволюційним правописом. Моїми першими книжками були «Книги для чтения» Льва Толстого. Любив я казки Андерсена, особливо «Дванадцять лебедей», «Аленький цветочек» Аксакова. В моє розпорядження поступила папка зошитів формату в аркуш з надрукованими прописними літерами оповіданнями. Об'єднувалися вони загальною назвою «Златоцвет». Я довго мучився над ними. Читати прописні літери було важко. А оповідання І.С. Тургенєва «Перепілка» так і не зміг сам прочитати. Читала його мені мати.

У лютому 1925 року я вперше прочитав великий твір. Був день дідових іменин, 30 січня за старим стилем, свято трьох святих: Івана Богослова, Василя Великого і якогось Григорія. Це було третьорозрядне православне свято. Мій дід був Григорій і цей день в нашій сім'ї вважався святом. По своєму віку я не дуже зважав на свята і займався своїми справами. Щось майстрував із паличок, обстругував їх ножом і достругався до того, що не тільки набив собі на долонях водяні «пухирі», а вони

навіть полопалися. Пекучий біль змусив припинити роботу. Дід сказав: «Оце тебе бог покарав, що ти в свято майструєш».

Тоді я взяв томик творів Пушкіна, зліз на теплу лежанку і почав читати перше, що мені попалося. Це був «Дубровський». Книга настільки захопила мене, що я не міг відірватися поки не дочитав до кінця. Дитяча пам'ять чітка. Прочитано лише раз, а потім добре переказував зміст твору. Так ще дошкільням я познайомився з чудовою прозою великого поета. Та це й був початок мого захоплення читанням.

II.

У школах нашого міста навчали дітей українською мовою. Я читав російською. Треба було переучуватись на українську. Знову матері турботи. По сусідству з нами була початкова школа, чи як її звичайно звали, школа Олени Матвіївни. Стара грізна учителька Олена Матвіївна Тищенко разом з своєю племінницею Зінаїдою Федорівною Тищенко жила в половині будинку, а в другій половині в 2-х невеличких класних кімнатах навчалися учні. Олена Матвіївна, а точніше Зінаїда Федорівна належали до материних замовниць. З нею мати й домовилася, що вона підготує мене до школи.

Влітку 1925 року повела мене мати до цієї школи. В глибині великого двору стояв великий будинок з чотирма вікнами в сторону вулиці, посеред - вхід до будинку. Темний коридор ділив його на дві половини. Мати постукала до однієї з кімнат. На зустріч нам вийшла стара жінка. Вид у неї був настільки не звичайний для мене, що я відступив назад і сховався за матір. Низька, дуже товста, а ще товщою її робив широкий одяг, бабуся мала непомірно велику голову, що майже без шиї виростала з плечей, на груди спадало трійне підборіддя. Над очима на лобі на шворках трималися окуляри в залізній оправі. Сива голова з рідким волоссям увінчувалася невеличкою кардупелькою. Це була Олена Матвіївна, грізна учителька, яку завжди з острахом згадували люди старшого покоління, її колишні учні, яких вона на уроках біла нещадно.

Представила їй мати мене. Виявилось, що навчати мене буде не Олена Матвіївна, а Зінаїда Федорівна – молода, красива, весела учителька. Чому і як вона мене вчила – не пам'ятаю вже тепер. Вона ж порадила матері, куди віддати мене на навчання.

На той час в Кролевеці було дві семирічки. В приміщенні чоловічої гімназії розміщувалася трудова школа №1, а колишній жіночий – трудова школа №2 імені Т.Г. Шевченка. Було ще багато початкових шкіл. Колишнє міське училище було, здається, теж початковою школою. Пізніше воно було реорганізоване в семирічну школу імені Івана Франка. Закону про обов'язкову початкову освіту ще не було. Не було мікрорайонів шкіл. Батьки віддавали своїх дітей на навчання до будь-якої школи. В першому класі, чи як тоді казали в першій групі, навчалися діти від 8 до 12 і старше років.

Школа №1 користувалася найбільшою популярністю серед міської інтелігенції і особливо єврейської частини населення. Ходили чутки, що в цій школі будуть

навчати на російській мові і тому багато хто прагнув віддати своїх дітей на навчання. У школу №2 поступали «мужицькі діти». Зінаїда Федорівна порадила матері віддати мене вчитися в школу №2, передбачаючи, що ця школа буде кращою від інших. Вона ж від імені матері написала заяву в школу.

Через кілька днів мати повела мене записувати в школу. Велика двоповерхова школа, колишня жіноча гімназія, стояла на площі в центрі міста. Найближчими сусідами її були дві церкви. На схід – Миколаївська, на південь – Різдвобогородицька, більш відома під назвою собору. На захід через дорогу стояла пожежна каланча. Між школою і собором лежала запилена площа Свободи, в центрі якої була постійна трибуна – рештки п'єдесталу пам'ятника царю Олександрові II. Не довго постояв цей пам'ятник. Відкрили його в 1911 році до п'ятдесятиріччя визволення селян, а повалили в 1917 році. Лишився лише п'єдестал, на якому замість скульптури побудували цегляну тумбу, пофарбували в рожевий колір. Тумба закінчувалася низькою пірамідою, в центр якої в дні свят ставили червоний прапор. На схід від школи, за Миколаївською церквою, шумів міський парк імені Рози Люксембург, насаджений в кінці XIX ст. після ліквідації знаменитого кролевецького Хрестовоздвиженського ярмарку. За парком шумів базар з численними рундуками, які належали приватним особам.

Боязко ми постукали до кабінету директора школи, що по сумісництву служив і за учительську, і за канцелярію. Нас зустрів високий, стрункий, худорлявий, похмурий, добре виголений чоловік з густо прибитим сивиною темним волоссям на голові. За хвилину увійшла молода струнка блондинка з наплюєними кучерями на скронях. Це були директор школи Василь Трохимович Дубина і його дружина Катерина Федорівна Дубина-Яновська. Мати подала заяву і документи. Поки директор розглядав папери, його дружина засипала мене запитаннями: що я знаю, чи вмю читати, до скількох вмю рахувати, запропонувала прочитати якесь слово. Я бойко відповідав, читав. Вона уважно вислухала і категорично заявила чоловікові: «Цей хлопчик буде навчатися у мене!».

Я був прийнятий до другого класу, поминувши перший. Мабуть це було правильно. Ще раніше на кілька днів, збираючись записуватися до школи, в книжковому магазині ми з матір'ю купили підручника для першого класу. Це була читанка-буквар, яка називалася «Перший крок». Принісши підручника додому, я за один присіст прочитав його і більше не відкривав. На свої неповні 8 років я вільно читав, поганенько писав, виконував всі чотири арифметичні дії в межах сотні. По суті в першому класі мені робити було нічого. Катерина Федорівна переконала мою матір, що для того, щоб я не виріс ледарем, мені треба обминути перший клас і починати навчання з другого.

1-го вересня 1925 року мати привела мене до школи в другий клас до Катерини Федорівни Дубини-Яновської – моєї першої шкільної учительки.

Навчання в другому і третьому класах я погано пам'ятаю. Знаю, що в класі я був найменшим на зріст і наймолодшим за віком. Сидів на першій парті. Моїм першим сусідом по парті був Емна (Еміль) Шнеєргон – син учителя єврейського кедеру. З ним я познайомився ще влітку, коли навчався у Зінаїди Федорівни. Шнеєргони й

Брагинські наймали квартиру в будинку купчихи Оникієнкової. І Емна, і його приятель Брагинський теж були учнями класу Катерини Федорівни. Здається цими двома хлопцями і обмежувався єврейський прошарок нашого класу, бо євреї віддавали своїх дітей на навчання в школу №1.

Було нас в класі, мабуть, душ сорок. Хлопчики і дівчата навчалися сумісно. З найближчих до школи вулиць учнів було мало. Запам'яталися Вовка Руденко – чорнявий, акуратний хлопчик, лівша, Валентина (тоді писали Левантіна) Мусіяка – дочка працівника міськкомунгоспу. Більшість учнів була з околиць міста. Антон Овдієнко, Василь Сірий, Олексій Меншик, Степан Терещенко були з Великої Гончарівки. Іван Гринь, Степан Гринь були з Довгалівки, Настя Буйвал – з району залізничного вокзалу, Настя Пустовойтенко і Степан Багній жили ближче до школи.

Мало що зберегла пам'ять про ці роки навчання. Мінялися вчителі. Яюсь Катерину Федорівну заміняла нова учителька – Катерина Тимофіївна Балабон.

Десь уже, мабуть, у третьому класі, взимку 1927 року зі мною трапилась прикра пригода. На свято Хрещення (19 січня) пішли ми з матір'ю в гості до діда Федора Йовдокимовича СЕРЕЖКИ на криж. В цей день на Грузинського копанці ставили великого хреста, вирубаного з криги, фарбували його буряковим квасом. Розчищали лід на копанці, вирубували на ньому канавки у вигляді хреста, списа і трості. Після відправи з церкви Варварської з хрестами і корогвами йшли на копанку. Тут піп відправляв службу, святив воду. Прорубували біля підніжжя хреста лід. Під натиском натопу лід прогинався і вода фонтаном біла вгору, заповнювала канавки. Люди поспішали набрати «святої води» в пляшки, чайники, відра. Все це звалось йордань, а по простонародному «криж» (словом «криж» білоруси називали хрест).

Гостей у цей день у діда не бувало, але мати приводила мене щорічно. Пам'ятаю, сиділи за столом в кухні. Я вийшов на двір, на мене наскочив дідів собака, звалив мене з ніг, почав терзати за рукав сорочки. Я закричав. Вибігла мати, схопила ліску, вдарила собаку. Той заскавчав і подався геть. Мати завела мене до хати. Закачала рукав моєї товстої байкової сорочки, оглянула руку. Собака своїми зубами місцями звів шкіру. Крові не було. Мати добре промила мені руку. Дід і баба подивувалися, бо ніколи з собакою такого не було. Надвечір ми пішли додому, а на завтра і забули про цей випадок.

Через два дні прийшла до нас з Козина баба Параска.

- Біда, Анюто, собака сказився. Покусав корову, порвав Радивона.

Розповіла подробиці. Собака накинувся на дідову корову і став кусати її. Дід чи дядько Федот схопили собаку і замкнули в хлів. По святах до діда збиралися гуляки. Був дід бондарем. Взимку і влітку працював разом з Федотом у великій хаті, яку називали бондарнею. Там завжди стояло 2-3 бондарні верстаки, величезний робочий стіл. Хата була завалена клепками, стружками, оцупками. Під стінкою стояла велика груба з лежанкою. На ній сушили клепки. Вона постійно топилася стружками і оцупками. Труба ніколи не закривалася, навіть в'юшок не було.

Ось ця хата служила для козинських чоловіків своєрідним клубом. Сюди збиралися чоловіки з усього кутка, розсідалися хто на верстатах, хто на лежанці, хто долі на стружках і до півночі вели свої чоловічі розмови. Ні горілки, ні карт не було.

Були просто розмови. Зібралися так і на другий день Хрещення, на Хрестителя. Розмовляли. Хтось глянув у вікно і побачив, що собака вивалив стіну в хліві і вискочив на двір. Що собака сказився, було видно по всьому. Чоловіки схопили хто клепку, хто довбню, хто ліску і кинулися на двір бити собаку. Родивон Макаренко побоявся бігти разом з усіма, а сховався в кухні, заліз на піч. Коли почув крик, що собака побіг, зліз з печі і нахилився до вікна, щоб побачити, що з собакою. А собака оббіг кругом хати, вскочив у відчинені кухонні двері і напав на Радивона. Прибігли люди. Тут же собаку вбили, але Радивон був до крові покусаний.

Баба розповіла, що треба їхати на хутір Ретик до баби Малакинчихи, яка заговорює від сказу. Мати погодилася на поїздку.

Наступного дня до нашого двору під'їхав якийсь дядько з бабою Параскою. Мене тепло вдягли, запнули великою вовняною хусткою, замотали у великий кожух, усадили в передок саней спиною до коня. На сани сіли візник, баба і мати. Поїхали. До хутора Ретик від Кролевця кілометрів з дванадцять. Довга одноманітна снігова дорога мені здавалася нескінченною. Я дуже мучився всю дорогу. Приїхали в лісовий хутір Ретик. Допиталися, де живе Малакинчиха. Прийняла нас ця баба привітно. Молилася, щось шептала, кропила святою водою. Бабину паляницю хліба теж кропила, віддала назад і наказала давати ранком корові по шматочку. Заспокоювала, що все минеться. Поїхали додому.

Не дуже повірила мати бабі Малакинчиси. Ніч не могла заснути, а ранком не пустила мене до школи, а повела додому до лікаря Наума Семеновича Орлова. Вона була вхожа до лікаря, бо обшивала його дружину. Лікар розповів про небезпеку сказу, що інфекція може проникнути крізь пори шкіри і порадив негайно їхати в Чернігів в пастерівську бактеріологічну станцію. Повернувшись додому, мати швидко зібрала у вузол якусь білизну, зав'язала туди ватяне одяло, забрала всі гроші, які були у неї і у діда (їх було дуже мало). Одягла мене. Пішли на вокзал. По дорозі комусь сказала, щоб передали учительці, що вона мене повезла в Чернігів. Діяла мати швидко і енергійно. Надвечір ми вже були в Ніжині. На Чернігів з Ніжина була занедбана залізнична вітка. Поїзди ходили рідко і повільно. Приїхали в Чернігів. Бактеріологічна станція знаходилася на вулиці Боровського. Там же знаходився інтернат. За кам'яною стіною був будинок для божевільних. З вікон інтернату можна було бачити, що робиться в палатах божевільних. Сусідство не із приємних.

Мені приписали 15 уколів. Робили їх шприцем з товстою голкою в бік. Там же виявився і Радивон. Йому приписали 40 уколів. Приїхав він через кілька днів після нас. Казав, що теж їздив на Ретик до баби Малакинчихи.

На знаю, чи прожиття і харчування в інтернаті було платне, чи безкоштовне. Мабуть безкоштовне. Жили ми у великих світлих кімнатах, де було багато ліжок. Кімнати були для чоловіків і для жінок. Ми жили в жіночій кімнаті. Дітей в інтернаті не було. Завідуючою інтернату була жінка такого віку, як мати, тобто за тридцять років. У неї була донька мого віку. З нею я подружився. Дівчинку навчали німецькій мові. У неї були цікаві книжки. Там я вперше познайомився з творчістю Корнія Чуковського, вивчив деякі його казки. Грошей у матері майже не було і вона була змушена шити для завідуючої інтернату. Мабуть та платила не дуже щедро, бо, коли по закінченню

лікування ми поверталися додому, в Ніжині треба було доплачувати за залізничний квиток, а грошей у матері не було. Чуть не з слізьми вона стала просити позичити їй 40 коп. у людей, які стояли в черзі до каси. Якась добра жінка позичила їй ці копійки. Мати записала її адресу і, повернувшись в Кролевець, вислала поштовими марками їй позичену суму.

У Чернігові матір серйозно попередили, що мені 3 роки не можна купатися в річці, не можна вживати алкогольних напоїв. Таке ж попередження дістав і Радивон. Але він нехтував вказівками лікарів, безбожно пив. Для мене хвороба пройшла, але за час лікування я пропустив багато уроків. Нагнати пропущене не зумів. За чверть мені виставила учителька незадовільну оцінку з української мови.

III.

1927-1928 навчальний рік я зустрів учнем четвертого класу. Навчати нас почала нова вчителька Ніна Яківна Севрук. Було їй, мабуть, 20 чи трохи більше років. Вище середнього жіночого зросту, струнка, з правильними рисами овального обличчя, з гладко зачесаним каштанового кольору волоссям. Багато нового з'явилося в нашому навчанні з її приходом. У нас почалися уроки малювання. Ми з захопленням спостерігали, як вона крейдою на дошці малювала квітки льону. Чуть не цілий рік ми займалися аплікаціями. Ніна Яківна принесла в клас кілька великих, наклеєних на картоні малюнків з життя народів нашої Батьківщини, зокрема мені запам'яталася кольорова картина із зображенням кавказького аулу. З великої кількості кольорових паперових аркушів ми вибирали потрібний колір. Потім перемальовували і вирізали з кольорового паперу потрібну фігуру і робили схожу картину із клаптиків кольорового паперу. Знаю, що труда було вкладено багато, а не пам'ятаю, щоб коли вдалося довести до кінця якусь картину. Більше успіхів приносило моделювання.

Навчалися ми тоді по комплексній системі - готувалися до виставки. Учителька вирішила побудувати макети куркульської садиби і садиби селянина-бідняка, незаможника. Весь клас працював над оформленням куркульської садиби, а я сам робив садибу незаможника. Чотири стіни незаможницької хати з товстого картону з вирізаними вікнами і дверима мені дала Ніна Яківна. Їх треба було змонтувати, зробити хату і решту садиби, якою вона могла бути в моїй дитячій уяві. Всі робили в класі. Я – дома. В хід пішли материнські ножиці, дідів шевський клейстер, бабина солома, якою вона топила грубу, глина, засушене зілля. Із завданням я справився блискуче. Садиба незаможника Гната (прізвище я забув) вийшла на славу.

Ніна Яківна нас знайомила з основами природознавства і географії. Ми, навіть, контрольні роботи писали по географії. Пам'ятаю, як я вирішив показати свою обізнаність. В одній з робіт, перелічуючи держави Європи, я назвав Німеччину і Германію, вчитану мною дома із старого підручника географії. Учительці довелося пояснити мені, що це одна й та ж країна, названа на різних мовах.

Учні старших класів почали випускати в школі стінну газету. На цілому листі ватману кольоровими олівцями красивими літерами вималювали заголовок «Відблиси». Під ним в центрі, чи з лівого боку був малюнок - красивий, кольоровий,

якийсь куточок української природи. А решта аркуша заповнювалася замітками, яких я ніколи не читав. Мабуть учительці належала думка випустити класну стіннівку до свята Першого Травня. Звичайно розмір на аркуш паперу був нам непосильний. Випустили на піваркуша. В газеті був поміщений мій вірш «Перше Травня». Я довго мучився, складаючи вірша. Зрештою мені вдалося написати чотири рядки. Починався він так:

Перше Травня – свято світу
Свято всіх пролетарів.

Що далі було не пам'ятаю. Не було в ньому рими, був якийсь асонанс. Не було в ньому змісту. Але учителька вмістила його в газету. Я ходив високо задравши ніс: надруковано мій перший твір. Отже, початок моєї «літературної творчості» припадає на квітень 1928 року. Було мені тоді десять з половиною років.

У січні 1928 року моя мати одружилася з дрібним службовцем з с. Бистрик старим парубком Андрієм Кузьмичем Климівським. Їй йшов тоді тридцять третій рік. Не везло їй із сімейним життям. Вперше вона вийшла заміж за мого батька в січні 1917 року. Прожила з ним недовго. У вересні 1919 року, перед наступом денікінців, батько, тоді секретар Кролевецького повітпарткому більшовиків, партійні справи відвіз у м. Орел, а сам вступив до 46-ї радянської стрілецької дивізії, де працював у політвідділі першої бригади. Були рідкі листи від нього з фронту. З 1920 року листування припинилося. Він загинув. Майже вісім років мати чекала його і не дочекалася. Дідів приятель Матвій Петров, по вуличному Колишня, увів у наш дім свого швагра Андрія Кузьмича Климівського. Був це старий парубок на дванадцять років старший за матері. Жив у с. Бистрик, де мав хату спільно з братом, передану їм сільрадою. Брати поділили хату навпіл. Андрію Кузьмичу належала чимала кухня і невеличка кімната. Був у нього великий город, земля на полі, корова, свині. Служив сільським агентом страх інспекції. Десь у роки війни набув певних медичних знань (документів про медичну освіту у нього не було, латинської мови не знав), і іноді лікував односельчан. У внутрішніх хворобах чи розбирався, чи ні, не знаю, хоча статоскоп мав і хворих вислуховував. А от чирки, нариви, великі рани він лікував вдало. Був у нього секрет лікування екземи. Робив він свої мазі і за кілька сеансів виліковував застарілу екзему. Цей секрет пішов разом з ним у могилу. Андрій Кузьмич був красивим мужчиною, великої фізичної сили.

Довелося мені побути на весіллі своєї матері. Вінчатися мати категорично відмовилася. Розписалися в ЗАГСі. Не пам'ятаю, щоб було застілля у нас дома. Мабуть посиділи трохи і поїхали в Бистрик. Повезли й мене, але на день чи два. Я тоді вже навчався в четвертому класі. У Бистрику була лише початкова чотирьохрічна школа. Бистрикани продовжувати навчання ходили за 7 кілометрів у с. Дубовичі, де була семирічка. Отже брати мене в Бистрик, переводити у початкову школу і навчатися там лише кілька місяців, не було рації. Мати твердо вирішила мене вчити. Сама вона переїздила в Бистрик до чоловіка. Я залишився в Кролевеці разом з дідом Григорієм Івановичем, бабою Євдокією Андріївною та дядьком Дмитром Григоровичем.

Тепер, коли від цих подій минуло понад 50 років, і я можу, на мій погляд, об'єктивно оцінити вчинки моїх рідних, я вважаю, що шлюб матері з А.К. Климівським був її помилкою. Андрій Кузьмич, хоча й син дядка, прапорщик царської армії, агент держстраху був, в першу чергу, селянином. А мати ніколи не займалася сільським господарством. Корова, свині, кури, город, поле, сінокос були чужими для неї. Вона знала голку, швейну машину. Хвороблива, вона не мала здоров'я справлятися з роботою по господарству. Були вони з чоловіком різними. Різними по натурі, по поглядах, по прагненнях. Хоча Андрій Кузьмич ставився до мене дуже добре, краще ніж до своєї дочки, яка народилася від шлюбу з моєю матір'ю, я не визнавав його за батька. В Бистрику я був рідким гостем. Навіть в канікули не витримував більше тижня, тікав у Кролевець.

Одруження матері внесло злам у моє життя. У березні 1929 року на сімдесят восьмому році життя помер мій дід Григорій Іванович Халецький. Через рік дядько Дмитро Григорович, який працював комірником ткацької артілі «Відродження» виїхав на будівництво Березниковського хімкомбінату на Урал, а звідти на будівництво Бобринського хімкомбінату (тепер м. Новомосковськ Тульської області), де залишився до кінця свого життя. Залишився я жити вдвох з бабусею Євдокією Андріївною. Була це розумна, добра жінка, невтомна трудівниця. Не вміла вона ні читати, ні писати, зате добре рахувала. Жили з базару. Майже щоденно бабуся йшла на базар, де купувала якісь продукти. Зрідка приїздила з Бистрика мати. Привозила глечик молока, шмат сала, квалок масла чи сиру, десяток яєць. Жила вона доволі скрутно і допомагати нам могла лише незначною долею продуктів свого господарства. А у нас, в Кролевіці, городу не було. В дворі росла одна груша та дві яблуні. Велика грядка малини майже не давала врожаю. З господарства було кілька курей та стара ряба кішка.

Зате в мене була своя воля. По суті я залишився бездомним. Мене скромно вдягали, годували, а як я жив, де бував, хто мої товариші, чим я цікавлюся не знав ніхто. Жив своїм розумом, а розум десятирічного хлопця ще далеко не зрілий

IV.

Перехід з четвертого до п'ятого класу завжди породжував труднощі в житті учнів, часто впливав на їх навчання, поведінку. Від однієї учительки, яка досконало знала характери і здібності своїх учнів, діти переходили до багатьох вчителів. У кожного з них були свої вимоги, свої методи навчання, свої звички. Учнів вони не могли добре вивчити. Адже учнів було багато, а учитель в класі бував лише кілька годин на тиждень. Учні уважно вивчали нових учителів, пристосовувалися до них, робили свої висновки. У більшості учнів погіршувалася якість навчання, частішали зриви в поведінці. Так було і зі мною.

1 вересня 1928 року я був уже учнем п'ятого класу. Не знаю чому, колектив нашого, четвертого, класу не зберігся. В класі з'явилося багато нових учнів. Поряд зі мною на першій парті сидів Юрко Кривошей – широкий, товстий, кривий на праву ногу. За ним високий, кучерявий блондин Євген Чудновський. В класі були брати Василевські Борис і Гліб, брати Ривкини Абрам і Мордух, ми його звали Мотя. Прийшла на навчання група учнів з Подоловської початкової школи: Володя Цимбал, два Іваницькі. Були учні з інших початкових сільських шкіл. Та не тільки сільських. Частина учнів була із «земської» початкової школи, що розміщала там, де тепер школа №2. Це були Іван Щербань, Петро Яценко, Дмитро Кочур та інші. З'явилися нові дівчатка: сестри Александрови - Женя і Шура, Марія Бурденко, Голда Красовницька і багато інших. Зникла значна частина тих учнів, з якими я навчався попередні роки. Мабуть чотирма класами початкової школи їхнє навчання і обмежилось.

Не зустрів я в школі доброї Ніни Яківни, яка могла застібнути мені ґудзики на пальті, коли в мене рука не доставала застібнути верхнього ґудзика, зав'язати мені шапку, допомогти одягти шкіряний ранець з підручниками і зошитами.

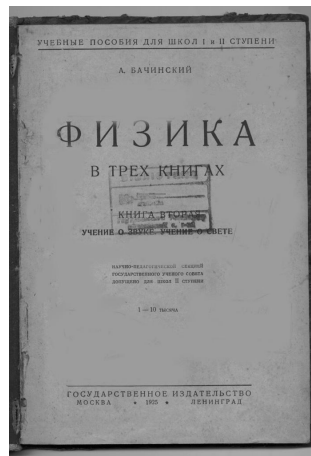
Класним керівником у нас стала Марія Іванівна Ксенко - попівна, висока, худорлява, струнка із підстриженим волоссям кольору овсяної соломи. Вона викладала німецьку мову по підручнику Поліковського і математику.

Українську мову тепер викладали дві Марії Іванівни – Руденко і Дороговцева. Якщо зникла одна, з'являлася інша. Здається, спочатку була Марія Іванівна Руденко - красива, молода, добра співачка. А коли вона кудись виїхала, її замінила Марія Іванівна Дороговцева. Теж молода, але якась не виразна, бліда.

Російську мову і співи викладав Порфир Іванович Матвієвський - старий, сивий, в глухо застібнутому чорному піджаку, в окулярах із залізною оправою. Він не визнавав нових програм, підручників. Вимагав, щоб ми вчилися по підручниках дореволюційних, синтаксису Берво і ін. Рідко, коли він згадував про літературу, навчав, в основному, мови. Запитував суворо по алфавіту. Отже кожен учень знав,

коли підходить його черга відповідати і тоді вже вчив щось. Оцінки Порфир Іванович ставив у свій записник, невеличку книжечку в чорній цератовій оправі. Оцінки були двохбальні: задовільні і незадовільні. Частина хлопців умудрялася в ході уроку потягти з учительського столу його записник і поставити напроти свого прізвища «уд». Це вже була гарантія, що на протязі чверті Порфир Іванович більше не викличе. Тільки треба було поставити собі оцінку вчасно, не раніше, чим підійде твоя черга, бо інакше факт виявиться.

У п'ятому класі починалось вивчення фізики й хімії. Викладав її нам Сергій Якович Шварц, трудова діяльність якого в Кролевіці розпочалася в 1905 році. Це була людина з величезними енциклопедичними

знаннями. Але навчити Сергій Якович міг з трудом того, хто хотів учитися. Був він до краю невимогливим, «доброю душею» людиною. Старий парубок, що проживав вдвох з старенькою матір'ю, Сергій Якович часто вдягнений був неохайно. Міг в захопленні мокру тряпку біля класної дошки сховати до своєї кишені, а потім обурюватися: «Куди зникла тряпка?».

Природознавство, зоологію і ботаніку, які вивчалися паралельно, викладав грізний директор школи Василь Трохимович Дубина. Коли він хотів когось з учнів зневажити, то називав його жабою в сметані, давав йому цолбана. Цолбани він роздавав доволі щедро, але лише хлопцям.

Анастасія Петрівна Ключникова викладала географію. У її викладі предмет був малоцікавим. Була вона старою, беззубою. Своїм викладанням вона була задоволена. Особливо подобалось їй те, що найбільші бешкетники на її уроках буквально їй у рот дивилися. Й це була правда. Між хлопцями була суперечка: «Скільки в неї в роті зубів лишилося?». Коли Анастасія Петрівна розповідала, широко розкриваючи рота, хлопці лічили її зуби, а потім на перерві, підводили підсумки.

Фізичну культуру, зовсім новий для нас предмет, який ми називали гімнастикою, викладав нам Пилюгін. Імені і по батькові ми його не знали. Був він командиром Червоної Армії. Служив у Крелевці у 20-й роті. Тут одружився на Верисоцькій. Після переведення 20-ї роти в інше місто, він залишився в Крелевці. Викладав у школі фізичну культуру, пізніше військову справу.

Учителем малювання був Микола Микитович Іщенко. До революції він теж викладав малювання в гімназіях і міському училищі. На перших уроках він примушував нас малювати від руки вертикальні і горизонтальні лінії. На наступних - приносив якусь геометричну фігуру: куб, піраміду, призму чи конус і ми малювали їх. Його уроки були нудними і по суті нічого не давали. Сам він свого часу кінчив учительську семінарію. В роки тимчасової німецько-фашистської окупації, уже глибоким стариком, залишився в Крелевці і став попом.

Зле, іронічно розповідаю про наших учителів. А це не вірно. Треба б з великою душевною теплою розповідати про них. Це були, в своїй переважній більшості, подвижники на ниві народної освіти. В роки громадянської війни вони по півроку не одержували заробітної плати, жили без пайка, в нетоплених школах з вибитими вікнами, без підручників, без зошитів, чорнил, олівців і пер навчали дітей. Вчили. Батьківщина не могла забезпечити школу сучасними підручниками. В ходу були в невеликій кількості первовидані дореволюційні підручники, а часто ми користувалися старими, виданими ще до революції. На уроках арифметики ми користувалися збірником арифметичних задач Калініна і Буреніка. Алгебру вчили по підручнику Кисельова і задачнику Шапошникова і Валицева, фізику по старому підручнику Зінгера і т. д.

У моєму розвитку велику роль відіграли книги. Я любив читати. Вже, коли я навчався в п'ятому класі, мої шкільні товариші повели мене в бібліотеку. Першою книгою, яку я взяв, був «Острів Борнео» Майн Рида. Прочитав я її за один вечір. Далі почав захоплюватися пригодницькою літературою. Моїми улюбленими авторами

були Майн Рид, Луї Бусинар, Густав Емар, Фенімор Купер, Джемс Кербуд, пізніше Джек Лондон, Сетон -Томсон. Не нехтував я і книжками, які виявились дома: «Пригодами Гелькебері Фіна» Марка Твена, «Серцем д'Анунціо» та ін. Із задоволенням читав книги для дітей, що виходили у виданні дешевої бібліотеки ГІЗу і ЗІФу. Нічого, що вони були без ілюстрацій, надруковані на дешевому газетному папері. Зелена обкладинка книжки з дешевої бібліотеки ГІЗу (державного видавництва), була для мене кращою рекомендацією.

Читав я запоем, ночі на прольот. Забирався на піч, засвічував каганця і читав поки не починало сиріти на дворі. Тоді укладався спати. Мене будили. З тяжкою головою йшов до школи. Часто пропускав уроки. Мабуть у шостому класі мене включили до складу редколегії шкільної газети. Це було після того, як газета опублікувала мій перший політичний фельєтон. Опублікувала мій політичний фельєтон – красиво звучить, немов про досвідченого журналіста. На ділі було набагато простіше. Мова йшла про слабу писанину учня шостого класу.

Я любив читати піонерські газети. Особливо мені подобалася газета Ленінградської піонерської організації «Ленінські справи» і сатиричний додаток до неї «Банложка». Читав я й «Питерскую правду», але менш охоче. В цих газетах освітлювався процес над керівництвом промпартії. Наголошувалося на провалі планів іноземної інтервенції і реставрації капіталізму в СРСР.

Під впливом цих газетних повідомлень я написав свого першого фельєтона. В гумористичній формі я описував, як на спільній нараді керівники імперіалістичних держав гостро сперечалися між собою за переділ СРСР. Кожен намагався відібрати ласий шматок. Сварилися, дійшло до бійки і раптом, як грім з ясного неба, повідомлення: змова Промпартії викрита.

Свій твір я назвав «Поділили». Написав, поклав у кишеню і загубив. Поява його добре відредатованим в шкільній стінній газеті за моїм підписом була для мене цілковитою несподіванкою. Я й до цього часу толком не знаю, хто знайшов мою писанину і передав у стінгазету. З метою заохочення молодого автора, мене ввели до складу редколегії.

Випуск стінних газет був своєрідним святом. Випускалася вона днів 3-4. В ці дні можна було бути в школі, але не ходити на уроки, до пізньої ночі сидіти в кімнаті редколегії. Так, так, у редколегії була своя кімната – не діючий теплий туалет на нижньому поверсі. Біля сухої стіни стояли завалені різним хламом унітази. На вікнах стояли великі гіпсові бюсти царів Олександра II і Олександра III. Не знаю, нащо їх зберігали. Вони зникли тоді, коли ми їх акварельними фарбами і тушшю пофарбували в самі дикі кольори, на які тільки здатна дитяча фантазія.

На випуск стіннівки збиралося нас чоловік 10-12 - виключно хлопці. Редактором був мій однокласник Мотя Рибкін. Було йому тоді років 18-19. Ми сперечалися, обговорювали кожну замітку, вносили свої пропозиції. На довгому дощатому столі розкладали лист ватману. Хтось фарбами чи олівцем малював заголовок, інший печатними буквами переписував тушшю чи чорнилами замітку, третій малював заголовки до заміток. Решта заважали працювати їм. Стояв непомірний галас. Було дуже весело. Часто в газеті вміщалися мої недосконалі вірші.

Навчання я запустив. Уроків не відвідував. Домашніх завдань не виконував. Отямився лише на кінець навчального року і написав заяву, щоб мене залишили на другий рік у шостому класі, сподіваючись, що в наступному році буду навчатись краще.

Добрими намірами все пекло вимощене. Наступний рік не приніс кращого. Дядько виїхав. Стара неписьменна бабуся не могла проконтролювати, що я читаю, чи пишу, чи відвідую школу. Мати, яка доглядала мою маленьку сестру Ларису, рідко коли навідувалася в Крелевець. Свого коня у них не було. Найняти – треба платити гроші, а грошей в Андрія Кузьмича ніколи не було. Йти пішки на Крелевець, нести на руках грудну дитину і перти кошик з продуктами у матері не було сил. А я навчався все гірше і гірше.

Не маючи постійного систематичного догляду з боку дорослих, я чим далі попадав під вплив вулиці, під вплив товаришів. На той час були вони всі для мене добрими. Лише пізніше я зміг оцінити, хто з нас був добрим, хто поганим. А товаришів у мене було багато. У більшості випадків товаришування починалося на спільній захопленості художньою літературою. Цікавих книжок в районній бібліотеці для нас не вистачало, а деяких нам просто не давали. Так для нас недоступним в бібліотеці був Олександр Дюма (батько). Красиві томики в темно-синій оправі із золотим написом видання «Academia» ми лише здалеку бачили, видавати їх нам не видавали. Значить, щоб прочитати «Трьох мушкетерів» чи «Графа Монтекрісто» треба було шукати їх десь у когось на руках. В бібліотеці не було Жюль Верна. А в мене було 40 книг в жовтих паперових обкладинках, видання Соскіна, додаток до журналу «Природа и люди». Саме збірка творів Жюль Верна притягувала до мене багатьох хлопців. І треба сказати, що зачитали ці книжки до дірок.

Всі свої гроші я витрачав на купівлю книжок. Грошей у мене було дуже мало. Якщо мені іноді дуже рідко давали копійки на сніданки, я купував за них книжки. Певним джерелом прибутку були Різдвяні святки. На Різдво з групою хлопців ми ходили по хатах знайомих, славили Хреста, а на Новий рік засівали. Звичайно, там давали по цукерці чи жмені насіння, зрідка по 1-2 мідних копійки. Коли ж я свою компанію вів на Козин до діда, то там мені перепала срібна монета. У великий піст я одержував гривеника, щоб заплатити попу за сповідь. Признаюся: грішним був – сповідатися за все своє життя не раз не сповідався. Утаював гроші, купував за них книги.

Захоплювала революційна романтика. Великою популярністю у нас, хлопчаків, користувалися «Красные дьяволята», «С мешком за смертью» і «Тайна Ани Гай» С. Григор'єва, «Макар следопыт» чи то Островеркова, чи то Остроухова. Яких тільки зусиль я не докладав, щоб прочитати ці книжки. «Красных дьяволят» мені вдалося взяти почитати в бібліотеці. «С мешком за смертью» було опубліковано в серії «Роман-газета для ребят». Саме ця книга спонукала мене виписати на наступний рік це видання. Але серед 12 щомісячних випусків жодної цікавої для мене книги не попалося. Уривок з книги Бруно Якетського «Я жду, Париж» мені показався зовсім не цікавим. Не зацікавив мене і «Конец Хлябинского совнаркома» Матвеева, надрукований у цій серії. Старші учні захоплювалися «Дневником Кости Рябцева»

Огнева, обговорювали його, дискутували. Хтось мені дав цю книгу на день. Я швиденько проглянув її і нічого цікавого не знайшов. Така нудота, як і в нашій школі. Питання взаємовідносин хлопців і дівчат мене зовсім не цікавили.

Уже в шостому, нашому, класі проходили закриті учнівські збори. Обговорювали поведінку нашої співучениці Ангеліни Львової, дівчини років 16-17. Звинувачували її у статевій розпущеності. «Свідки обвинувачення», особливо її недалекий сусіда Дмитро Кочур – дилда років 18-ти, наводив факти. Суть їх стала для мене зрозумілою лише через кілька років. А тоді я просто нудився на цих зборах і залишив їх, не добувши до кінця.

Величезне враження на мене і моїх товаришів справила книга Е.Л. Войнич «Овод». Романтика таємних товариств, суворой таємниці, революційної боротьби захоплювала дитячі голови. Коли в нашому місті в єдиному кінотеатрі демонструвався (здається німий чорно-білий) фільм «Овод», потрапити на перегляд його було великою проблемою. Борис Зайцев стояв у черзі до каси кілька годин. Там його чуть не роздушили – стільки було бажаючих побачити фільм. Під час демонстрації фільму зал кінотеатру був переповнений. Фільм залишив незабутнє враження.

У листопаді 1980 року мені довелося побачити по телебаченню трьохсерійний телефільм «Овод». Я давно перечитував, принаймні років сорок тому, і багато що забув. Але в моїй пам'яті зберігалися останні кадри старого фільма, де показувалися страждання кардинала Монтанеллі після розстрілу його сина Артура. В тому старому фільмі, який я бачив десь п'ятдесят років тому, ще дитиною, останні кадри були набагато сильніші, ніж у новому телефільмі.

Романтика «Овода», «Спартака» була чимось далеким. Більше хвилювали події громадянської війни, революції. Тим більше хвилювали вони мене, безбаченка. Батько був комуністом, політпрацівником Червоної Армії і загинув у роки громадянської війни в боротьбі з білогвардійцями. Адже чи не основним джерелом мого існування була пенсія в розмірі 5, а пізніше 12 крб., яку мати одержувала на мене, як сина червоноармійця, який загинув. Я читав і перечитував художні твори, присвячені громадянській війні. Це були чудові оповідання Андрія Головка, а особливо Івана Кириленка. Його «Стихю» я читав і перечитував кілька разів. Коли дорослі розповідали про громадянську війну, про боротьбу з біляками, я весь перетворювався на увагу, ловив кожне слово, коротко занотовував.

Під впливом прочитаного і почутого попробував сам написати оповідання. Кілька ночей сидів і писав. Писав відразу начисто, без перекреслень і чорновиків, довго обдумував кожне речення. Оповідання зайняло цілий зошит. Назвав я його «Одна ніч». Попався до рук мені перший номер журналу «Молодняк» - значить є такий журнал, який друкує твори молодих авторів. Своє оповідання надіслав до редакції журналу.

Велике було моє розчарування, коли через кілька місяців я по пошті одержав чималого пакета з моїм рукописом. На титульній сторінці був короткий напис: «Не підходить. Слабе. Секретар редакції» і далі йшов підпис чи то Загребя, чи Заремба – тепер уже не пам'ятаю.

Своє перше оповідання я прочитав своєму сусіду Жоржу Мусяці. Він уважно вислухав і сказав:

- Ого, здорово! Як у книжці. Невже сам написав?

Авторське самолюбство було задоволене. Більш я його нікому не читав. Рукопис поклав у комору до книжної шафи. Чи то його миші з'їли, чи сестра в роки тимчасової німецько-фашистської окупації продала його разом з книжками приватним кондитерам на обгортання цукерок, не знаю. В усякому разі більше я його не бачив.

У моїй творчій біографії прозаїка наступила довга перерва.

* * *

Романтика таємності, подвигів, організацій притягувала до себе, як магніт. Хотілося створити якесь «таємне» товариство, мати свій статут, печатку, бібліотеку. Домовився з своїми друзями по класу Павлом Ігнатенком і Ігорем Кузьменком. Спільно склали правила товариства (статут). Назвали його «Друзі природи». Основною метою ми ставили охорону природи, дерев, кущів, квітів, птахів, цуценят, кошенят. Мій сусід по Бистрику, пасинок брата мого вітчима, приніс мені з Дубович чималий шмат кори осокору. Кора легко різалася. Після довгих мук, з допомогою перочинного ножика і шила, я вирізав з кори круглу печатку. По обідку йшов напис: «Друзі природи», а всередині був серп і молот. Цю печатку ми ставили на саморобні членські квитки і на книги нашої спільної бібліотеки, яка складалася з десятка різних брошур, зібраних нами.

Організації потрібні були кошти. Вирішили їх заробити - назбирати лікарських рослин, здати їх в аптеку, мати за них гроші. Була проведена єдина експедиція в ліс Редьківщину, де нашмотували трави конвалії. «Члени – фундатори» товариства Кузьменко і Ігнатенко з якихся причин в експедиції участі не брали. Збирав конвалію я з кандидатами в члени товариства, моїми приятелями ще по дошкільному віку з вул. Козин. Посушити як треба ми не зуміли. Аптека її не прийняла, грошей не заробили.

Тим часом Кузьменки родиною виїхали у Москву. Батько Ігоря працював у Кролевці, здається, завідуючим міськкомунгоспом, але після ліквідації цієї посади виїхав разом із сім'єю. Завідувач Кролевецького дитячого будинку І.М. Ігнатенко був призначений директором семирічної школи в с. Мутин і сім'я виїхала туди. Товариство «Друзі природи» розпалося.

Вабилу романтика мандрівкою. В серії книжок «Романи й повісті для дітей» я з захопленням прочитав повість Рєзниченка «Подорож до землі невідомої». Там учні мандрували і мали цікаві пригоди. Але у них був транспорт, а у нас нічого. Пішки далеко не помандруєш. Потрібний зручний транспорт.

У мене виникла ідея побудувати самокат - крутити його руками і рухатися по землі. Хлопці підхопили мою думку. Спільно розробили проект. Це мала бути легка дерев'яна площадка на 4-х колесах. Передні колеса на спільній осі мали бути так, як передні колеса у возі, але управлятися з площадки рулем. Задні колеса на спільній

осі мали бути ведучими. Приводиться воно в рух мало пасовою передачею від великого, як в прядці, колеса, яке мали крутити руками.

Для будівництва потрібні матеріали. Саме базар з центру міста винесли на окраїну. На колишньому базарі руйнували рундуки. Темної ночі ми тихенько пробралися на базар і стягнули одну дошку. Взяти дві не могли, вони були важкі. Йти вдруге побоялися, а як попадемося? Решту будівельного матеріалу вирішили, що легко добудемо з дощок з сусідніх заборів. Добули десь колесо від прядки, але з дошки вирізати колеса не зуміли. З будівництвом самокату нічого не вийшло, хоча ми возилися біля нього все літо.

На наступний рік нове захоплення – юнгрупа ім. Ворошилова. Разом з Льовкою Зайцевим і групою товаришів вичищаємо невеличкий хлів, прибудований до нашої хати. Раніше в ньому тримали поросля. Вичищаємо рештки гною, підлогу посипаємо піском. Пишу на папері красиву вивіску «Штаб юнгрупи ім. Ворошилова». Створюємо власну, доволі велику, в кілька десятків книжок, бібліотеку. Брати книжки в ній можуть лише ті, хто вклав у бібліотеку свої книжки. Найбільше книжок моїх. Туди я віддаю найкращі, найцікавіші. На протязі літа збираємось в своєму штабі, про щось дискутуємо, обговорюємо книги.

З початком навчального року в школах юнгрупа назавжди припинила свою «діяльність». Я і Льовка опинилися в різних класах. Він відходить від мене, у нього нова компанія однокласників. У мене теж нова компанія товаришів.

* * *

Тягло до подвигів, до мандрівок, до зброї. Спочатку ми виготовляли собі кинджали і шаблі з дерев'яних дранок. Робили луки і стріли. Потім почали стріляти сірниками з ключів. Але це було не те. Стали виготовляти самопали. Металеву трубку забивали з одного кінця, напилком пропилювали невеличку дірочку. Трубку міцно прив'язували до дерев'яного сучка. І самопал готовий. З сірників обламували головки, накидали їх у ствол самопала, гвіздком затрамбовували. Потім насипали туди обрубів гвіздків чи дроту, закріплювали все паперовим пижем. Самопал готовий до пострілу. Один міцно тримав самопал, другий запалював сірника і підносив його до дірочки в стволі. Лунав вибух. Часто самопала вистачало лише на один постріл – ствол розривало.

У старших хлопців були саморобні фінки чи «пера», як їх називали в злодійському світі, і, навіть, справжні револьвери чи пістолети із справжніми набоями. Це були ржаві, застарілі «браунінги» і «сміт-вессони». Затаївши подих, ми слухали їхні розповіді про сміливі нальоти, грабунки, крадіжки. Розповідали про «подвиги» Альошки Пурфи, Льоньки Бовкуна (Пузієнка і Лазерника) – підлітків старших за нас, відчаяних, бездоглядних, близьких до злочинного світу, які вряди-годи з'являлися на нашому обрії, бо рідня їхня жила на нашому кутку. На них ми дивилися, як на героїв.

Почалося захоплення романтикою злочинного світу. Старанно вивчали «блатний» жаргон. Хизувалися «блатними» словечками, відборною матерщиною,

брудними словами. Теплими весняними вечорами збиралися на колодках і співали майже до півночі. Співали: «А в саду при долине», «Мурку», «Гоп со смыком». Сумно виводили:

Ой, умру, я умру, похоронят меня
И никто не узнает, где могилка моя.
И никто не узнает, и никто не придет
Только ранней весною соловей запоет.

Курили самосад і дешеві цигарки. Нещадно висміювали тих, хто не вмів згорнути цигарку. Я довгий час не курих. Був противником куріння. Видирав у хлопців з губ цигарки і ломав, м'яв їх. Хлопці, чомусь, ці мої вчинки терпляче зносили.

Закурив я вперше 21 січня 1932 року. У відпустку приїхав дядько Дмитро. Працював він слюсарем-монтажником на будівництві Березниківського хімічного комбінату. Працював у газовому цеху, де не можна було курити. А на пайок видавали пачкову махорку і дешеві цигарки. Нагромадилося їх у нього чимало. Ідучи у Кролевець у відпустку, він привіз із собою великий фанерний ящик з-під сірників, щерть наповнений махоркою і цигарками. Ящик поставив у комору. Дядько поїхав, тютюн лишився. Похвалився я про нього хлопцям. Ті стали просити принести курива. Махорку я швидко роздав їм, звичайно безкоштовно, за спасибі. Дійшла черга до цигарок. Були серед них дешеві, по 8 коп. пачка, махорочні цигарки. Кого я з хлопців ними не вгощав, ніхто не міг викурити цигарку до кінця. Закурював, робив кілька затажок, кидав цигарку подалі і просив води. Але згодом викурили і їх.

21 січня 1931 року я в школу не пішов. Зайшли до мене хлопці. Ми накрутили ковзани і пішли на леваду кататися на льоду. За рік перед тим, весною, на заболоченій частині левади відкрилися джерела і леваду залило водою. Утворилося доволі чимале озеро. Взимку це був прекрасний природний каток. В той день я вперше взяв цигарку в зуби і закурив. Власне я набирав диму в рот і випускав його. Нічого приємного при цьому не відчував і курих лише для того, щоб не відставати від хлопців. Спосіб мого куріння хлопці висміяли. Розповіли, як треба затагуватися. Я почав набирати тютюновий дим у легені, затагуватися. Лоскотало в горлі, закашлювався, бігли сльози, паморочилося в голові. Але свою слабіну не можна було показувати. Засміють.

Нічого вічного нема. Скінчилися і мої тютюнові запаси. Зате з'явилася стала звичка і потреба курити. Про шкоду від тютюну, отруєння нікотином ми не думали. Більше думали, де «стрельнути бичка», стягнути жменю махорки, добути грошей на пачку дешевих цигарок, так званих «гвіздочків». Взимку курили у шкільному туалеті. Не багато було курців, що мали власний тютюн, більш було попрошайок, які просили «сирок», тобто дати прикурити. Гарячі недокурки непомітно, обережно опускали в кишені пальт чи піджаків некурців, які мали необережність зайти на перерві до туалету. Вигорить кишеня чи пола. Хай потім доводить, що він не курить.

Влітку було гірше. Не було великого шкільного хлопчачого колективу, де можна було завжди добути закурити. Влітку ми залишалися вузькою компанією. Якщо не було тютюну в одного, то, значить, не було його в усіх. В таких випадках курили сухі

кінські кізяки, сушений вишневий лист. Нестерпно драло в горлі, закашлювалися, а курити курили.

Тяжко було з папером для цигарок. Газети мало хто випишував. А хто одержував піонерські газети, то були вони надруковані на цупкому папері, мало придатному для цигарок. У себе в коморі у книжній шафі я виявив багато старих газет, надрукованих на тонкому міцному папері. Я їх швидко роздав хлопцям на цигарки. А там були періодичні видання 1917-1919 років, газети різних напрямків: «Відродження», «Боротьба», «Селянські вісті», «Робітничка газета» та інші, назв яких я уже не пам'ятаю. Свого часу їх старанно збирав дядько Дмитро, прекрасно розуміючи, що з часом вони матимуть велику цінність, як першоджерела того часу. Я все знищив, не розуміючи, що роблю. Така ж доля була і великої колекції паперових грошей (бан) того часу. Я її розкидав, роздав, знищив. Почав по справжньому курити. Куріння увійшло у звичку, в потребу. З цією пагубною звичкою я не розлучився і досі.

Алкогольних напоїв не вживали. Вони були в магазинах, але коштували вони дуже дорого. Пляшка вина була в 3-4 рази дорожча за пляшку горілки. Горілка продавалася лише в одному на все місто магазині «Центростирту». Завідувала цим магазином мати моїх шкільних товаришів Юрка і Кості Кривошеїв Тамара Сергіївна. Горілку привозили підводами в ящиках, наповнених пляшками із м. Суми, за 150 кілометрів від Кролевця. Там був найближчий до нас горілчаний завод. Привозили рідко. Відразу ж по місту котилася чутка: «Горілку привезли». Назавтра біля магазину «Центростирту» стояла кілометрова черга чоловіків. Стояв шум, галас, доходило до бійки. За день-два горілку продавали, а потім місяцями чекали, поки привезуть її знову. Самогонка була рідкістю. Гнали її з жита. Довго вистюювалася закваска, були громіздкі великі самогонні апарати, їх називали куби. Одержували брудно-сиву рідину з різним неприємним запахом. Смаку я її не знав, в рот не брав, хоча в діда Сережки перед святами гнали самогонку і подавали її на святковий стіл. У діда Халецького самогонки в хаті не бувало. На храмове свято купували пляшку «монопольки» (так звали горілку) і цією єдиною пляшкою відбували гостей. Пили малесенькими чарочками чоловіки, а жінки лише пригублювали. В діда Сережки самогон пили стаканами.

Мабуть я був у п'ятому класі, коли вперше попробував алкогольний напій. Прийшов я до діда в гості. Там він з сусідом сиділи, випивали. На столі було нарізане сало, солоні огірки, хліб, самогонка і «пчолка». «Пчолка» була місцевого виробництва - заводу фруктових вод, який належав непманам Емперу і Каданову. Була це рідина світло-оранжевого кольору з медовим запахом, дуже солодка. Мені налили стакан, чи менше. Я із задоволенням випив і сп'янів. Мене рвало. Боліла голова.

Багато років я не брав у рот ніяких алкогольних напоїв. Та є небезпечна річ – цікавість. Дорослі п'ють горілку. Що таке горілка? Чого її п'ють? По смерті діда Халецького і виїзду дядька горілки в нашій хаті не бувало. Не було її і в хаті матері у Бистрику. Мій вітчим, Андрій Кузьмич Климівський, не пив і не курих.

Удалося мені заробити кілька копійок грошей. Я непогано малював лозунги на папері і перед святами малював їх для міської їдальні, якою завідувала мати мого

товариша Миколи (Коко) Касарандзе. Вона оплачувала мою роботу. Мабуть писав я лозунги до травневих свят. На цей раз я не витратив гроші на книжки, а купив за них чвертку горілки. Схотілося спробувати, що це таке. Запросив до себе найближчих сусідів, моїх однолітків, Жоржа Мусіяку і Василя Сухомлина. Забралися ми в наші зарослі малини і в трьох, без всякої закуски, випили цю чвертку. Не сподобалося.

Після цього я вперше випив чарку горілки, мабуть, уже учнем десятого класу.

Зате карти були у нас у великому ходу. То був час, коли гра в карти була дуже розповсюджена. По святах, а то і в будні, влітку на «казначействі» (так чомусь називали невеличкий майданчик наприкінці вулиці Лермонтова, де вона розгалужується на провулок Лермонтова), біля Правдюка, на моріжок усідалися і шпарили у «підкидного» чи в «хильки». Карти у нас постійно були дома. Мати, поки не вийшла вдруге заміж, часто гадала на мого батька. Чекала, чи не скажуть карти, де він, що з ним. Дід любив грати в «шістдесят шість». Мене до карт вдома не допускали. Я своє надолужував на вулиці. Грали в карти, звичайно, влітку, в затишному завулку на траві. Грали в «перекидного», в «козла», в «фільну», «п'ятдесят одно», в «тисячу». Грали лише на інтерес. Пробували грати в «дев'ятку», «буру», але ці ігри не привилися. Хтось показав, як грати в «очко». Сподобалося. Швидко навчилися. Почали грати.

Спочатку грали на сірники, потім на книжки, потім на гроші. На сірники грали поштучно. Коли програвся – ліз під стіл (в «очко» грали в хаті), там обов'язково хоч один сірник знайдеш. Поставив його, виграєш, буде вже два сірники, а там, чого доброго, і кілька коробок можна виграти. На книжки грали, як на гроші. Книжка оцінювалась по номіналу, а ставилися копійки. Моїм постійним партнером був Борис Зайцев. Хворий на «станок святого Віта», він не ходив до школи. Казав, що йому лікарі заборонили навчатися. Дійсно, у нього були скрючені пальці на руках, він часто кліпав очима, тряслися у нього руки. Старший його брат Льовка навчався в школі, був моїм добрим приятелем. Батько його Янкель і мати Фейга, в минулому дрібні торговці, тепер торгували газетами і журналами в кіоску від «Союздруку». Борис сидів вдома і нудився. Читав він запоем, мав доволі красивий почерк, а освіту лише початкову. Коли батьки йшли на роботу, Льова до школи, приходив я, приносив кипу книжок і починалася гра в «очко». Грали з перемінним успіхом. То вигравав він, то я. Книжки переходили з рук в руки. В разі великого програшу мене виручала невелика брошура Пимонова «История ирландской революции». Читати я її ніколи не читав, але дуже дорожив нею, бо видана в пореволюційний час, вона мала ціну 30 крб., надруковану на титулі великими літерами. З рештою, я її програв. Були й інші партнери.

З грою в карти я рішуче порвав у 1933 році. Правда, на той час Зайцеви уже виїхали з Кролевця.

Тютюн, горілка, карти, а дівчата? Це був той блаженний час, коли для нас не було істотної різниці між хлопцями і дівчатами. Та воно, якось, складалося так, що на кутку не було дівчат нашого віку. Були старші, які зневажливо дивилися на нас, були молодші, яких ми не пускали в свою компанію. Прихильників дівчат ми зневажали, звичайно, до пори до часу. Пізніше, вечорами на колодках, між нами

стали з'являтися дівчата, але ми приймали їх на рівних, пропонували курити, грати в карти. Якось до нашої компанії прийшла нова дівчина. Їй вирішили зробити випробування. Іван Сухомлин ввіймав земляну жабу-ропуху і вкинув дівчині за шию. Ми чекали крику, писку, верещання. Не тут то було. Вона спокійно розстебнула пазуху, дістала жабу, взяла її за задні ніжки, а потім раптом схопила Івана за чуба і почала бити жабою по щоках. Іван настільки розгубився, що й не оборонявся. Більш її ніяких випробувань не робили. Незабаром вона з батьками перебралася на інший куток і перестала бувати у нашій компанії.

Наша компанія – підлітки, які проживали на нашому кутку в складному лабіринті провулків, об'єднаних спільною назвою Чумацький Яр. Кожен з них мав свій номер. Було Чумацьких Ярів шість чи сім на площі близько 4-х гектарів. Сім'ї були багатодітними. Підлітків і дітей було багато. Підлітки, приблизно одного віку, де вікова різниця в 3-5 років, не вважалася істотною, складали одну компанію. Були в ній і корінні жителі кутка, і діти тимчасових жителів-квартирантів. Кожен вільний куток хати чи окрема кімната, а іноді й пів будинку, здавалися в найом. Квартирантів тримали майже через хату. Діти квартирантів входили до нашої компанії. Вона була великою: брати Сухомлини – Іван і Василь, брати Нижники – Сергій, Шурка, Анатолій, брати Тонкопії – Олексій і Іван, брати Зайцеви – Льова і Борис, Ішия Гершевич, Володька Генкал, Грицько Правдюк, Іван Шкода, Віктор Кац, Жорж Мусіяка і його сестра Женька, Коля Канарадзе і його сестра Клава. Були з інших вулиць і кутків, але таких було мало.

Ми жили поблизу, зустрічалися щоденно. Разом влаштовували ігри. Грали в квача, скачка. Грали в м'яча в «лапту», в «коня». Гумові м'ячі були великою рідкістю, частіше м'ячі катили самі із шерсті коня чи корови, коли ті линяли. Поширена була гра в кеглі (городки). В кожній грі були свої куткові чемпіони. В нашій компанії найстаршим по віку був Олексій Тонкопій, здається 1914 року народження, найменший – Володька Генкал і Анатолій Нижник, 1920 року.

Як сніг із землі і до першого снігу – ми на вулиці, в нашому провулку, який тоді звався Чумацький Яр №3. Грали в карти. Теплими вечорами усідалися на колодки і співали пісень. Жодна гулянка без пісень не обходилася. Збиралися дорослі в гостях – лунали пісні. Збиралася молодь на гулянки – співали. Линули пісні із Загребелля, з Піску, з Кошуківки, Гончарівки, Довгалівки. Співали і ми. Звичайно, кожен хотів похвастатися своїм голосом, перекичати інших, ворватися із загального ладу. Кращими співаками у нас були Іван Сухомлин і Клавдія Канарадзе. В них були найдужчі голоси, знали вони безліч пісень. Народні пісні займали мало місця в нашому репертуарі. Співали ми більше «модних» пісень, відводячи перше місце «блатним» популярним пісням періоду НЕПу: «Слышен звон бубенцов», «Кирпичиками», зрідка - революційним пісням. В перерві між піснями робили нальоти на хазяйські сади, шматували яблука зеленцем, жували їх, і, набивши оскому, знову бралися співати.

Ми жили, підросали, майже не помічали величезних змін, що проходили в країні. В умовах невеличкого районного центру, яким був Кролевець, вони були не

такими різкими для нас, підлітків, малопомітними. Вірніше, вони були малопомітними для мене.

Жив я вдвох з бабусею. Газет не передплачували, радіотрансляції на кутку не було. Новини до нас не доходили. Чи не щоранку, а в базарні дні, в середу, п'ятницю і неділю, бабуся зранку йшла на базар, щоб закупити продуктів на кілька днів. З базару приносила базарні новини, які були для мене малоцікавими. Я жив своїм життям.

Захоплення романтикою злочинного світу підігрівали книги, розповіді товаришів. У хлопців було велике бажання мати зброю. На перший раз, хоча б фінку, не кажучи про вогнепальну, яка була для них ідеалом. У мене була гвинтівка. Справжня малокаліберна гвинтівка, закордонна, бельгійська. Була вона майже справна, лише в затворі викидача не було. Грався я з нею відкрито. Патронів до неї не було. Та якось хтось із хлопців приніс кілька мілкокаліберних патронів. Зарядили гвинтівку, вистрілили. Виявилось, що колір у неї на якісь десятки частини більший за колір наших. Патрон роздувало. Доводилося виштовхувати його шомполом, але стріляти було можна. Гвинтівка ця дісталася мені від дядька Дмитра. Він не вважав її за зброю і не суперечив, щоб я грався нею. А вона приваблювала до мене хлопців.

Приваблювали хлопців переносні саморобні лещата (тиски). Їх зробив дядько для мене. Були вони зручними. Можна їх було закріпити на будь-якій дошці, був і слюсарний інструмент. Цей інструмент був у моєму розпорядженні.

Не пригадую, при яких обставинах я познайомився з підлітком Іваном Леоненком. Погана слава ходила про Ваньку Леоненка. Казали, що він дуже відчайний, хуліганистий, не чистий на руку. Був це хилый, але жилистий підліток, на рік старший за мене. Любив пригодницьку літературу. Мабуть на цьому ґрунті ми й подружили.

Він познайомив мене з своїм арсеналом зброї. Був у нього справжній багатозарядний вінчестер, якась цікава румунська гвинтівка, кілька револьверів. Вся зброя була в справному стані, вичищена, змазана. Патронів було обмаль, але були. Він захоплювався зброєю і добував її, де тільки міг. Навчався він у школі №1. Приятелями його були учні тієї ж школи Микола Лисогор, Костя Гецевич, Микола Омельченко. Микола Лисогор був старшим по віку, непогано знав слюсарну справу, міг відремонтувати револьвер чи пістолет: зробити бойок, випилити бойову пружину із круга коси і т.д. Костя Гецевич умів добре малювати, а взагалі був неробою і ледарем. Колька Омельченко (по вуличному Кузьменко) був найменшим у цій компанії і виконував роль порученця. З кимось задратися, до когось пристати, щоб викликати бійку, десь щось вкрасти – посилали Кольку. До нього ставилися зневажливо, а він підлабузнювався, нагадував побите собача, що плазує перед хазяїном. Єдиним його достоїнством було уміння тявкати і замітатися по собачому. Верховодом у цій компанії був Ванька Леоненко. Його безперечно слухалися. Я не терпів його товаришів. Випивки, крадіжки були не по мені. Я не брав у них участі, та знаючи мою відразу, до них мене і не запрошували.

На залізницях було мало порядку. Пасажирські поїзди ходили рідко і придбати квитка, щоб їхати пасажирським поїздом, було важко. Процвітало мітоцництво.

Товарні поїзди були обліплені безплатними пасажирами. Їздили в пустих товарних вагонах, на платформах, на тормозних площадках, на дахах вагонів. Більшість пасажирів товарних поїздів складали підлітки. То був не хлопець, хто на поїзді не катався. Їздили без всякої мети. «Пішли, покатаємося», - і компанія топала на станцію, топталася біля товарного составу, а коли той рушав, на ходу лізли на нього. Було байдуже, куди їхати чи на Конотоп, чи на Терещенську. Ванька був ініціатором таких поїздок. Їздили і влітку, і взимку. Їздив і я з ними.

Кінчилося тим, що я залишив школу. В Кролевіці був ліквідований дитячий будинок. На базі його відкрили ФЗУ (фабрично-заводське училище) металістів. Готували, в основному, слюсарів. В ті роки багато було розмов і писанини про політехнічне навчання.

Будувалися нові заводи і фабрики. Ріс робітничий клас. Для поповнення кадрів робітників відкривалися ФЗУ. Іван Сухомлин навчався в ФЗУ в Конотопі при паровозному вагону-ремонтному заводі. Ми щиро завидували йому. Коли в Кролевіці відкрився ФЗУ, всі шибайголови потяглися туди. Подав заяву і я. ФЗУ розміщалося в двох корпусах. Стара єврейська синагога була переобладнана на майстерню. В холодному, погано отоплюваному приміщенні попід стінами стояли два довжелезні ряди верстаків. Тут майстер Замула вчив нас рубати зубилами, працювати терпугами. Другий корпус був учбовим. Після обіду там викладалися елементи математики, фізики, технології металів. Учні були завантажені майже цілий день. Були серед них старанні хлопці, які швидко оволодівали фахом, уміли точно і красиво виконувати те, що їм давали. Майстер Замула був добрим спеціалістом і добрим педагогом. Другим майстром був дядьків старший товариш Іван Залізник. Завучем ФЗУ був Федір Миколайович Кисіль, який у нас, в школі, певний час викладав фізику і хімію.

Навчання в училищі у мене йшло туго. На уроках теорії мені робити було нічого. Те, що викладали вчителі (училище було на базі початкової школи), я давно знав. Як не як, я був учнем сьомого класу. Практичні заняття, не дивлячись на мою сумлінність і старанність, не вдавалися. Не вистачало сили підняти і перенести важку деталь, міцно закріпити її в лещатах. Я швидко стомлювався, приходив вимазаний у машинне масло і стомлений до краю.

Мої відносини з Леоненком чим далі, тим ставали холоднішими. При стрільбі з моєї малокаліберки роздуло патрон. Став я його вибивати шомполом, вибив дно патрона, а сам він, немов прилип до стінок ствола. Виколупував я його шилом, розковиряв, а патрон лишився в стволі. Взяв Ванька у мене гвинтівку, щоб відремонтувати, попросив заодно і лещата, щоб було куди затиснути гвинтівку. Я дав. Через кілька днів Колька Омельченко глузливо заявив мені:

- Ага! Твою гвинтівку Ванька продав мені. Тепер вона моя.

Продав комусь він і мої лещата.

Був у мене комплект журналу «Пробудження» за 1911 рік. Це було розкішне, багатоілюстроване видання з кольоровими малюнками на вкладках, цікавими додатками, друковане на доброму дорогому папері. Я беріг цей комплект. Ванька попросив почитати. Хіба другові відмовиш? Дав. Через кілька днів він прийшов на

нашу вулицю разом з Костею Гецевичем. Принесли ягід з Костиного саду. Ягоди були загорнуті в кілька аркушів мого «Пробудження». Я нічого не сказав і пішов. Більше я його не бачив. Від хлопців чув, що він з компанією поїхав у Грузію. Доїхали до Тбілісі. Витратили всі гроші, харчувалися сирими гарбузами і ледве живими повернулися в Кролевець. Ванька захворів на дизентерію і в Кролевеці помер.

Після розриву з Ванькою я залишився без друзів. Від школи відірвався. Мої хлопці, сусіди по кутку, навчалися в школі. Я в ФЗУ. Там у мене не було товаришів. Мене гнітила самотність. Незабаром я залишив ФЗУ.

Мати забила тривогу: хлопець гине. Було чого тривожитися. Я пішов до школи у 8 років у другий клас, учився добре, а потім сидів два роки у шостому класі, не закінчивши сьомого, кинув школу, а тепер, пізньої осені, кинув навчання в ФЗУ і залишився на роздоріжжі. Це було восени 1932 року. Мені тоді виповнилося 15 років. Вона кинулася в школу до вчителів.

За ці чотири роки в школі відбулися значні зміни. Ще коли я був у п'ятому класі, в школі з'явилася посада завуча. Її зайняв учитель Дмитро Захарович Кирилюк. Був він красивим брюнетом, одягався із смаком, носив краватку. Не поладив він з директором школи. Здається, Катерина Федотівна, дружина директора, залишила Дубину і зійшлася з Кирилюком. Був він молодшим і красивішим. Учениця 7-го класу Райка Случ кудись подала заяву, що в школі насаджуються вчителями антисемітизм і винний у цьому директор школи. Почалося слідство. Здається Дубину судили. Виявилось, що він був не рядовим петлюрівцем, а корінним отаманом. Зник Дубина із школи. Незабаром кудись виїхали і Кирилюк з Катериною Федотівною. В 1933 році зустріли Кирилюка в Харкові. Він працював в Наркомосі.

Директором школи був призначений Кость Михайлович Соловйов, родом із с. Алтинівки. Він викладав математику. Більше займався господарчими справами, ніж навчальницькими. Дисципліна в школі різко знизилася. Та не з вини лише директора. Школа переживала період шукань. Це була хвороба зростання.

У четвертому класі я навчався по комплексній системі, де ми вивчали теми «Наше село», «Наш город», а лише поверхово вивчали лічбу і грамоту. Правда, Ніна Яківна приділяла чимало уваги вивченню арифметики. Арифметичні задачі вона задавала нам по дореволюційному задачнику Калініна і Буреніна. В п'ятому класі нас пробували учить по долтон-плану. Та частина учителів не визнавала його і вела уроки по своєму. Він так і не прижився.

У 6-7 класах навчалися бригадним методом. Клас поділявся за принципом добровільності на 4-5 бригад. Кожна бригада ставила свої парти купкою в кутку класу. Сиділи боком, спиною до учителя, як кому зручно. Учителеві залишалася пуста середина класної кімнати. Завдання давав учитель всій бригаді. За виконання завдання звітував один учень – член бригади. Тому відповідав той учень, який краще знав. В багатьох випадках оцінка виставлялася всім класом шляхом голосування. Це приводило до того, що можна було не вчити і мати задовільні оцінки. Наприклад, за три роки я ні разу не відповідав по німецькій мові і мав задовільні оцінки. Зате я завжди вірно відповідав по літературі українській і російській і забезпечував усім

членам бригади високі оцінки. Бригаду очолював бригадир, якого обирала бригада. Іноді на бригадира учень сам висував свою кандидатуру.

Історія, як предмет, не викладалася. Був впроваджений новий предмет «Суспільствознавство» і «Історія класової боротьби». Суспільствознавство нам викладали молоді комуністи, спочатку Петро Григорович Щербань, потім Михайло Прокопович Тараненко. Навчалися по п'ятиденках. Чотири дні було робочими, п'ятий – вихідний. 31 числа не навчалися. Навчальний рік поділявся на 4 квартали. Школи міста, а на все місто було лише дві семирічки, були спеціалізовані. Школа №1 була школою ФЗН (фабрично-заводські навчання), школа №2 була ШКМ, тобто школа колгоспної молоді. За сім років вони давали середню освіту. Той, хто успішно закінчив семирічку, мав право вступати до вищого навчального закладу (У-УІІ класи вважалися школою другого ступеню). В школі ми вивчали агрономічну справу (на папері, бо землі в школі не було). Вивчали трактор ХТЗ теж лише на папері, тракторів в натурі бачили лише, коли вони проїздили вулицею. Вивчали електротехніку, технологію металів і ін. Підручників в продажу не було. Нам видавали по 1-2 підручники на бригаду. Якісних знань основ наук при такому навчанні домогтися було дуже тяжко.

У 1932 році Центральний Комітет партії і Раднарком прийняли постанову про перебудову роботи школи. Основною формою навчання визнавався урок. Середню освіту мали давати школи-десятирічки. Семирічна школа №2 була реорганізована в єдину на той час в районі десятирічку. Замінено було керівний склад. В школу направили на роботу кращих вчителів міста.

Директором школи був призначений Іван Михайлович Ігнатенко. Маленький, низенький, руденький, лисий. Учні його відразу охрестили «Крисою». Був до цього він директором Кролевецького дитбудинку, потім директором Мутинської семирічки. Сам викладав географію. Був комуніст, вмілий організатор і керівник.

Завучем школи став Дмитро Федотович Заліський – людина в літах, сивий, аж білий, з великою лисиною. Чомусь учні звали його «козлом». Син дяка із с. Коняжина Кролевецького повіту, Дмитро Федотович закінчив Чернігівську духовну семінарію, а після неї Ніжинський історико-філологічний інститут. По закінченню його був направлений в Кролевець учителем російської мови в чоловічу гімназію. Тут одружився на місцевій дворянській дочці Надії Іполитівні Журавченко, став приймаком багатій пані Лепської (по чоловіку, теж приймаку, вона була Журавченко). У 1919 році прихожани Миколаївської церкви обрали його своїм попом. Благообразний вигляд, чудовий баритон, висока культура поведінки приваблювали їх, а семінарська освіта давала право висвятитись на священника. Та на перешкоді стала його далекоглядна теща. Сказала: «Підеш попувати – з дому вижену!». Загроза була серйозна і він не дав згоди прихожанам.

На початку 30-х років Д.Ф. Заліський працював завучем Кролевецького шлях автомобільного технікуму. Технікум був переведений до м. Луганська, а завуч - до середньої школи. Був він розумною і доброю людиною.

До нього і звернулася моя мати за порадою. Раніше, до виїзду в Бистрик, мати шила одяг його жінці, бувала в них дома, коли ходила робити примірку, добре знала

Дмитра Федотовича. В її розмові з ним брали участь і інші вчителі. Вони роз'яснили матері психологічні особливості підлітків, порадили повернути мене в школу.

До школи я повертався неохоче. Було незручно і соромно. Ой, як я відстав. Мій однокласник по 5-6 класах Альошка Соколов уже працював директором новоутвореної семирічної школи ім. Івана Франка. Тупий, але великорослий Павло Сірий, з яким я вчився з другого по п'ятий клас, в нашій же школі вчителював, викладав столярну справу. Тепер моїми товаришами по класу мали бути учні, які навчалися лише в першому класі, коли я вже був у четвертому.

Я йшов наїжаченим. Коли б хтось з учителів чимось дорікнув мені, я втік би світ за очі. Однак в школі мене зустріли привітно, без здивування. Колектив класу прийняв мене так, ніби я завжди був учнем класу. Учителі, а більшість з них знала добре мене по минулому року, як одного з найгірших учнів, нічого не казали. Десь на четвертий день після мого повернення до школи був у нашому класі урок природознавства. Викладала його Олександра Никифоровна Оксаненко. Вона зайшла до класу, побачила мене і зробила здивоване обличчя:

- Серезенко? І тебе прийняли до школи? Даремно.

Я почервонів, похнюпився і промовчав. Вона приступила до уроку. Більш ніяких реплік з приводу мого повернення до школи не було. Я швидко освоївся з новим колективом. Звикли й до мене. В класі були учні, в основному, 1918 року народження. Але було багато й моїх однолітків, були й старші віком за мене. Була велика група учнів з Ворошилівки. В той час по адміністративному поділу Крелевець був розділений на 3 частини: селище міського типу Крелевець і 2 села - Чапаєвку і Ворошилівку. Всі вулиці, які лежали на південь від річки Калище, вважалися селом Ворошилівкою. Ніяких промислових підприємств на території Ворошилівки не було. Жителі, в основному, займалися сільським господарством. Значний прошарок складали кустарі - ткачі і бондарі. На все село була єдина початкова школа, яка давала освіту за 4 класи. По закінченню її, діти, що хотіли навчатися далі, йшли продовжувати навчання в одну з міських семирічок.

Тепер разом зі мною учився Іван Макаренко з Доброї Води, мій старий друг по дошкільних роках, по тому часу, коли я ще з матір'ю жив у діда Серезки. Його називали прізвиськом Пузя. Був ще Макаренко з прізвиськом Барин, був ще Макаренко без прізвиська. Учителі нас називали виключно по прізвищах, яке мав кожен учень. Мене, наприклад, звали Михеєм.

Навчальний 1932-1933 рік був дуже тяжким. Давався взнаки неврожайний 1932 рік. По району, в основному, була закінчена колективізація. На території міста було утворено кілька колгоспів. Це колгосп «Зірка» на Ворошилівці, колгосп ім.Чубаря на Чапаєвці, колгосп «Друга п'ятирічка» на західних кутках міста, в центрі – національний єврейський колгосп ім. Сталіна. В с. Ленінському був національний циганський колгосп. Колгоспи були слабими економічно і організаційно. В магазинах зникли з продажу продукти. На базарі ціни на продукти росли з кожним днем.

У Халецьких, окрім тієї хати, де жив я з бабусею, була ще одна нова, побудована в 1915 році дядьком Іваном для себе. Іван помер від тифу на фронті в 1920 році. Дружина його, фронтowa медсестра, яка ніколи не проживала в Крелевці, не

подавала про себе ніяких відомостей, мабуть загинула. Хату здавали квартирантам. Порадившись з своїми дітьми – моєю матір'ю, тіткою Настею та дядьком Дмитром, бабуся продала хату за дві тисячі карбованців Павленку. За кілька місяців гроші вона виносила на базар, витратила їх на купівлю продуктів, щоб прохарчуватися самій і прохарчувати мене.

Зникли з продажу промислові товари. Коли в магазині з'являлася якась мануфактура (так тоді називали тканини), людей набивалося стільки, що тріщали прилавки, летіли шибки у вікнах. Ніхто не дотримувався черги, кожен ліз вперед. Купити міг лише той, хто був сильнішим, міг порозкидати інших, добратися до прилавка. Посилились крадіжки.

У цю зиму обікрадено нас. Хтось продрав стріху, з горища спустився в сніг і з комори забрав весь одяг. Винного не знайшли, та ніхто його і не шукав. Міліції було не до нас. Вона більше займалася охороною колгоспного добра.

У колгоспах розкрадали урожай. Сотнями стріляли коней, маючи підозру, що їх заражено на анемію. По місту блукали бездоглядні коні, яких господарі повиганяли з двору, не маючи чим прогодувати. Їх ловили, забивали, робили з них ковбасу. Гуляла зла частівка: «Товариш Ворошилов, війна уж на носу, а конница Буденного пошла на колбасу».

Розгулявся куркульський терор. В Обтові вбили уповноваженого ЦК Компартії України по заготівлі хліба. В Ленінському вбили секретаря сільської комсомольської організації Холодьона, в Погоріловці – бригадира Будника, в Ревутинцях - голову комнезаму Лозовика разом з малолітніми дітьми і багатьох, багатьох інших.

У міському кінотеатрі йшли відкриті судові процеси над куркульськими бандами Грози, Орлика і інших. Була дуже напружена міжнародна обстановка.

Все це було відоме нам, учням старших класів. Ходили ми до школи погано вдягненими і напівбосими. Адже із взуття можна було купити в магазині лише брезентові туфлі на картонній підшві. Ходити в них можна було лише по сухому. Не дивно, що багато хто із нас приходив до школи в рваній кацавейці і якихось шкарбанах. Приходили в школу голодними, злими, з невивченими уроками.

У тому навчальному році в школі з'явилася їдальня. Була вона не для всіх, лише для найбільш учнів. Харчувалися безкоштовно. Одержували лише гарячі сніданки. Перед великою перервою завуч школи Д.Ф. Заліський в час уроку заходив до класу і окремим учням вручав талони на сніданок. Талон являв собою невеликий шматочок тонкого картону з круглою шкільною печаткою. Лише лунав дзвоник на перерву, ми, власники талонів, зривалися з місця і наперегони бігли до будинку, що стояв через дорогу напроти школи, поряд з пожежною каланчею. Колись у ньому була початкова школа, а після ліквідації її, будинок був переданий нашій школі. Це був просторий одноповерховий будинок на 4 кімнати. В найбільшій кімнаті був влаштований зал для прийому їжі. В ньому стояло кілька нашвидку збитих з шалівки довгих нефарбованих і нічим не застелених столів та не довгих нефарбованих ослонів. З залу було прорубане вікно на кухню. Ось біля цього вікна ми вишиковувалися в довгу чергу. Сніданки нам готувала шкільна технічка Наташа, допомагала їй теж шкільна технічна робітниця, її рідна сестра Маша. Меню сніданків

було установлене : рідкий пшоняний куліш без хліба. Куліш був пустим, без всяких жирів, але й цьому ми були раді. Мало хто користувався ложками. Більшість з нас просто випивала куліш, потім пальцем обтирали тарілку чи миску і обсмоктували палець. Ставили тарілку на стіл і бігли до туалету, щоб встигнути покурити. З кожним днем кількість тих, хто снідав збільшувалася катастрофічно, хоча Дмитро Федотович видавав щоденно одну й ту ж кількість талонів. Хлопці виготовляли талони самі. Не знаю чому, мабуть через відсутність штампів, таку ж круглу шкільну печатку ставили і на книжки шкільної бібліотеки, і на шкільні підручники. З них відтиски печатки вирізали чи видирали, наклеювали на картон і бігли з ними в їдальню, щоб одержати тарілку супу. На талони ставили штамп з підписом директора. Учні погано вимальовували його. А працівники їдальні не дуже додивлялися до талонів. Не пам'ятаю, щоб за підробку талонів хтось з учнів був покараний. Адміністрація школи розуміла тяжке становище учнів і на це порушення дивилася крізь пальці. Учителі до їдальні не заходили. Там порядкували самі учні. Але характерно, що між учнями там сварок не було. Взагалі, вчителі мало втручалися в учнівські справи. Їх робота обмежувалася уроками та чергуванням в шкільному коридорі біля молодших класів.

У школі була піонерська організація. Була штатна посада старшого піонерського вожатого. Та піонерських галстуків ніхто не носив. Піонерські збори і лінійки не проводилися, піонерської атрибутики не було. На всю школу був єдиний червоний прапор. На ньому було написано: «Майбутнє належить розуму. Розум дає школа».

Хто був старшим піонерським вожатим в школі, ми не знали. До нашого класу він ніколи не заходив. Чи був у нас класний керівник, чи ні. Не знаю. Ні класних зборів, ні виховних годин ніхто не проводив. Я й досі в обіді на вчителів, які навчали мене в V-VII класах. Я пропускав уроки, не виконував домашні завдання, але ніхто з них за 4 роки навчання не поцікавився, як і чим я живу, не побував у мене дома, не поговорив зі мною тепло, щиро, не поспробував заглянути в дитячу душу, щоб розвіяти сумніви, вселити надії. І тепер, коли склад учителів змінився на краще, змінювалося і наше ставлення до них.

Дмитро Федотович Заліський завойовував наші симпатії своєю добротою, ласкою, великою ерудицією. Правда, до уроків він не готувався, програми не дотримувався, іноді цілий урок міг читати нам якийсь художній твір, репліками роблячи аналіз його. Читав він чудово. Прочитаний ним вірш Т.Г. Шевченка «Минають дні, минають ночі» врізався мені в пам'ять на все життя. Мови він сам недолюблював і рідко проводив уроки мови. А ми, в переважній більшості, були страшенно не грамотні. Пальма першості в цьому належала, мабуть, Пузі. В диктанті з 52 слів він зробив 58 орфографічних помилок. По грамотності він доганяв російську імператрицю Катерину II, яка в слові з трьох букв робила по чотири помилки, як про це говорив відомий історик В.Й. Ключевський.

Спокійний, урівноважений Д.Ф. Заліський рідко підвищував голос. Лише раз я був невеликим свідком, коли він зірвався. У нашому класі не було уроку. Хтось з учителів не з'явився. Я тихенько вийшов в коридор і став на площадці біля сходів. В класі стояв ґвалт і лемент. Хлопці затіяли грати в квача. Коли завуч піднімався сходами на гору, щоб заспокоїти клас, на нього налетів Іван Макаренко і мало не збив його з ніг.

Дмитро Федотович схопив його за шиворіт, матюкнувся і швиргнув його вниз по сходах.

Зустрічався я з Заліським ще багато років, але такий вибух його гніву бачив вперше і в останнє.

Протилежністю Заліському був директор школи Іван Михайлович Ігнатенко. Суворий, вимогливий, насмішкуватий, він умів чітко відрізнити серйозне від дрібниць. Був він добрим педагогом і умів впливати на учнів. Суджу по собі. Вчився я поганенько. При п'ятибальній системі оцінок по географії я мав трійку. Я був цією оцінкою вповні задоволений, учитель теж. В третій чверті задав він нам написати домашню роботу на тему «Польща і Румунія, як плацдарм нападу на СРСР». До роботи необхідно було прикласти саморобну карту цих, тоді капіталістичних, агресивних держав. Я вирішив, що на трійку писати про дві держави велика розкіш. Досить написати про одну. Я багато читав і не тільки художньої, але й науково-популярної літератури. Перед цим я прочитав якусь популярну брошуру про боярську Румунію. Недбало я написав про Румунію, намалював поганеньку схематичну карту її. На моє і всього класу здивування Іван Михайлович лише мою незакінчену роботу оцінив п'ятіркою. Повертаючи її, мені сказав: «Я тебе, хлопче, тепер зрозумів». З того часу, за мою відповідь, яку він раніше оцінив би трійкою, став ставити мені одиницю, в кращому випадку двійку. Що поробиш. Географію довелося серйозно вчити. Пробував Іван Михайлович розбудити в нас інтерес до історії рідного краю, організувати красеннавчий гурток. Нічого не вийшло з цієї затії, але живий інтерес до краєзнавства він у мене розбудив.

Поважали ми учителя історії Макара Івановича Оксененка і терпіти не могли його дружину, учительку хімії і природознавства, товстуху Олександрю Никифоровну. Були вони молодими, обом було небагато за тридцять років. Дуже несхожими були як люди. Макар Іванович до учнів ставився уважно, чуйно, намагався завжди допомогти. Олександра Никифоровна була груба, занослива. Жодного слова поза межами підручника з своїх предметів вона не говорила. Макара Івановича щиро поважали ми, її – ні.

Чомусь у 7 класі ми вивчали нову історію. Вивчали соціалістів-утопістів. Колись Макар Іванович поставив усьому класу запитання: «Окрім утопічного, який соціалізм ще ви знаєте?». Почалася мука всього класу. Яких тільки епітетів до соціалізму учні не прикладали. Учитель відкидав їх. Дійшла черга до мене. Я відповів: «Здається науковий». Було мені тоді за слово «здається». Я довгий час утримувався його взагалі вживати. Та після цього я з історії мав завжди оцінку п'ять.

Та були вчителі й іншого пошиву. Були вони пустим місцем і нічому нас не навчили, нічого не виховали. До таких відносився учитель фізичної культури Вася Лисенко. Молодий, красивий, високий, фізично розвинений, сам добрий гімнаст. Вася (я так ніколи не знав, як його по батькові) нічому не навчав нас на уроках фізкультури. Дисципліни у нього на уроках не було. Хто хотів, йшов на урок, більшість йшли гуляти.

Такою ж була і старша піонерська вожата Марія Коваленко (по вуличному Лопата). Познайомилися ми з нею в кінці навчання в сьомому класі. Тоді для двох

сьомих класів була організована екскурсія до столиці України міста Харкова. Керівниками нашої екскурсії були Вася Лисенко і Марія Коваленко. З того часу минуло багато років. Подорожі екскурсії стерлися з пам'яті. Знаю, що ми були в столярному цеху Харківського транспортного заводу. У нашого екскурсовода був на грудях небачений нами до того значок ГПО: бігун на фоні п'ятикутної зірки, обрамленої зубчатим колесом. Значок тримався на двох ланцюжках.

Три дні ми сиділи в Харкові голодними і не знаю, якби ми виїхали з Харкова, коли б випадково не зустріли на вулиці колишнього завуча нашої школи Д.З. Кирилюка. Через Наркомпрос він допоміг нам придбати залізничні квитки з Харкова до Кролевеця. Ніяких позитивних спогадів про цю екскурсію у мене не лишилися.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому в школах були введені перехідні і випускні экзамени. Тоді їх називали іспитами. Для нас, семикласників, це був перший навчальний іспит.

Життя нас поставило перед більш складним іспитом – голодом. Багато підлітків не знесли нестатків, їхали світ за очі шукати кращої долі. Одні її знаходили, інші гинули. Приходив учитель в клас. Звичайно урок починався з переклички по журналу. Називав прізвище якогось хлопця. Йому відповідали: «Нема. Поїхав». Куди поїхав, ніхто не знав. На кінець навчального року хлопчачий склад нашого класу дуже порідшав. Зникли всі Макаренки: Іван, Павло, Петро. Зникли інші. З них зустрітися потім мені довелося лише з Іваном Макаренком. Але це вже було через 12 років.

Настала весна 1933 року. Голодна весна. В багатьох сім'ях єдиною їжею був відварений щавель. Люди пухли, хилилися від голоду.

У нас почалися іспити. Проводив їх учитель в присутності асистента, теж учителя спорідненого чи іншого предмета. Екзаменаційних білетів не було, номерків учні не витягували. Учитель на свій розсуд ставив питання, учень обдумував і відповідав. Слабо пам'ятаю экзамени по математиці. Коли мене викликала екзаменуватися наша вчителька математики, асистент кудись вийшов. Успіхами по математиці я не славився, ледве тягнув на натягнуту трійку.

-Ну, що ти хоч знаєш?, - запитала вчителька.

Я щось мало розумне промимрив.

- Відповідай!

Я почав відповідати. В результаті – трійка. Всі экзамени я склав благополучно.

Навчання в семирічці закінчилося. З ним закінчилося моє дитинство.

5-14 листопада 1980 року.

ЛУКАШ МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ

Микола Олексійович Лукаш народився 19 грудня 1919 року в місті Кролевець, тоді Чернігівської губернії, на вулиці Ялинівці (пізніше вулиця Фурманова) в приході Покровської церкви. Батько його, Лукаш Олексій Якович, мати - Лукаш (уроджена Оникієнко) Васса Іванівна. Хрещеним батьком у нього був материн брат Дмитро Іванович Оникієнко.

У Олексія Яковича і Васси Іванівни було п'ять дітей: Анюта, Іван, Микола, Параска, Ольга. Анюта була заміж за Олексієм Мусякою, від нього мала сина Георгія. Олексій загинув на війні. Вона вдруге вийшла заміж за Кравченка, купила з чоловіком хату у Правдючки <нрзб> в Кролевеці, у провулку Лермонтова.

Іван 1918 року народження, був одружений з Анною Іванівною Шкодою, мав дочку Валентину, загинув на війні. Дружина вийшла заміж за Лисогора.

Параска молодша за Миколу, виходила заміж за Борисенка, але дуже швидко розійшлася з ним, але прізвище в неї залишилось Борисенко. Повернулася в батьківську хату і жила там. Доглянула матір до смерті.

Наймоладша в сім'ї Ольга. Мабуть і найсерйозніша, і найбільш пристосована до життя. До війни вона закінчила шість класів школи № 2. По звільненню Кролевеця від фашистських окупантів в 1943 році пішла навчатися у дев'ятий клас школи № 1, успішно закінчила його і вступила на навчання до Глухівського учительського інституту. Тоді в учительський інститут приймали після 9 класів. За два роки закінчила фізико-математичний факультет, одержала звання учителя 5-7 класів. Отже ті, хто навчався з нею в 1-6 класах, вступили чи навчалися в 9 класі, вона вже мала диплом учителя в свої 18 років. Пішла працювати, одружилася з офіцером-москвичем, виїхала з ним у Москву, заочно закінчила педагогічний інститут, народила дочку Тетяну, розлучилася з чоловіком, одержала квартиру під Москвою в Зеленогорську, тепер це Москва. Там і живе. Анюта, як і Параска, до війни закінчили по 7 класів в Кролевецькій середній школі № 2.

Вже будучи людиною похилого віку, Микола Лукаш завжди з вдячністю згадував свого хрестного батька, матиного брата, Дмитра Івановича Оникієнка. Бувало при відвідинах Лукашів Дмитро Іванович принесе якусь дешевеньку книжечку Пушкіна чи Гоголя, дасть малому Миколі:

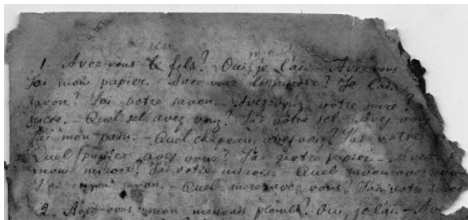
– На, Коля, почитай.

І Коля читав. Читав з молодшого шкільного віку, читав, що уже під руку попадалося. Електричного освітлення не було, гас коштував дорого. Та й газова лампа засвічувалася дуже рідко. Більше в домі Лукашів обходилися каганцем і того

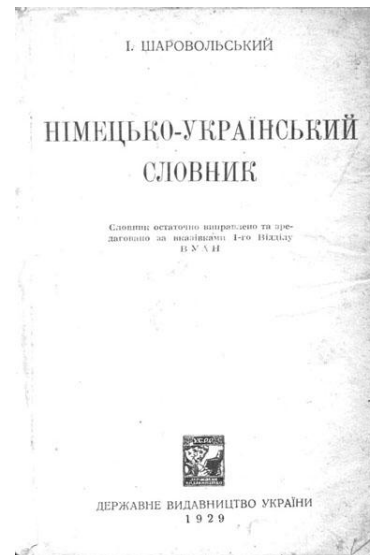
тушили рано і лягали спати. Влітку Микола брав книжку і йшов у центр міста до електростанції. Вікна в неї яскраво освітлені. Вмощувався на підвіконні і читав до 12 години ночі, коли електростанція починала мигати, сигналізуючи про кінець роботи. Гірше було взимку. В благенькому одязі на морозі на підвіконні не висидиш. В місячні ночі читав дома біля вікна при місячному світлі. Іноді начищав дно металевої кастрюлі, використовував її як рефлектор, спрямовував місячні промені на книгу. Читав і псував очі. Зір у Миколи з дитинства поганий.

Семирічну освіту здобував у колишній хлоп'ячій гімназії, яка в ті роки звалася школою ФЗН (фабрично-заводського навчання) № 1 і серед інших семирічок міста вважалася аристократичною. Крелевецька знать своїх дітей віддавала на навчання в цю школу.

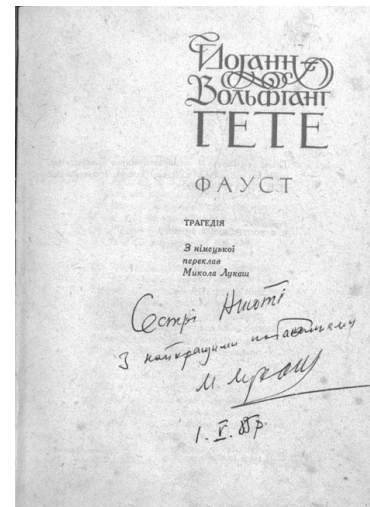

Серед інших учнів Лукаш виділявся своєю начитаністю, швидким розумом. Були у нього постійні конфлікти з старою учителькою математики Антоніною Петрівною Івашутич. Домашніх завдань по математиці ніколи не виконував, виправдовувався: «А нащо? Я й так знаю». У відповідь на таку заяву Антоніна Петрівна викликала його до дошки, давала складне завдання. Микола його швиденько виконував, дійсно знав.

Однак за свої знання більше трійки з математики не одержував. За зухвалість. Весною 1934 року Лукаш закінчив семирічку.

Восени того ж 1934 року Микола Лукаш вступив до восьмого класу Крелевецької середньої школи, яка тоді звалася зразковою школою імені Т.Г.Шевченка (тепер середня школа № 1 імені Панаса Кочури). Восьмий клас був один, навчалася в ньому близько сорока учнів. В переважній більшості це були учні, які навчалися в семирічці, однокласники Миколи Лукаша. Клас був явно фізкультурного напрямку, на кожній перерві гра в м'яч. Серед учнів цього класу мені запам'яталися: загальновизнана красуня Валя Пономарьова, Ніна Гольц, Сіма Марій, Соня Пружанська, Валя Зелінська, Нюся Шкловська, Красовицька, Оля Фастовець, Валя Костенко, Іра Борщ, Наташа Роєва, Ліда Авраменко. Серед хлопців запам'яталися мій сусіда Жорж Мусяко, Шурка Бородін, Льодна Федченко, Арон Дубровський, Коля Біленко, Юрій Руденко, Юрій Грищенко, Митя Овчаренко, Вовка Гордієв, Женька Колтунов, Інька Рубан, Льова Сахаров. Уже в дев'ятому класі в цей класний колектив прийшов Коля Городиський, який помітно виділявся серед інших хлопців.

Навчали їх у 8-10 класах багато вчителів. Директорами школи в ті роки були І.М.Ігнатенко, Ф.Д.Заліський, П.Г.Клименко, М.Я.Бібик, І.Т. [Кременко]. Завучем був Ф.Д.Заліський. Коли чергового директора знімали з роботи, виконання обов'язків директора школи покладалося на Заліського. Він же викладав українську мову і літературу. Пізніше в 10 класі їм українську мову і економгеографію викладав В.С.Орловський. Вони ж викладали російську мову і літературу. Німецьку мову викладав Є.Л.Пружанський, історію О.І.Кулінич, М.П. Тараненко, математику Д.П.Романенко, фізику

Н.І.Федоряка, О.Д.Ткачман, хімію і біологію О.Н.Оксаненко, хімію К.Г.Яловий, Іреп – кличка, яку дали йому учні, а справжнє прізвище я не знаю, геологію С.Я.Шварц,

військову справу і фізичну культуру викладали Хоменко, Стасюк. Можливо були й інші вчителі, але вони не залишили по собі глибокого сліду.

Серед хлопців учнів цього класу слід назвати Михайла Ігнатенка, сина директора школи, пізніше відомого українського поета, Ігоря Беренського, пізніше московського хіміка. Здається, в цьому ж класі навчався Петя Руденко.

Петя Руденко був років на два старшим від Миколи Лукаша, але навчався він погано, кілька разів залишався на другий рік. Раніше він навчався в одному класі з миколиним старшим братом Іваном, часто заходив до Лукашів і просив:

– Коля, ріши задачу, дам меду. Микола відмовлявся, бо ж не вивчав того, що вивчав Петя, але той умовляв і Коля зрештою рішав йому задачу.

Серед яскравих зірок золотої молоді свого класу Микола не блистів. Залишався сірим, малопомітним. А він тоді самотужки вивчав німецьку мову. В 9 класі почав роботу над перекладом «Фауста» Гете. Учитель німецької мови Єфраєм Львович Пружанський пізніше казав: «Я викликаю Лукаша відповідати, щоб перевірити себе, чи вірно я вимовляю те чи інше слово, чи вірні мої наголоси, конструкція речення». Єврей по національності, учитель російської мови і літератури Пружанський не був фахівцем з німецької мови. Давид Петрович Романенко був фахівцем із математики, кращим учителем математики в районі. Однак і він дивувався: «Я знаю 20 способів рішення цієї складної задачі, викликаю Лукаша – він швидко вирішує задачу двадцять першим способом, набагато простішим за ті, які знаю я».

У Миколиному класі учні жартома вибирають собі майбутні професії. Арон Дубровський, музикант, спортсмен, заявляє: «Піду навчатися в юридичний інститут, буду прокурором, судитиму Лукаша за буржуазний націоналізм».

Не вийшло. В 9 класі Ніна Гольц від свого однокласника Арона Дубровського народила дочку. Скандал зам'яли. Їх тихенько розписали в Подолівській сільській раді, усунули з школи. Не знаю, де Арон закінчив 10 класів, закінчив юридичний інститут, але прокурором не став. Перешкодило урядове рішення про те, що прокурорами можуть бути лише особи корінної національності. Лукаша він не судив, навпаки – судили самого Арона Дубровського за те, що брав хабарі. Відсидів. Тепер працює в Глухові адвокатом. З Арона Менделевича став Аркадієм Михайловичем, але не про нього мова.

Влітку 1934 року я познайомився з Миколою Лукашем. Було це на річечці Свидні, на берегах якої розкинувся Кролевець. Під Грузинськими горами, навпроти Шкуриноного сінокоса щороку хлопці будували загату – загороджували річку земляною греблею. Піднімалася вода вривень з берегами, можна було купатися. Я з своїми товаришами купатися ходив на загату. Якось там до мене підійшов хлопчик в сірій сорочці і таких же штанях, босий. Короткозоро

щурячись, запитав:

«Ти Сереженко? А я Лукаш» – просто сказав він.

Поговорили. Порозумілися. Нас зблизила любов до книги. Микола став часто бувати у мене, я в нього. Те, що між нами була різниця вікова в два роки, істотної ролі не грало. Тим більше, що навчалися ми в одній і тій же школі – я в 9, а він у 8 класі. Наші інтереси багато в чому співпадали, та й смаки були багато в чому спільні.

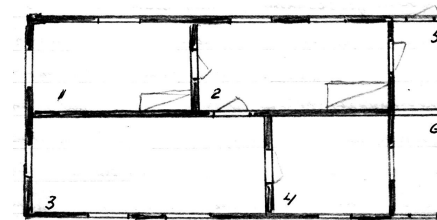
Жили Лукаші убого. Глава сім'ї Олексій Якович вдень десь працював, цілими днями він не був вдома. Анюта працювала в Союздрук, постачала Миколу періодичними виданнями та журналами. Іван працював в ткацькій артілі. Він чудово малював, захоплювався музикою, грав на мандоліні. Анюта і Іван заробляли на себе. Мати їхня Васса Іванівна постійно сиділа дома, хіба що на базар виходила. Вона топила піч, готувала їжу. Між подружжям були явні нелади. Олексій Якович мав окрему кімнату, яку зовні запирав на навісний замок. Ключ ховав до кишені. Ранком брав хлібину, відрізав кожному члену сім'ї пайку хліба на день, решту ховав під замок. Мати терла [картоплю на] деруни, годувала дітей.

У Лукашів була чимала ділянка землі, сад, город. Будинок мав пристойний вигляд: з червоної цегли, під бляшаною покрівлею. Три кімнати і кухня. Одну невеличку кімнату батько тримав під замком. Насільки я розумів, хід дітям туди був заборонений. Складалося враження про деспотичну владу батька над сім'єю. Проте скарг на батька від дітей і дружини я ніколи не чув.

Такий план хати Лукашів: 1. Батькова кімната; 2. Кухня; 3-4. Кімнати загального користування; 5-6. Дощатий коридор. План креслю по пам'яті.

Хата стояла в глибині саду, далеченько від вулиці. Основну площу садиби займав сад і лише незначну частину садиби займав город, засіяний картоплею – основним продуктом харчування сім'ї. Сад був засаджений яблунями, весь урожай саду йшов для власного споживання. В дворі перед хатою тилом до сусідів, боком до вулиці стояв великий, капітально зроблений хлів із товстих дощок, заправлених в дубові шули, критий бляхою. Перед хатою був цегляний погреб. Складалося враження, що Олексій Якович був добрим хазяїном, не із злиднів, але трапилось щось, чого я не знав, і це щось було причиною розладу, який уже явно виступав.

Анюта та Іван заробляли, тому мали добрий на ті часи одяг. Микола, Паша, Оля не могли похвастатись своїми уборами. Одягався Микола дуже скромно. Завжди в бавовняному сірому чи іншого темного кольору вбранні. Сорочка, штани. Влітку переважно босий, взимку – пальтечко з бавовняного сукна. Не бачив я на його плечах хутряного воротника, не бачив на його плечах піджака. Час тоді був тяжкий, легка промисловість надто мало виробляла товарів для населення. Якщо у продаж викидали сувій мануфактури, то величезний галасливий натовп дужих чоловіків і

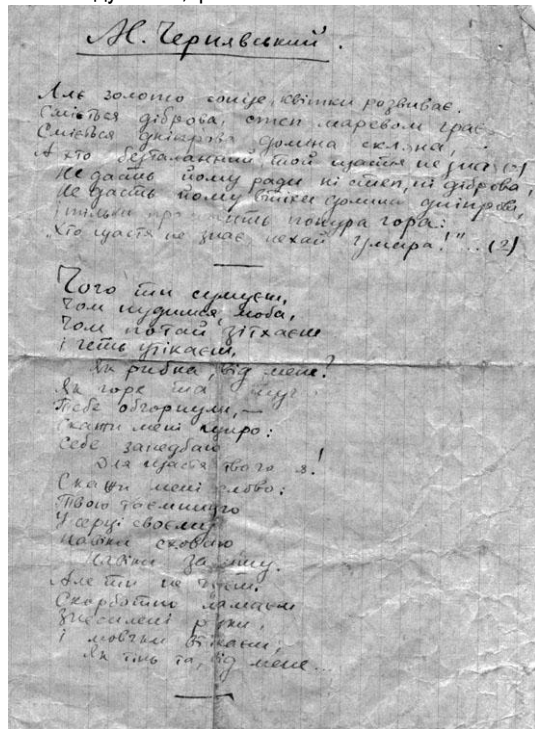
прилавки зносив. А щасливці, яким вдалося купити кілька метрів тканини, вибирались з цього натовпу без гудзиків, з порваними сорочками.

Коли в 1936 році я закінчував середню школу, то за рішенням місцевих органів влади нам в школу завезли кілька сувоїв тканини і продавали її тільки випускникам і то в обмеженій кількості.

Ми кохалися в літературі. В мойому розпорядженні була чимала бібліотека, що лишилась після мого дядька Миколи Халецького, який помер за кілька років до мого народження. Дід мій читав по складам, бабуня зовсім неписьменна була, у мамі освіта була за один чи два класи школи жіночого благодійного товариства. Та й не було їй часу читати, а бібліотека була багата, повна шафа книжок. Серед них, звичайно, «Кобзар» і повісті Т. Г. Шевченка, народні оповідання Марко Вовчка «Співомовки» В. Руданського, поезії М.Старицького, «Поезії», книга друга О.Олеса, десяти томик Пушкіна, двотомник Некрасова, Лермонтов, Гоголь, Кольцов, Козлов, Полежаєв, Нікітін, Каразін, 40 книжок Жуль Верна і ін. Був комплект «Літературно-наукового вісника» за 1905-1912 роки, «Українська хата» 1910-1911 рр., комплект «Рідного краю», словники української мови Б.Грінченка, Є.Тимченка, Ф.Піскунова і інші видання.

Микола дуже багато читав. Читав вдумливо, робив свої помітки. Він повністю

перечитав всі 10 томів Пушкіна, від ранніх поезій до листів. Перечитав весь «Літературно-науковий вісник», «Нову громаду» і ін. Йому було мало моєї книгозбірні. Він брав книги у Юрка Руденка, давав їх читати мені. Пригадую, що із книжок Руденка я з інтересом читав, здається тритомну «Сонячну машину» В.Вінниченка. Сам у Руденка він брав двохтомник Адама Міцкевича на польській мові. Не знаю, у кого він добув підручник польської мови. Брав у мене одностомник Вергілія на латинській мові з рукописними помітками відомого поета і перекладача Миколи Зерова. Зеров дружив з моїм дядьком Миколою і був частим гостем в хаті Халецьких. Не знаю, у кого він брав чотири томи кишенькового розміру творів

Мольєра на французькій мові. Уже будучи учнем середньої школи, Микола Лукаш дуже серйозно займався вивченням мов: української, російської, німецької, французької, англійської, польської, єврейської, циганської. Любий словник він читав як художню літературу. Його захоплення вивченням мов поділяв його старший брат Іван. Вдвох вони вивчили міжнародну мову есперанто по системі Замергофа, польську мову. Однак Іванові за роботою займатися мовою не було часу.

До революції Кролевець був густо населений євреями, які складали четверту частину населення міста. В Кролевіці було п'ять православних церков і три синагоги. Три православних і одно єврейське кладовище. Три бані, в тому числі одна єврейська. Після революції почався масовий виїзд євреїв з Кролевця, в основному у великі міста. На час навчання Лукаша в середній школі та й у семирічці разом з ним в одному класі вчилося чимало євреїв: Дубровський, Колтунов, Рубанов, Красовицька, Пружанська, Шкловська і ін. Та до кого з них не звертався Микола, щоб йому показали єврейський алфавіт, ніхто йому не допоміг, всі відмовили. Одні не знали, інші не хотіли показати. Тоді він почав вчати на єврейське кладовище. На пам'ятниках заможним євреям були написи на єврейській і на російській мові. Співставляючи літери прізвищ, він вивчив єврейський алфавіт. Книги на єврейській мові тоді не були рідкістю. Добув кілька книг, почав читати. В молодості в його матері була подруга-єврейка. Вона вчила Вассу Іванівну єврейській мові і в пам'яті старої дещо збереглося. Вона передавала свої знання синові. В розмовній мові кролевчан було чимало єврейських слів. Микола знав ці слова. Що не знав, запитував у товаришів єврейського походження. Ті відповідали. А пам'ять у нього дуже добра. Так він вивчив єврейську мову. Вивчив настільки добре, що в 50-80 роках письменники, які проживали в Києві, писали на єврейській мові, часто консультувалися з Лукашем з своєї рідної мови. В середині 80-х на письмовому столі Миколи Лукаша я побачив кілька номерів радянського журналу, який виходить єврейською мовою. Микола пояснив мені зміст ряду статей, які цікавили мене.

Якось так трапилося, що за 50 з лишком років нашої дружби не заходила мова про знання Миколою Лукашем циганської мови. Однак Василь Сухомлин розповідав мені, що по закінченні семи класів Микола пристав до циганського табору і ходив з циганами, мандрував з ними майже всі літні канікули. Мандрував, поки досконало вивчив циганську мову. Так це чи ні, треба колись розпитати самого Миколу.

У Лукаша сильно розвинуте логічне мислення. Він однаково добре володіє дедуктивним і індуктивним методами пізнання. Ще в учнівські роки він попросив провести такий експеримент: замість букв придумати якісь інші значки, написати ними текст (сторінку із зошита), сказати на якій мові написано: українській чи російській, і Микола відгадає значення кожного значка, прочитає написаний текст. Щось перешкодило провести цей експеримент. Микола пояснював, що коли текст написаний українською мовою, він підрачує кількість кожного значка; той, який має більше, буде буквою «і», потім установить, де вона, як сполучення, а де входить до складу прислівника і установить, який це прислівник і так далі. Після довгої мороки він прочитає текст. Якщо напис російською мовою, то такою ключовою літерою є буква «а», яка найчастіше вживається в російській мові. Чи це був вплив оповідання

Едуарда По «Золотий жук», чи він дійсно брався розшифрувати невідомі йому знаки. Ми були твердо переконані, що він розшифрував би.

А хто ж це ми?

Ми – це «Liasmo». Це давня історія.

Взимку 1935 чи 1936 року чи у мене, чи у Миколи з'явилася думка видавати рукописний журнал. В моїй бібліотеці був рукописний журнал «Джерело» і гектографічно надрукований журнал «Pro domo sua». Могли ж інші видавати, а ми що – гірші? Цей журнал мав мати своїм змістом твори, написані нами. А нас тільки двоє. Микола пообіцяв привести одного хлопця, який пише вірші, і привів. На моє велике здивування цим хлопцем виявився мій сусід і одноліток, друг моїх дитячих ігор Василь Сухомлин. Було вечором. Зібралися ми в моїх дідов хаті, де жив я. При світлі гасової лампи. Василь дістав тоненького зошита і прочитав кілька віршів. Вірші звучали. Були в них чіткі рими, витриманий ритм, цікаві образи. Вирішили: всі

Василеві вірші будуть надруковані в нашому журналі. Перший номер журналу готувався дуже довго. До участі в ньому Лукаш притягнув свого однокласника Дмитра Овчаренка. Коломийковим віршем Митя збирався написати поему про Наливайка (яка так і не була ним написана). Був у нього написаний гімн Наливайка.

Ми довго думали над назвою нашого журналу. Я запропонував кілька назв, вибрали «Liasmo», що значило «Літературна асоціація молоді». З кожного слова назви брали перші дві літери і писали їх латинськими літерами. В 1936-1937 роках до нашої групи примикав Микола Городиський. Лукаш, Овчаренко, Городиський були однокласниками, учнями 9 класу, Сереженко був учнем 10 класу, Сухомлин студентом килимарського відділу Кролевецького технікуму художнього текстилю.

Найбільш діяльну участь в «Liasmo» брали Лукаш, Сереженко і Сухомлин. Овчаренко не виявляв активності, та й по характеру своєму він був флегматиком. У Городиського не вистачало часу. Він мав різносторонні інтереси, багато навантажень. Він був головою шкільного учкому, активістом піонерського клубу, артистом групи Павла Себера, улюбленцем дівчат (та, мабуть, і молодих). Все це відбирало багато часу. Але він писав вірші, деякі з них друкувала районна газета «Колгоспне село». Батько його був завідувачим друкарнею. Окрім віршів, що писались українською, Микола Городиський писав прозою (повість «Марія Блискавка»), п'єси російською мовою («Прожигатели жизни»). Колись його батько грав в одній трупі з прославленим Юрієм Васильовичем Шумським. Микола мріяв

стати артистом, брав активну участь в художній самодіяльності, граючи в п'єсах головні ролі. Його кипучої енергії вистачало на все потроху.

За 1936–1937 роки ми випустили, мабуть, шість номерів «Liasmo». Це були тоненькі учнівські зошити, іноді 12, іноді 24 сторінки. Мій обов'язок був забезпечувати папером. Микола Лукаш красивим почерком тушшю заповнював їх нашими віршами і оповіданнями. Василь Сухомлин малював акварелями заставки. Ми були і видавцями, і читачами. Зберігалися номери нашого журналу у Василя Сухомлина. Коли в 1941 році його сестру Олександру насильно вигнали в Німеччину, вона забрала наш журнал з собою і в Німеччині загубила їх.

На початку 1936 року Лукаш та я при участі Дмитра Овчаренка випустили в школі рукописну газету. Назвали її «Літературна газета». На іншу назву фантазії не вистачило. Це були два аркуші сірого настільного паперу, склеєні короткими сторонами. На них наклеювалися білі шпальти з текстом, написаним Миколою Лукашем характерним його красивим курсивом. Написані чорною тушшю. Заголовки писав я акварелями. В кожен заголовок вклеювалася фотографія автора. Фотографував Віктор Кибальчич, учень. В газеті були вірші Дмитра Овчаренка, Лідії Дубницької, учениці 10 класу, уривок з якоїсь фантастичної повісті Миколи Городиського під назвою «Где я?». Його фотографію хтось із численних його поклонників відірвав. На місці, де приклеєна була фотографія, він оставив великий знак запитання, підкреслюючи: «Де я?». В цій же газеті були й мої вірші, чомусь написані російською мовою: «Слово о Щорсе» і ще щось. Навчалися тоді ми в другу зміну. Залишалися в школі після уроків. Завуч школи Д.Ф.Заліський дозволив нам працювати в учительській. Ми там працювали до четвертої-п'ятої години ранку. Здається, ми випустили два номери газети, але другий номер я погано пам'ятаю. І чи не там був вміщений уривок з моєї недокінченої повісті «Fruglinglier». Наші газети читалися багатьма учнями. Біля них завжди стояла група читачів. Ці газети довго зберігалися школою і неодноразово показувалися різним перевіряючим школу комісіям, коли ми вже давно закінчили школу.

Микола Лукаш охоче виконував обов'язки друкарні, редагував наші вірші. Так, мій вірш «Тінь» він дуже добре відредагував. Відредагував так, що я тепер і не пам'ятаю попереднього тексту. Свої ж вірші він нікому не показував. З його розповідей ми робили висновок, що вірші він пише, добрі вірші з точними римами. Читає якийсь чотиривіршик, де перший рядок кінчався словом «присмерк», другий – «місяць», а далі:

І встає з могили Отто Бісмарк,
Ніжні тони в небі його бісять.

З іншого запам'ятався такий рядок:

Одного разу дивний сон
Приснивсь мені,
Немов співають в унісон
Аж три свині...

Нарешті він наважився. Приніс із собою два свої вірші. Назва одного була "Бурелом". Ми із захопленням читали їх, а він чудив, був незадоволений і лише після довгого умовляння погодився вмістити ці свої вірші в черговому номері нашого журналу. Зате дуже охоче і вдало він писав пародії на наші вірші. В одному із своїх віршів я писав:

А сонце сходить, мов лите з золота,
Кида проміння на синю путь.

Встають тумани з глибин болота... Микола написав пародію на цього вірша на древньоруській мові:

Встают туманы из хляби блата...

Василь Сухомлин переживав неподілену любов до своєї однокурсниці студентки Тоні Бур. Їй присвятив цикл хороших ліричних віршів. Якось ненароком похвалився Миколі, що Тоня відрізала свої коси. І ось в черговому номері «Liasmo» з'явилася пародія Лукаша на вірші Сухомлина. Пародія кінчалась так:

І нащо вона хоч коси ті остригла?

І ото їй їх було не жаль?

По лицю моїм сумна сльоза пробігла,

А на серці смуток і печаль.

«Liasmo» наш багато дав для самоосвіти. Ми вивчали статті в журналі «Літературная учеба», заснованому по ініціативі О.М.Горького, зачитувалися серіями «Жизнь замечательных людей», «Библиотека исторических романов», вивчали твори Шекспіра, Байрона, Вольтера і багатьох інших класиків світової літератури. Училися поетичної майстерності у Толстого О.К., Тютчева, Фета, самі пробували перекладати Блока, Брюсова, Бальмонта, Вячеслава Іванова, Аннінського, Сологуба, Гіппіус, Мережковського і навіть Єсеніна. До сторіччя від дня смерті Пушкіна в 1937 році чимало працювали над перекладами поезій Олександра Сергійовича.

«Liasmo» припинила своє існування в першій половині 1937 року. Цього року закінчили школу Микола Лукаш і Микола Городиський, ще вчився в школі Митя Овчаренко (якщо пам'ять мені не зраджує, то він залишився на другий рік в 9 класі), десь на практиці перебував Василь Сухомлин, майбутній технік-художник по килимарству, я пішов працювати учителем третього класу в Реутинську неповно-середню школу семирічку. В 1936-37 навчальному році я працював учителем першого класу в Нерівнянській неповносередній школі. Весна 1937 року була рання і тепла. Ми збиралися у Верхньому. Верхній овраг, як його звали в Кролевеці, неглибокий яр, густо порослий лісом. Ми: Лукаш, Сухомлин, Овчаренко, я і симпатизований нам Іван Іванович Рекун, зібралися, щоб відзначити 24 річницю із дня смерті М.М.Коцюбинського. Городиський був з іншою компанією на протилежному березі Верхнього. На цей час він остаточно відійшов від нас. Та й у нас це була остання зустріч в нашому складі.

Через 19 років, 23 лютого 1956 року від Миколи Лукаша я одержав чудовий подарунок: «Фауст» Гете в перекладі Лукаша. На титулі напис: «Друзові Михайлу, натхненнику і організатору блаженної пам'яті Ліасмо. 23.2.56. М.Лукаш».

В червні 1937 року Микола Лукаш закінчив 10 клас Кролевецької середньої школи № 1. Йому йшов вісімнадцятий рік, позаду лишилося відносно безтурботне дитинство. Що чекало його попереду? Батько залишив сім'ю, шукав любовних утіх на стороні. Анюта і Іван дбали про себе. На утриманні матері лишалися Паша і Оля. Коля вже вивчився, було над чим йому задуматися. Він довго думав і вирішив йти працювати. Продовжувати навчання не було коштів. В роздумах минув липень, нарешті Микола наважився: подав документи на історичний факультет Київського державного університету. Блискуче склав екзамени, був прийнятий. Його влаштували в університетський гуртожиток на Трьохсвятительській (тепер вул. Героїв революції), надали стипендію. Почалося навчання.

Я надто мало знаю про університетські роки Миколи Лукаша. Знаю виключно з його скупих розповідей. В роки його навчання зустрічалися ми лише в канікули і то не в кожні. Листів писати Микола не любив. Від нього я одержав лише один чи кілька листів, які не збереглися. На канікулах ми часто не могли мати змоги зустрічатися: то він лишався в Києві, то я в археологічній експедиції чи в Москві, а він ще десь у іншому місці.

Добрий по натурі своїй, чесний до найменших дрібниць, завжди готовий допомогти, товариський, доброзичливий, Микола Лукаш швидко входив в людське середовище. Глибокі енциклопедичні знання його викликали повагу до нього, хоча в деяких випадках в окремих індивідуумів викликали лиху заздрість, прагнення нашкодити йому. Нічого не поробиш – в болоті не без чорта, в сім'ї не без урода.

І все ж він тяжів до літератури, до філологічного факультету. Серед студентів філфаку у нього були друзі, знайомі. Там навчався Михайло Ігнатенко.

Дитинство Михайла Ігнатенка минуло в Кролевеці. Його батько Іван Михайлович учитель географії був директором Кролевецького дитячого будинку, потім короткий час був директором семирічки в селі Мутин, потім директором Кролевецької середньої школи, в якій навчалися його сини Павло і Михайло. В шкільній стінгазеті часто можна було побачити вірші Михайла Ігнатенка. Мабуть в 1935 році, коли Михайло навчався в 9 класі, Івана Михайловича Ігнатенка перевели на роботу в Чернігів на посаду завідувача шкільним відділом облВНО. Звичайно, сім'я виїхала в Чернігів. З того часу вірші Михайла Ігнатенка стали з'являтися в піонерській газеті «Зірка» (чи може вже тоді з'явилася «На зміну») і навіть в «Літературній газеті». За віршовану казку про Котигорошка, опубліковану в газеті «Зірка», Михайло Ігнатенко був удостоєний першої республіканської премії ім. Пушкіна. До сторіччя з дня смерті поета була установлена республіканська для юнацтва премія його імені – підвищена стипендія до закінчення вищої освіти. Її-то і було присуджено Михайлу Ігнатенку. В 1937 році він закінчив десятирічку в Чернігові і вступив на навчання до Київського

університету. Отже, це був знайомий Миколі Лукашу ще по Крелевецькій середній школі, де вони разом навчалися у 8 і деякий час у 9 класі.

Від Лукаша я вперше почув про талановитого старшокурсника Леоніда Новиченка, на якого покладалися великі надії. Ці надії справдилися: Леонід Миколайович Новиченко доктор філологічних наук, член-кореспондент Академії наук УРСР, стає одним із провідних критиків республіки.

Він розповідав, що студент Краснокутський, здається, Левко, склав вірша, а другий студент, Льоня Осовський, на цього вірша придумав музику і вийшла добра пісня, написана в трамваї на відрізку маршруту від Софіївської площі (чи як вона в ті роки називалася та площа, де стоїть мікешинський пам'ятник Богдану Хмельницькому) до університету, наспівував її мелодію. Ось слова цієї пісні:

Зоря вечірняя, мріє закоханих,
Зоря вечірняя, де ти, зійди.
Чарами вечора, жду я, упоєний,
Чарами вечора, снами весни.
Де ж ти, кохана? Чом не зі мною ти?
Серце в неспокої
З туги глибокої
Плачу, благаю: прийди!

Слова мені запам'ятались, мелодія теж. Велике ж було моє здивування, коли в 1944 році я почув цю пісню від студента Крелевецького технікуму художніх промислів. Я став допитуватися, звідки запозичили цю пісню. Відповіли коротко: люди співають.

Про Краснокутського я більше не чув, про Осовського Микола розповідав, що Льоня був арештований органами КДБ і засланий в Сибір. Десь по війні він заїхав у Київ. Лукаш з ним бачився. Осовський розповів йому, що чув свою пісню як народну, проте він більше пісень писати ніколи не буде, жити на Україні теж не буде, повертається назад до Сибіру. Побув кілька днів у Києві і виїхав.

Закоханість властива юності. Уже учні 6-7 класу починають іншими очима дивитися на своїх однолітків. Уже в ті роки в їх лексиконі з'являється слово «любов». У них вони вжекладають інше розуміння, чим в слово «приянь». В старших класах починається спілкування з особами іншої статі. Такого «гріха» за Миколою в роки школярства не помічалось. Можливо він глибоко ховав свої почуття.

Не знаєш ти, що я тебе кохав,
Аж тобі не треба було знати,
Я сум очей своїх ховав
Хоча ще не умів тоді ховати. –

писав Василь Сухомлин, присвячуючи вірші своїй однокурсниці Шурі Кривонос. Коли через багато-багато років я процитував цього вірша Шурі, вона з сумом сказала: «Чого ж він, дуренький, мовчав? Може б моя доля по-іншому склалася...». Микола, мабуть, умів ховати свої почуття.

В університетські роки не зміг сховати свого почуття Микола Лукаш. Закохався в свою однокурсницю Олену Біліченко. Закохався з усією силою юнацької любові. «Кучеряве моє божевілля, чорноброве страждання моє», – писав він про неї. Любов виявилася неподіленою. Олена одружилася з студентом Л. Осовським. Невдале кохання дуже болісно переживав. Він облишив навчання в університеті; залишив. В ті роки була велика нестача вчителів в школах республіки. Микола пішов працювати учителем в сільську школу Обухівського району на Київщині, працював рік. Пізніше неохоче розказував <нрзб>. За рік біль улігся і він повернувся в університет.

Матеріально жив Лукаш тяжко. З дому йому батьки не допомагали. Жив на стипендію та на скромні заробітки. Зокрема, в Архіві стародавніх актів вишукував документи, які стосувалися Коліївщини, переписував їх, перекладав з польської та латинської мов на українську. За копійки він готував ці матеріали для Костя Григоровича Гуслистого, який в ті роки працював над книгою про Коліївщину.

Свої невеликі кошти Лукаш тратив на книги. Навчатися в університеті йому довелося в страшні 30-ті роки масового винищення діячів української культури: письменників, художників, акторів, а також державних і партійних діячів. Це був якийсь канібалізм, людоїдство. Державним обвинувачем на процесі Спілки визволення України (СВУ) був прокурор Республіки П.П.Любченко. Через кілька років бувший боротьбіст, голова Ради Народних Комісарів П.П.Любченко застрелився. Ще раніше застрелився видатний партійний і державний діяч, нарком освіти М.О.Скрипник. Покінчив з собою ватажок ВАПЛІТЕ видатний письменник Микола Хвильовий. Арештували письменників Остапа Вишню, Григорія Косинку, Олексу Влизька, Майка Йогансена, Івана Дніпровського, Валеріана Підмогильного, Євгена Плужника і ін. Їм інкримінували організацію замаху на керівників КП України С.В.Косіора, П.П.Постишева, оголосили їх «ворогами народу». Випадково уцілів Остап Вишня, інші були розстріляні. Проїшло небагато часу і «ворогами народу» були оголошені і розстріляні Косіор, Постишев і багато інших. Де ж логіка? Кому ж вірити? Поверталася сумно відома Біровщина, але значно більшого масштабу. Досить було анонімного листа, щоб людину схопили і знищили, чи навіть словесного доноса. Смертельним гріхом був український буржуазний націоналізм (укрбуржнац). Кому його тільки не приписували: і Лесю Курбасу, і Михайлу Семенку, і Івану Кулику, і Івану Микитенку, і тисячам інших. Чи ж І. Ю. Кулик на Першому з'їзді письменників України назвав смертний гріх валенроденщини від імені [твору] А.Міцкевича «Конрад Валенрод», палко закликав боротися з ними і в валенродщині був звинувачений сам Кулик і знищений. Лише окремі письменники уцілили із ВУСППу, «Гарту», «Плугу», майже половина була винищена членів літературного об'єднання «Нова генерація», «Західна Україна» і ін. Людей арештовували, їхнє майно конфісковували і реалізували потім.

Букіністичні магазини були забиті книгами із бібліотек арештованих і засуджених письменників і науковців. Продавці не дуже розбиралися в книгах, які поступали їм на продаж. Цінні видання йшли за копійки. Микола Лукаш жив впроголодь, а всі свої невеличкі гроші витрачав на купівлю книжок. В книгах він толк знав, йому вдалося зібрати всі 10 томів (13 книг) «Історії України-Русі» Михайла Грушевського,

«Исторические монографии» Миколи Костомарова, «Описание старой Малороссии» Олександра Лазаревського, твори Максимовича і багато іншого. Він зачитувався цими книгами, ділився своїми думками з товаришами. Він був надто довірливий, а серед товаришів були друзі, були і донощики.

То були роки доносів, явних, коли свої доносили, коли видатні борці проти «укрбуржнацу» Ілля Ісаакович Стєбун (Кацнельсон), Лазар Самуїлович Санов і же з ними друкували в газетах і журналах, підписуючи їх своїми літературними іменами. Були і такі, як Ріва Наумівна Балясна, які ласкаво на словах поводитися із своїми жертвами, таємно подаючи донос на них. Лукаш не мав донощиків з іменами, але все-таки серед студентів були заздрісники, які на нього нашіптували службовим особам.

1 жовтня 1939 чи 1940, я не пам'ятаю, якого саме року, ми, студенти, були оглушені указом Президії Верховної Ради СРСР чи постановою Ради Народних Комісарів СРСР про введення доволі високої плати за навчання у вищих і середніх навчальних закладах і про скасування державних стипендій студентам. Для тих, хто живе виключно на стипендію, це означало кінець навчання. Багато хто з нас глибоко задумався. Студенти гаряче і далеко не доброзичливо обговорювали урядову постанову.

В Київському університеті на одному з студентських зборів із протестом і глибоким засудженням цієї постанови виступив Микола Лукаш. Йому ніхто не заперечував, але наступного дня на вулиці до нього підійшли два молодика, запитали, чи він дійсно Лукаш. Він ствердив. Молодики запропонували йому піти за ними. Микола відмовився. Тоді його взяли за руки і повели. Так відбулося його перше знайомство з працівниками Комітету держбезпеки. Цього разу для Миколи все обійшлося благополучно. Його покартали і відпустили. Але надалі «всевидюще око» не випускало його з поля зору. *<на берегах рукопису дата: 16.01.88>*

Іноді Микола Лукаш ішов на довгі ризиковані експерименти. Так, добре знаючи географію України, прізвища української знаті, розвиток економіки, на екзаменах по історії України, до якого не готувався, називав десятки прізвищ і населених пунктів, оперував фактами, яких не було, але які могли бути, правдоподібними. Молодий викладач, нетвердо знаючи свій предмет, лише здивовано дивився на студента, який так впевнено відповідав, глибоко опрацював великий матеріал невідомого викладачеві і ставив в матрикул оцінку 5.

На екзамені з «Вступу до мовознавства», який приймав Михайло Якович Калинович, провідне світило мовознавства в республіці, Лукаш повністю відповів на всі запитання, висвітлив основні положення панівної тоді теорії М.Я.Марра і на кінець заявив, що в багатьох питаннях не згоден з Марром. Професор поцікавився, в чому саме і які погляди студента. Будучи людиною чесною, Калинович не сварив за теоретичні погляди студента, який критикував офіційно визнану за марксистську теорію Марра. Пройде небагато часу і в пресі з'явиться стаття, чи навіть брошура Й.В.Сталіна «Марксизм і питання мовознавства». Від Марра і сліду не лишилось.

В червні 1941 року Микола Олексійович Лукаш закінчував третій курс історичного факультету Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка.

22 червня 1941 року, в неділю, почалася війна з фашистською Німеччиною. Того ж дня о 4-й годині ранку німецько-фашистська авіація бомбила Київ. Це було перше бомбардування, а в слід за ним не злічити скільки було.

З фронту приходили тривожні вісті. Наша оборона виявилася недостатньою. Ворошиловська доктрина «воювати малою кров'ю, бити ворога на його території» полетіла шкереберть. «На землі, в небесах і на морі» радянські війська несли величезні втрати і відступали, залишаючи ворогові значні території, матеріальні цінності, мільйони людей...

Апокаліптичний настрій не спадав. Біля военкоматів стояли черги і тих, кого призивали, і добровольців. Студентів університетів, як і студентів інших вузів, призивали в армію. Лукаш призову не підлягав – він був білобілетником, підводили очі, надмірна короткозорість. На захід від Києва будували оборонні укріплення, будували ДОТи і ДЗОТи, копали протитанкові рови, закопували надовби, установлювали «йожі» зварені з рейок, ескарпували береги річок. На будівництво оборонних споруд посилали студенток і цивільних, які не підлягали призову. Лукаш був направлений на це будівництво, на окопи, як тоді казали.

Там була пекельно виснажлива важка праця. Робочий день тривав від темна і до темна з короткими перевами на обід. Харчування не для такої важкої фізичної праці. Інструмент нікудишній: лопати не гострені, черенки неякісно вистругані. Криваві мозолі лопалися, робота посувалася повільно. А ворог невтримно рвався вперед. Коли нависла угроза оточення, студентів відкликали в Київ.

Київ уже був прифронтовим містом. Йшла евакуація заводів і фабрик. Республіканські урядові установи, вищі навчальні заклади, творчі спілки вже залишили місто. Над Києвом йшли повітряні бої. Часті повітряні тривоги. Переповнені бомбосховища. Університет евакуювався в Харків. Студентам університету, які повернулися з окопів, запропонували самотужки, як хто може, добиратися до Харкова і приступити до навчання. А пасажирські поїзди майже не ходили. Нависала загроза голоду. Продовольчі картки можна було одержати тільки в університеті, а його в Києві не було. Микола Лукаш вирішив добиратися до Кролевеця.

Йому не повезло. Уже в самому Кролевеці він був поранений. Осколок бомби розвернув плече. Якась добра душа, він так більше не бачив того чоловіка, який звалив його на воза і відвіз на квартиру лікаря Зелінського. Там йому зробили першу перев'язку. Лікаря не було. Віктор Федорович був у Путивлі, де лікував поранених червоноармійців. Дружина лікаря Христина Корніївна та дочка Валентина, Миколина співучениця по середній школі, зробили йому першу перев'язку. Валя сказала – «Знаєш, Коля, мені снилося, що я перев'язую тебе. Сон в руку».

Студентка Московського інституту іноземних мов, дружина офіцера радянської армії, мати малесенької дочки, Валентина Вікторівна Зелінська, Мешандіна по чоловіку, була в дитинстві закохана в Миколу. Тепер трапилося так, що вона

приїхала до своїх батьків і залишилася в Кролевеці. Микола прийшов із Києва. Залишились вони в Кролевеці, 3 вересня 1941 року окупованого німецько-фашистськими військами.

Рана у Миколи Лукаша гноїлася, не заживала, хоча у нього була знайома дочка лікаря. В.Ф.Зелінський повернувся з невдачної евакуації, став працювати в лікарні. До нього Лукаш не звертався.

Стояли теплі дні погожої осені. Микола виходив у свій садок, під яблунею укладався на розкладушку, брав книгу, в більшості випадків на іноземній мові, і читав. Плече боліло, в голові туманилося.

По Ялинівці, так тепер по-старому звалася вулиця Фурманова, шастали німецькі солдати, вишукували млеко і яйки. Кілька їх забралися в Лукашів сад, почали збивати яблука. Один з них набрів на Миколу, зацікавився ним і його ранюю. Порозумітися на німецькій мові вони не змогли, бо Микола вживав берлінську вимову, а німець віденську. Перейшли на англійську і порозумілися. Німець виявився австріяком, студентом останнього чи передостаннього курсу медичного факультету Віденського університету. В приміщенні середньої школи № 2, що на Харківській вулиці, розташувався німецький госпіталь. Студент був мобілізований, служив у госпіталі. Він став частенько навідуватися до Миколи поговорити, зробити перев'язку. Він лікував пораненого Лукаша. Та незабаром студент зник, його послали далі на схід, в глибину Росії разом з госпіталем.

Скільки можна сидіти на утриманні батьків? То був поранений, не міг працювати. Рана зажила, тепер треба мати якийсь заробіток. Уже мав досвід учительювання. Хоч і противно йти у школу, де вилучалося все, що зв'язане з недавнім минулим. Учителі відбирали в учнів підручники, ретельно переглядали їх від палітурки до палітурки, старанно замазували такі слова, як «більшовик», «комуніст», «радянський», «колгосп», «п'ятирічка», «комсомол», «піонер» і багато інших, породжених радянською владою. На такому понівеченому підручнику надписували: «Перевірив. Жидо-більшовизмів нема». І ставили свій підпис. Шукаючи роботи, він зайшов у відділ народної освіти магістрату. Завідував відділом його колишній учитель Давид Петрович Романенко, секретарем була його колишня учителька Ніна Іванівна Івашутич.

Коли Лукаш пояснив, за чим зайшов, Романенко сказав коротко: «Це неможливо». А потім розповів, що багато старих кваліфікованих учителів залишились без роботи. Окупанти закривають школи. Якщо буде дозволено навчання, то тільки початкове, в межах 4-х класів. Грамотні слов'яни німцям не потрібні. З влаштуванням на роботу в школу нічого не вийде. У Івашутич був інший тон.

– Хіба вам можна довіряти виховувати дітей? Що ви можете їм дати з вашим вихованням? – говорила вона.

Лукаш не витримав, запитав:

– А хто ж мене виховував?

Івашутич поперхнулася і замовкла, а у Романенка навіть лисина почервоніла. Візит не дав бажаних наслідків.

Надоїдав кутковий поліцай на прізвище Ялинний. Це був учень восьмого класу, хилий хлопець років 15-16. У поліцію набирали всіх, хто попадається. Щоранку Ялинний приходив до Лукашів, звертався до Миколи і починав нити:

– Дядьку, ідіть на роботу, ідіть на роботу. Бо нагорить і мені, і вам. Ідіть на роботу...

Треба було працювати, йти на роботу. А на яку роботу? Адже Микола не мав ніякого фаху. Єдине – знання кількох мов і в тому числі досконале знання німецької мови. Це не було секретом. «Новій владі» потрібні були перекладачі з російської на німецьку і навпаки. Дівчата, які могли зв'язати кілька німецьких слів, влаштовувалися до німецьких начальників перекладачками, а злі язика казали – коханками. Так воно, чи інакше, мабуть не можна узагальнювати. Не всі, а окремі ж бували останніми. Багато було їх, перекладачок. Наталка Заїка, Тамара Зачепа, Олена Голуб, Жидченко, Ірина Усенко. Наталка Заліська працювала перекладачем на біржі праці, Тамара Зачепа в ткацькій фабриці, незабаром вона одружилася з військовополоненим Гордєєвим, справила вінчання у щойно відбудованій Спаській церкві. Олена Голуб працювала перекладачем в гестапо, від справедливої кари її врятувала смерть від пологів.

Валентина Зелінська добре володіла німецькою, французькою, англійською мовами, працювати перекладачкою не пішла, мов, не могла залишити малої дитини. Окупаційні власті зважали і на її батька, популярного в місті лікаря.

Лінгвістичні здібності Лукаша добре знав його учитель Орловський, який виступав перед німцями. Василь Єларійович Орловський з дружиною і двома меншими дітьми з'явився в Кролевеці влітку 1936 року. Казали, що він попав у Кролевець адміністративним шляхом, висланий за буржуазний націоналізм. Зовні він мав неприємний вигляд: вище середнього зросту, сутулий, трохи згорблений, з невеличкою головою, великими відтопиреними ушима, темне з сивиною рідке волосся, вилицювате обличчя з низьким лобом, колючі очі. В роті протези зубів, верхня пластина при розмові випадала. Він неприємно клацав зубами, за що учні звали його «клацькало». Влаштувався він учителем української мови і літератури в старших класах середньої школи № 1 і в технікумі художнього ткацтва. В школі № 1 він ще викладав економічну географію.

Орловського люто ненавиділи учні і студенти. На першому ж його уроці в класі, де навчався Микола Лукаш, трапилася неприємність. Знайомлячись з класом, новий учитель надмірно вихваляв себе, свої знання, застерігав, що його вимоги пунктуально виконувалися учнями. «В цьому відношенні я чоловік упертий».

– Як осел, – вголос на весь клас додавив Вася Юрченко, учень, що сидів на першій парті.

Орловський припинив урок і вибіг з класу. Через хвилину Василя потягли до директора. Він вибачився, сказав, що таке народне порівняння у нього вирвалося механічно. Конфлікт був вичерпаний. Конфліктів з учнями у Орловського було безліч. Учні відчували, що він погана людина.

Як тільки німецько-фашистські окупанти захопили Кролевець, Орловський почав виступувати перед ними. Він прилюдно проклинав свого старшого сина Єларія,

офіцера радянської армії, за те, що той на якомусь фронті захищає соціалістичну вітчизну. Менших дітей своїх, сина і доньку, при першому ж наборі молоді відправив у Німеччину, широко рекламуючи свій приклад як батька, вірнопідданого. Був редактором брудної профашистської газетки «Кролевецькі вісті». А такого страху нагнав на працівників редакції і друкарні, що ті боязко оглядалися раніше, ніж назвати його ім'я. Орловський дослужився до бургомістра. Саме він був бургомістром, коли в місті і селах району діяла есесівська зондеркоманда, провадячи масові розстріли радянських громадян.

Довелося Лукашу іти працювати перекладачем. Пішов у сільськогосподарську комендатуру, головний окупаційний економічний орган, який займався пограбуванням продуктів харчування і інших сільськогосподарських продуктів. Керував комендатурою німець Брем. Район був поділений на 4 ландвірти: Алтинівський, Обтовський, Бистрицький і Мутинський. На чолі кожного ландвірту стояв свій фюрер із німців-тиловиків, які керували дорученими їм куцями сіл і сільськими общинами (так окупанти називали колгоспи). Особливо лютим був бистрицький керівник ландвірту, справжній фашист, який поводив себе як рабовласник. Згвалтував свою перекладачку, вчительку місцевої школи.

В сільгоспомендатурі було кілька перекладачів. Старшою серед них була дружина Орловського. Рядовим перекладачем був молодий хлопець Валентин Олександрович Кулінич, з яким Микола Лукаш здружився. Кулінич був [молодшим] на кілька років від Лукаша. Учительська дитина. Його батько О.І.Кулінич з'явився в Кролевець в 1934 чи 1935 рр. В усякому разі в 1935-36 навчальному році він викладав нашому 10 класу історію Стародавньої Греції. Викладав добре, на високому науковому рівні. В учнівських колах називали його «професором». Я зустрів його статті в новоствореному журналі «Преподавание истории в школе», що видавався у Москві. Кажали, що в Кролевець він попав адміністративним шляхом. Його дружина Г.Н.Іваненко славилась як добрий викладач мови і літератури. Син Валентин виділявся серед інших учнів своїм розвитком, своєю начитаністю. О.І.Кулінич був арештований в 1937 році, оголошений «ворогом народу» і знищений.

Валентин залишився з матір'ю і в окупацію став працювати перекладачем сільгоспомендатури, обслуговуючи Алтинівський ландвірт. В Алтинівці він зв'язався з групою місцевої молоді, яку звинуватили в антифашистській діяльності і розстріляли. Він теж підлягав розстрілу. Його мати умолила коменданта Брема і інших фашистських начальників, мотивуючи, що він син політичного, розстріляного більшовиками і так далі. В. О. Кулінича відправили на каторжні роботи в Німеччину. По закінченню війни він закінчив інститут, одержав вищу технічну освіту, захистив кандидатську, а пізніше докторську дисертацію. Доктор технічних наук В.О.Кулінич не поривав зв'язків з Лукашем, при своїх приїздах у Київ обов'язково відвідував його.

Шефом Мутинського ландвірту, з яким доводилось мати відносини Миколі Лукашу, був хворобливий недалекий парубок. Був він демократично настроєний, вступав у приватні розмови з перекладачем:

– Бач, Микола, яка несправедливість в світі. Я, неосвічений простий сільський парубок, а командую тобою, розумною людиною. Це несправедливо. Довго так не триватиме.

В сільгоспомендатурі працювали брати Грищенки, Григорій і Петро, сини крупного кролевецького купця Василя Даниловича Грищенка. Обидва вони були далеко не молодого віку. Син Петра Юрій кінчав середню школу разом з Лукашем в 1937 році, був офіцером радянської армії, поліг при захисті СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. А батько служив німцям – фашистам в той час, як його син воював проти них. Його мучило сумління і що було в його силах, він намагався зробити, щоб принести менше шкоди радянському народу, чим відрізнявся від свого рідного брата Григорія, директора кролевецького млина в роки німецько-фашистської окупації, який відкрито вороже ставився до всього радянського.

Коли молодь чуть не поголовно стали забирати на каторжні роботи в Німеччину, виникла думка, чи не краще каторгу німецьку в Німеччині замінити теж<нрзб> роботами, але тут, вдома, на Кролевецьчині. Тяжко сказати, у кого ця думка з'явилася, у Лукаша, чи у Грищенка. Вирішили вони, що Петро Грищенко «проявить ініціативу»: піде до Брема і втолкує йому, що на землях Кролевецьчини можна з успіхом вирощувати кок-сагіз, каучуконос. Мов, слід розмістити його посіви, але кок-сагіз потребує старанного обробітку, а значить великої кількості молодих робочих рук. Брем повірив, посіви кок-сагізу були розширені, на фашистську каторгу в Німеччину з Кролевецького району було вигнано менше молоді, ніж з інших районів Сумщини.

Німецькі власті падкі були на осіб, які користувалися якимсь авторитетом, в минулому мали якісь революційні заслуги. Микола Лукаш був свідком як на окупантську службу вербували старого Кибальчича, політкаторжанина в минулому. Йому запропонували написати автобіографію. Кибальчич не хотів служити окупантам і в своїй автобіографії написав, що служити не може, бо його дочка Ліна мала «необережність» вийти заміж за єврея, і він тепер має внуків напівєвреїв. Писав він російською мовою. Німецький комендант дав вказівку перекладачці Орловській перекласти автобіографію Кибальчича на німецьку мову, а все, де згадувалися євреї, випустити. Згодом Кибальчич, зачислений на німецьку службу, був розстріляний німецькими властями.

Час від часу Микола Лукаш відвідував свою співученицю Валентину Зелінську, яка з батьками проживала неподалік від нього. Перед війною Зелінські купили частину будинку у дворянки О.В.Слоновської. В неї Валентина брала приватні уроки з німецької та французької мов та музики – гри на фортепіано. Микола спостерігав еволюцію поглядів старої пані. Слоновська, уроджена Шкляревська, 1918 році в період австро-німецької окупації України проживала в Києві і тому, коли фашистські окупанти 3 вересня 1941 року зайняли Кролевець, вона торжестовувала, казала, що німці висококультурна нація, не те що більшовики, а коли почалися масові розстріли мирних громадян, вона стала лаяти німців. Жорстокість, канібалізм німців відвертав від них навіть тих, хто все життя лаяв більшовиків.

Працюючи в окупантській сільгоспомендатурі, Микола Лукаш виконував суто технічну роботу і чим міг, допомагав радянським громадянам. Так, йому удалось відстояти, упросити не вислати у Німеччину сестру свого шкільного по (семирічці) товариша Катерину Григорівну Ігнатенко. Він подавав заяву з проханням не посилати її. Його прохання було задоволене.

Скарг на Лукаша в період його роботи під час окупації міста і району мені не доводилося чути ні від кого з жителів міста і району. А це явище дуже рідкісне.

1 вересня 1943 року військами Центрального фронту, зокрема 9 танкового корпусу, Кролевець був звільнений від німецько-фашистських загарбників. Активні посібники окупантів втекли завчасно. Втік Орловський із своєю дружиною, він був бургомістром міста. Втекли бургомістри Ковтун, Богуславський, начальник поліції Кравцов і інші негідники. Залишилися в Кролевеці В.А.Мусіяко, перший німецький бургомістр Кролевця, П.В.Грищенко, бувший агроном німецької сільгоспомендатури. Їх обох (та й інших) судили радянські карні органи за зраду батьківщини, за активну допомогу німецьким окупантам. Кожкому з них присудили по 20 років ув'язнення, що вони і відсиділи день у день. З німцями втекли з Кролевця перекладачки німецьких карних органів – гестапо, поліції Голуб, Жидченко і ін. Перекладачки Заліська, Зачепа за собою вини не відчували і залишилися в Кролевеці. Їх не репресували. Не відчував за собою вини і Микола Лукаш. Він і не думав рушати куди-небудь, залишився в Кролевеці.

1 вересня Кролевець був звільнений, а 2 вересня почав діяти призовний пункт райвійськкомату. В місті і районі проживала велика кількість чоловіків призовного віку, які в силу якихся обставин не були призвані 1941 року, чи попали в полон і повернулися додому, чи приймаки військовополонені і окруженці, яким удалось вирватися із фашистських таборів смерті. Всіх їх тепер мобілізували і направляли у військові частини, швиденько їх направляли на фронт.

Микола Лукаш, незважаючи на поганий зір, теж був мобілізований. Направити його в стройову частину все-таки не знайшли можливим. В процесі фільтрації, чи перевірки йому запропонували повернутися в Київ, який ще був окупований. В Києві німецьким бургомістром був професор історії Київського університету Штепа. Професор історії того ж університету Оглоблін займав якесь керівне становище в окупантській адміністрації. Лукаш учився свого часу в них, слухав їхні лекції, складав їм заліки, як завжди. Тепер йому доручали в Києві увійти до них у довіру і виконати завдання радянського командування.

Від такої «місії» М.Лукаш категорично відмовився, послаючись на свій поганий зір. Причину визнали поважною. Лукаша направили на службу в БАО (батальйон аеродромного обслуговування), де він і служив до демобілізації в листопаді 1946 року рядовим солдатом. <сама така дата! – Б.Ч.>.

Він мало згадував про свою військову службу. Казав, що й згадувати нічого; служба як служба. День за днем, доба за добою. Відгрімилі залпи Перемоги, зникла

небезпека раптового ворожого нападу, країна переходила до мирного життя. Лукашева служба в армії продовжувалася, іноді його викликали перекласти якийсь лист, написаний іноземною мовою, прочитати який працівники військової цензури були безпорадні. Прочитував. Переказував і повертався до своїх обов'язків.

26 листопада 1946 року Миколу Лукаша демобілізували. В чорній поношеній шинелі, в шапці-ушанці, з напівпустим солдатським зеленим мішком за плечима зайшов Микола Лукаш до мене по дорозі із вокзалу додому. Була, мабуть, неділя, я був вдома. Напевне йому хтось листовно повідомив, що я в Кролевеці. Перш чим піти додому після трьохрічної розлуки, він зайшов до мене. Я з ним не бачився з 1940 чи навіть з літа 1939 року.

За ті шість з лишком років багато води утікло, багато змін сталося. Нам було про що поговорити. По волі примхливої долі в роки Великої Вітчизняної війни ми опинилися в різних таборах. Він залишився на окупованій території, пішов на службу до окупантів, працював разом з ними, а значить в якійсь мірі, хай найменшій, але причетний до тих злочинів, які чинили німецько-фашистські загарбники на окупованій території.

Інакше було у мене. Спочатку окопи, а вірніше будівництво протитанкових рвів та ескарпування берегів ріки Десни на Смоленщині в трикутнику Якимовичі – Єльня – Спас-Деснянський в червні-серпні 1941 року. У вересні нашу частину відвели в Єльню, відправили в Москву, а 14 жовтня я вже боєць добровольцького батальйону імені Кірова першого полку Третьої московської комуністичної дивізії. Оборона Москви, Північно-Західний фронт, госпіталь в Павлові-на-Оці, військове училище зв'язку, Курська дуга, госпіталь в Іваново, наприкінці березня 1944 року інвалідом Великої Вітчизняної війни я прибув у Кролевець. Завуч школи № 2, завуч технікуму, відповідальний секретар редакції районної газети, член КППС.

Ми довго-довго розмовляли з Лукашем. Порозумілися. Від мене він пішов додому. В Кролевеці затримався недовго. По-суті йому і робити тут було нічого. До всіх, хто залишався на окупованій території, власті ставилися насторожено, а до бувших німецьких перекладачів ставилися відверто вороже. Микола Лукаш виїхав з Кролевця. До університету вирішив не повертатись.

Приїхавши додому після демобілізації, Микола Лукаш застав невтішну картину. Брат Іван загинув на фронті. Лишилася його вдова з малою дочкою. Жила вона у своїх батьків. Сестра Анюта залишилася вдовою, її чоловік не повернувся з війни. У неї син уже учень 2 класу. Сестра Паша працює на виробництві, а сестра Оля навчається в учительському інституті. Рідний батько з сім'єю не мешкає.

Микола вирішив продовжити навчання. Побачивши, як ставляться до колишніх перекладачів, він вирішив, що на історичний факультет університету йому дорога закрита. Виїхав у Харків, поступив на навчання в Інститут іноземних мов на французький факультет. Німецьку мову він знав доволі добре, англійську вивчив в університеті, французьку знав менше, чим англійську і німецьку. Йому дали

гуртожиток, стипендію, продовольчу і промислову картки. Ходив у шинелі, у військовому одязі. Дивного у цьому нічого не було. Секретар парткому інституту А.Д.Скаба також ходив у військовій шинелі.

По закінченню першого курсу викладачка французької мови сказала Лукашеві, що на другому курсі йому робити нічого. Він перейшов на останній курс, за рік закінчив його і був залишений викладачем французької мови в цьому ж інституті іноземних мов.

Невибагливий до умов проживання, жив Лукаш в студентському гуртожитку. Мав там окрему кімнату на двох з якимось парубком, таким же як і він холостяком. Скинув остогидлий солдатський одяг, замінив його дешевеньким цивільним.

Трохи застиг більш неподіленого кохання. Знав, що в Олени життя не склалося. Її чоловіка, Леоніда Осовського, в чомусь звинуватили, арештували, вислали у Сибір. Звісток від нього не було. Нічого не знав і про неї саму. А тут в Харківському інституті іноземних мов подобалася йому одна студентка із тої групи, в якій він вів практичні заняття. Та й він їй не байдужий був, хоч до освідчення не дійшло. Та світ не без «добрих» людей. Донесли директрисі інституту (тоді ще керівник вищого навчального звався не ректором, як тепер, а директором). Директором інституту була молода жінка.

Викликала вона Миколу Лукаша, покартала, пропонувала зустрічатися з дівчиною таким чином, щоб про зустріч поголосу не було, а вони, якщо зустрічалися, то тільки на заняттях, при людях. Побачення не було...

Страшенно неприємно його вразила історія з студенткою Закревською. Була Закревська родом з Білорусії. В роки тимчасової німецько-фашистської окупації була вона вигнана на примусові роботи в Німеччину, там близько зійшлася з молодим французом, одружилася, народила дочку. В 1945 році її і чоловіка звільнили американці. Звав її чоловік до себе у Францію, не погодилася. Забрала дочку-немовля, репатріювалася в Радянський Союз. Пройшла фільтрацію, повернулася в рідне село, до рідної матері. Віддала дитину матері на руки, а сама пішла в колгосп, стала дояркою. В ті повоєнні роки до репатрійованих ставилися недобре, підозріло. Це вона добре відчувала на собі. Вирішила з'єднатися з чоловіком-французом, хоча і знала про урядову постанову про заборону шлюбу громадян СРСР з іноземними громадянами. Для того, щоб жити з французом, треба знати французьку мову. Вона вирішила вступити на навчання до факультету французької мови інституту іноземних мов.

На перешкоді може стати біографія, а саме перебування в Німеччині, одруження з французом. Її добра близька подруга Фердман порадила Закревській нічого цього в автобіографії не писати, просто опустити. Вона послухалась, так і зробила. Вступила до Харківського інституту іноземних мов, там попала в групу Лукаша. Разом з нею в цій групі була й Фердман. В навчанні дівчата змагалися між собою. Закревська навчалась краще, набагато краще за Фердман. Тут сказалися і природні здібності, і прагнення з'єднатися з далеким чоловіком. Цього не могла витримати Фердман, що подруга [знала] більше, чим вона. Не витримала, подала донос на Закревську, що та сховала «темні плями» своєї біографії і вона, Фердман, як чесна комсомолка, не має

права мовчати. Донос дійшов до дирекції, до парткому. Секретарем інститутської парторганізації був тоді Скаба, той самий Андрій Данилович Скаба, який пізніше був секретарем ЦК Компартії України, а ще пізніше став дійсним членом Академії наук УРСР, не маючи ніяких-ніякісінських наукових заслуг. Всяке буває.

Викликали Закревську до секретаря директора, сказали: «Ви нас обманули, сховали своє темне минуле. Вам не місце серед радянських студентів. Забирайтесь геть!». Виключили її. Лукаш висловив своє обурення вчинком дирекції, та не могло воно допомогти. На прощання Закревська подарувала Лукашеві на пам'ять подушку. Ту подушку він зберігав більше сорока років. Більше Закревської він не бачив, про долю її нічого не знав. Фердман успішно закінчила інститут, була направлена на роботу в Крелевець в середню школу № 5. Два чи три роки відпрацювала і виїхала.

Незабаром і Лукашу довелося залишити Харківський інститут іноземних мов. Відповідні інститутські органи зацікавилися його минулим в період німецько-фашистської окупації. Надіслали запит в Крелевець, одержали відповідь. То був період, коли досить було взнати, що людина незалежно від причин залишалась на окупованій території, як її «мазали дьогтем», давали виключно негативну характеристику.

Прийшла таємна вказівка: очистити професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів від осіб, які залишалися на окупованій території в роки німецько-фашистської окупації. Миколу Лукаша ввічливо звільнили з викладацької роботи, запропонували звільнити гуртожиток.

Куди піти? Де прихилити голову? Йти в сільську школу? Але там, мабуть, теж діє вказівка не брати на роботу тих, хто був на окупованій території. Значить, туди дорога закрита. Йти дворником чи вантажником? А де жити?

З житлом допомогла влаштуватися студентка, та сама дівчина з його уже бувшої групи, студентка, якій він симпатизував. Відвела його на Журавлівку до своїх добрих знайомих, поручилася за нього. Знайшовся для нього куток й ліжко. Тепер було де спати. Працювати над розпочатим перекладом «Фауста» Гете можна в читальному залі Публічної бібліотеки. А жити за що? Заощаджень у нього не було, та й звідки вони могли взятися.

Заїхав Лукаш у Київ спеціально, щоб побачитися і порадитися з Михайлом Яковичем Калиновичем. В інституті мовознавства йому сказали, що Калинович хворий, на роботі його нема. Дали домашню адресу. Лукаш поїхав до його додому. Відкрив йому сам Калинович. Спочатку не впізнав, а коли Лукаш нагадав про екзамени з «Вступу до мовознавства» і свої незгодження з теорією Марра, академік АН УРСР пригадав талановитого студента Миколу Лукаша. Поговорили. Лукаш розповів про свою працю над перекладом «Фауста», про своє становище.

Калинович наполегливо радив влаштуватися на будь-яку роботу і продовжувати працювати над перекладом. Пообіцяв, що розповідь про Лукаша своєму другові відомому поету Максиму Рильському. Сам Калинович, який був перекладачем ряду творів Джозефа Конрада, Герберта Уеллса. Лукаш повернувся в Харків. Невдовзі довідався, що в січні 1949 року академік Калинович помер.

Нарешті робота знайшлася. Потрібний був перекладач в Інституті лісового господарства Міністерства лісового господарства УРСР, який містився в Харкові. Це не був навчальний заклад, а науково-дослідний інститут. Директору, який готував свою докторську дисертацію, потрібний перекладач, бо сам він іноземними мовами не володів. Лукаш для нього був справжньою знахідкою. Директор готував дисертацію про карпатські ліси і йому потрібні були переклади з праць відомих лісівників, книги яких були видані румунською, угорською, чеською мовами, що ними добре володів новоприйнятий перекладач. Посадовий оклад перекладача був дуже низький, на рівні прибиральниці, але Лукаш був радий і тому.

Якось директор інституту поцікавився, побутовими умовами свого перекладача. Довідався, що М. Лукаш займається перекладом на українську мову серйозних праць класиків світової літератури, а працювати нема умов. Запропонував після закінчення робочого дня використовувати директорський кабінет як своє робоче місце. А спати теж можна на дивані в директорському кабінеті, на день постіль ховати в диван. Це вже був непоганий вихід із складного становища. Була можливість працювати над здійсненням заповітного задуму, перекладом «Фауста». Лукаш прийняв пропозицію директора інституту і наполегливо працював.

Летіли дні, місяці. Директор закінчив написання докторської дисертації, наближався її захист. Одного дня Лукаша викликав до себе секретар парткому інституту. Майже в наказовій формі запропонував Лукашеві виступити на офіційному захисті директором докторської дисертації, розповісти, що директор брудний плагіатор, в своїй дисертації використав угорських, румунських, чеських і інших вчених, використав те, що для нього з багатьох мов перекладає Лукаш. Такий виступ допоможе «вивести на чисту воду» невігласа-директора.

Від виступу на вченій раді інституту на захисті дисертації директора Лукаш категорично відмовився, але захист пішов послухати. Незважаючи на відверто негарну оцінку дисертації виступаючих на вченій раді секретаря парткому та малочисленних його спільників, директору присудили звання доктора наук, а опонентам роз'яснили, що компіляція теж є вид наукової роботи, а в докторській дисертації директора є посилання на джерело.

Захистив директор дисертацію, не послухав Лукаш секретаря парткому – перекладач в інституті більше не потрібен. Шукай собі, хлопче, іншу роботу. Одна із співробітниць інституту рекомендувала Лукаша на викладацьку роботу в Харківський державний університет, де дуже гостро відчувалася потреба у викладачах, знаючих іноземні мови.

М.О.Лукаша охоче прийняли в університет, але не викладачем, а на погодинну роботу – на набагато нижчу оплату, ніж штатному викладачеві. Хочеш – не хочеш, а діватися нікуди. Довелося погодитися на такі умови. Вибору не було. Однак слава про Лукаша-полігота, глибокі знання французької мови розповсюджувалася. Дійшла вона і до видавничих кіл. <На берегах дата: 8.02.88>.

З політичних міркувань терміново треба було перекласти на українську мову і видати окремою книжкою роман члена ЦК Комуністичної партії Франції, головного редактора центрального органу ЦК КПФ газети «Юманіте», активного учасника руху

Опору Андре Стіля, роман «Перший удар». Видавництво шукало перекладача. Хтось порекомендував Лукаша. Той погодився і засів за переклад. Тут на перешкоді стала університетська адміністрація. Хоча Лукаш не був у штаті викладачів і по годинно вів історичну граматику німецької і французької мов, його не відпустили, погрожували значними неприємностями. Довелося просити захисту у видавництва. Досить було телефонного дзвінка від директивних органів і все влаштувалося. Йому перестали чинити неприємності.

В 1953 році вийшов друком роман Андре Стіля «Перший удар» у перекладі Миколи Лукаша. Гонорар за переклад дозволяв перейти на творчу роботу. Тільки на творчу. Він в 1947 році закінчив Інститут іноземних мов, віддавши 10 років на навчання з перервою на війну, 8 років педагогічної роботи з перервою і лише на 34-му році життя зміг перейти на творчу роботу. Став упорядковувати свій переклад «Фауста».

Переклад драматичної поеми Й.В.Гете «Фауст» на українську мову був подвигом.

Великий німецький поет і мислитель Йоган-Вольфганг Гете від 1773 по 1831 рік працював над створенням свого найвищого художнього досягнення, грандіозної драматичної поеми «Фауст». Поклавши в основу поеми народну легенду про Фауста, Гете дав в першій частині яскравий вираз філософських ідей переломної епохи, зв'язаний з французькою революцією, утверджував віру в прогрес і в необмежені можливості людської особи. Друга частина «Фауста» завершувалася мрією про вільну працю на вільній землі. «Фауст» був найулюбленішим з творів В.І.Леніна. За переклад «Фауста» на українську мову бралися Іван Франко, Михайло Старицький, Дмитро Загуд, І.Улезко, однак повністю перекласти цю поему Гете ніхто з них не зміг. Вперше український повний переклад «Фауста» здійснив Микола Лукаш. З перервами він працював над цим перекладом майже 18 років. В 1954 році переклад було закінчено.

В Спільці письменників України було багато добрих перекладачів. Микола Платонович Бажан переклав (з підрядника) поему Шота Руставелі «Вітязь у тигровій шкурі», Павло Григорович Тичина, Володимир Миколайович Сосюра, Микола Іванович Терещенко і багато-багато інших. Серед перекладачів, безумовно, першість була за Максимом Тадейовичем Рильським – перекладачем «Пана Тадеуша» Міцкевича, «Євгенія Онєгіна» Пушкіна, «Орлеанської діви» Вольтера і багатьох інших. Академік АН СРСР і АН УРСР, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Максима Рильського знали як добру душевну людину, порадника письменників-початківців. Йому довірив Микола Лукаш рукопис свого перекладу. Приїхав до Рильського на квартиру. Максим Тадейович десь був, дома його не було. Лукаша привітно зустріла дружина Рильського. Він залишив їй рукопис і попрахав: «Хай Максим Тадейович подивиться». І пішов, навіть адреси своєї не залишив.

Максим Рильський подивився, уважно подивився і був у захопленні від Лукашевого перекладу. Сам відніс рукопис у видавництво. Академік О.І.Білецький написав велику передмову, чи, вірніше, вступну статтю «Фауст» – трагедія Гете».

Державне видавництво художньої літератури УРСР редактором видання призначило відомого перекладача М.І.Терещенка. 1 березня 1955 року книгу було здано до набору, а 29 вересня того ж року її було підписано до друку, правда, нікчемним тиражем – 8 тисяч примірників.

Вихід в світ «Фауста» на українській мові був визначною подією в житті Миколи Лукаша. Гонорар за це видання давав йому можливість віддатися творчій роботі. Переклад «Фауста» поставив його поряд з визначними перекладачами.

В 1958 році Лукаш перебрався в Київ. Прописки в Києві не було, квартири в Лукаша теж не було. Був він на пташиних правах. «Киш!», і лети далі. Притулок йому дав його друг Олесь Жолдак. Лукашів одноліток, фронтовик, учасник Сталінградської битви. Ще до війни він одружився на Єві Нарубиній [...]. Проживали вони в невеличкій двокімнатній квартирі в центрі Києва на вулиці Толстого, 5 <нрзб>. Може, то трикімнатна квартира була, тепер не пам'ятаю. Мабуть, трьохкімнатна. В одній кімнаті жили Олесь і Єва, друга служила вітальнею і прихожею, в третій жили діти Женя і Богдан та Микола Лукаш.

[...]

Син Олесь Богдан виріс, захопився живописом. Подарував Лукашу картину «Реве та стогне Дніпр широкий», написану чорною фарбою на великому шматку скла, зобразивши натовп запорожців чи козаків, які натхненно співають. Ця картина була єдиною прикрасою квартири Лукаша (на вул. Суворова, 3, кв.31).

У Жолдака Лукаш проживав непрописаний. В паспорті він мав штамп харківської прописки. Регулярно харківському господареві надсилав квартирну плату за те, що був на його квартирі прописаний.

<На стор.60-й окремої пагінації рукопис М.Г.Серезенка «Лукаш Микола Олексійович» обірвано>.

Серезенко М.Г. Лукаш Микола Олексійович. [Січень–лютий 1988] // Архів сім'ї М.Г.Серезенка в м.Кролевець. – [Загальний зошит; заголовки на обкладинці]: Кролевець и Кролевеччина; М.О.Лукаш. – С.1–60 розд. паг. – Рукопис.

До Лукаша прийшла слава. Він перейшов на літературну роботу, був прийнятий до Спілки письменників, йому надали однокімнатну квартиру в Києві. З організацією в 1958 р. видання журналу «Всесвіт» Лукаш був включений до складу редакційної колегії журналу, затверджений завідуючим відділом поезії цього журналу. Його затвердили членом редколегії журналу «Зміна» (тепер «Ранок»). Проте роботу завідуючого відділом поезії журналу «Всесвіт» він незабаром залишив, перейшовши виключно на творчу.

Для Лукаша характерна життєва безпорадність. Старий холостяк, облікшись на першому коханні, він так і не одружився. Були у нього захоплення жінками, але до створення сім'ї не дійшло. Одержуючи великі гонорари, він завжди був без грошей. Зібрав велику і цінну бібліотеку, придбав кімнатний гарнітур меблів за 15 тис. карбованців (у старих цінах): тахту, письмовий стіл, кілька фотелів, стільців. До одягу байдужий. На ньому або поношений костюм класичного покрою, або спортивний

костюм. Зимового пальто, шапки теплої не мав. Взимку ходив простоволосим, або в спортивній шапочці з помпоном, в поношеному світлому пальті, розтопані туфлі. Голився лише в перукарні. Їв двічі на день. Снідав в кафе ресторану «Театральний», обідав у ресторані «Інтурист», а з побудовою на розі Хрещатика і вул. Кірова готелю «Дніпро», в ресторані цього готелю, який по суті був готелем і рестораном для іноземних туристів. Пив помірно, час від часу проголошуючи «сухий рік», коли на протязі року не вживав ні краплі алкогольних напоїв. Час від часу купував путівки в будинки творчості письменників в Ірпіні, в Ялті. Особливо любляв будинок творчості композиторів в Кичеєво, куди йому зрідка вдавалося добути путівку. Вдома, а він мав квартиру, вірніше кімнату в будинку письменників на вул. Михайла Коцюбинського, спільну з Тамарою Коломієць і Циком Кіпнісом в одній квартирі, ніколи не тримав ніяких продуктів, посуду. Навіть шклянки, щоб попити води, не було. Кімната його ніколи не замикалася, як не замикалася жодна з шухляд його стола. В час відсутності Лукаша кімната його була місцем гуляння дочок Тамари Коломієць Оксани і Мар'яни. Гроші в нього часто зникали невідомо куди. Одержав аванс чи гонорар, поклав у шкатулку доволі великої картотеки, а через день і місце холодне, де гроші були. Свою кімнату Лукаш надавав у користування знайомим, мало знайомим, знайомим знайомих для прожиття. Довгий час, маючи харківську прописку і виплачуючи харківському квартирновласнику певну суму грошей за те, що числиться в ній прописаним, Лукаш проживав у Олесь Жолдака, свого університетського товариша, поки одержав кімнату в Києві. Тепер сам по відношенню до інших чинив так само, як Жолдак до нього. В кімнаті Лукаша довгий час проживав композитор Борис Буевський, письменник Борис Харчук, озлоблений на весь світ Микола Фененко і багато інших.

Нарешті Лукаш одержав однокімнатну ізольовану квартиру в будинку письменників на вулиці Суворова 3, на дев'ятому поверсі. Всі меблі з старої квартири він залишив Тамарі Коломієць, починаючи з дорогого стелажа Цейса для книг і кінчаючи кухонним столом. З собою взяв лише картотеку, письмовий стіл, кабінетний столик, книги і письмову машинку. Його добра знайома О.М.Петрова, художниця, разом з своїм чоловіком архітектором розробили йому проект шикарного стелажа для книг, обмеблювання квартири. Знайомому столяру Микола дав 100 крб. задатку, щоб той приступив до виготовлення. Столяр гроші пропив, робити стелаж відмовився. З кухні Лукаш вирішив зробити книгосховище. Газову плитку попросив викинути, інші пристосування теж. Залишились голі стіни. Звалив на кухню книги. В той час він працював над перекладом на українську мову «Дон Кіхота» Сервантеса, який мав незабаром вийти. Був у зеніті своєї слави. Йшов рік 1973. Судовий процес над Дзюбою. Лукаш написав і подав свою заяву.

Ворожого ставлення до існуючої дійсності у Лукаша з самого дитинства не було. Не було і в пізніші часи. Він ніколи не був ворогом соціалізму, Радянської влади. Критична оцінка оточення, гарсування ради оригінальності часто призводили до того, що він за прикрими дрібницями не помічав головного, основного, не хотів погодитися з тим, що коли ліс рубають – тріски летять, що кардинальні зміни супроводжуються вибоями, помилками, зрештою не всі люди здатні виконувати свої

обов'язки ідеально, а бувають і значні промахи. Ось цю слабу сторону його натури з успіхом використовували ті, кому це було вигідно. За Лукаша треба було боротися проти Лукаша. А в його київському оточенні не було тих, хто б зупинив його пориви, розвіював його сумніви, вносив ясність в ідейну плутанину. Навпаки. Вільно чи не вільно були створені умови для його ідейних зривів. Коли після довгих поневірянь по чужих кутках йому нарешті дали кімнату і прописали в Києві, його сусідами по суміжній квартирі виявилися Степан Ричень і Іцик Кіпніс, люди, які недавно були реабілітовані і повернулись із ув'язнення. Степан Ричик відбував ув'язнення як активний посібник бандерівців, Іцик Кіпніс як єврейський буржуазний націоналіст. Безумовно спілкування з ними, а вони неминуче проживали в одній квартирі, їхні спогади, розповіді мали певний вплив на посилення опозиційних настроїв Лукаша.

Робота завідувачим відділом поезії редакції журналу «Всесвіт» обтяжувала Лукаша. Він не звик до організованої роботи. По суті до своєї трудової книжки він міг записати лише роботу в учбових закладах Харкова та передвоєнний рік учителювання на Київщині якихся 4–5 років з 50 років життя. Решту часу він жив і працював так, як хотів. Тому почав клопотатися про залишення роботи в редакції журналу. Редактор «Всесвіту» Ол. Полторацький поставив умову перед ним знайти на його місце підходящу людину і тоді він дасть згоду на звільнення. Підходящу людину – це значило знайти поліглота, який би добре володів багатьма іноземними мовами, добре б розумівся в поезії. Такою людиною виявився Григорій Порфиринович Кочур, колишній викладач зарубіжної літератури в Тираспольському і Вінницькому педінститутах, перекладач з англійської, французької, чеської, словацької, польської і інших мов, добрий знавець української мови. Кочур щойно повернувся з ув'язнення. Йому інкримінувався український буржуазний націоналізм.

Лукаш близько зійшовся з Кочуром і його сім'єю. Став частим гостем у них, користувався багатою кочурівською книгозбірнею, дискутував в питаннях теорії і практики перекладу, тонкощів української мови. Кочур мав значний вплив на Лукаша. Цьому сприяли і ореол мученика за ідею і особисті якості натури Кочура, зокрема його значний вплив на студентів і творчу молодь. Діяльність Кочура викликала підозру органів державної безпеки. В нього було проведено кілька обшуків, що дуже обурювало Лукаша. За ідейні збочення Кочур був виключений із Спілки письменників, залишив роботу у «Всесвіті». Його припинили друкувати.

З великою повагою Лукаш ставився до відомого письменника Бориса Антоненка-Давидовича, який відбув довготривале ув'язнення, не друкувався з 1933 по 1959 рік. Словесні розповіді його про подробиці життя ув'язнених, ставлення до них охорони мали великий негативний вплив на Лукаша, Харчука і інших. Іноді до Лукаша заходив Мечислав Гаско, який теж не друкувався з 1931 по 1958 рік. Особливої приязні тут не було, але знайомство підтримувалося, тим більше, що жили вони в одному будинку. Таких знайомств було багато. Лукашеві читав свою ненадруковану поему «Розстріляне безсмертя» Володимир Сосюра, в якій висловлював обурення проти знищення багатьох талановитих українських письменників наприкінці 30-х років. Опозиційні настрої підігрівали й інші. Підігрівали ці настрої й офіційні пошуки ворожого там, де їх не було. Зокрема, історія з «Собором» Олесея Гончара, книги, яка

не належить до кращих творів відомого письменника, але й не настільки погана, щоб викликати таку дискусію, що розгорнулася навколо неї.

Серед знайомих Лукаша був Іван Світличний, письменник, засуджений за антирадянську діяльність. Сестра його Надія Світлична після відбуття арешту тепер за кордоном. В жовтні 1979 р. виступала в США на так званих «сахаровських читаннях», де лила всякий бруд на СРСР, судячи по інформації, яку передавав український відділ «Голосу Америки». В нашому офіційному повідомленні в пресі Світличний згадувався як переконаний ворог радянського ладу. З негативної сторони, як посібник буржуазних націоналістів, в пресі згадувалася Зіновія Тарасівна Франко, онука великого Каменяра, кандидат філологічних наук, яка теж належала до числа знайомих Лукаша.

Не проводячі ніякісінької антирадянської діяльності, лиш вголос виказуючи своє обурення окремими випадками з діяльності офіційних органів, часто дрібних, Лукаш поступово набував слави опозиціонера. Знав про те, що ним зацікавилися органи державної безпеки, що його підозрюють в належності до українських буржуазних націоналістів, про нього розпитують. Коли по смерті М.Рильського була встановлена державна премія Української РСР ім. Максима Рильського за кращий художній переклад, першим кандидатом на цю премію був безумовно М.Лукаш, який займав провідне місце серед перекладачів, однак премія була присуджена Миколі Терещенку, який дійсно мав великі заслуги в перекладі на українську мову багатьох поетів Заходу. Для Лукаша це було попередження, але висновків він не зробив. Навпаки, написав свою заяву.

Колишній завідувач відділом критики редакції журналу «Вітчизна» Іван Дзюба написав на 400 з лишнім сторінок машинопису публіцистичний опис з претензійною назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому часто цитуючи праці Леніна з національного питання, став доказувати, що сучасна національна політика КПРС і Компартії України не відповідають ленінським нормам національної політики. Один примірник він направив у ЦК КП України, інші були розповсюджені в машинописі. Звичайно така праця не могла вийти в СРСР і була надрукована в Мюнхені. Ще раніше Дзюба різко виступив в одному з кращих кінотеатрів перед прем'єрою фільму «Тіні забутих предків» і різко виступав біля пам'ятника Лесі Українці в парковій зоні Києва. Йому довелося піти з «Вітчизни», працював літконсультантом у видавництві «Молодь», коректором «Українського біохімічного журналу». Іноді йому доручали бути редактором окремих книг у видавництві «Дніпро». Після виходу книги у Мюнхені Дзюбу притягли до судової відповідальності за наклеп на Радянський Союз – засудили до 2 років ув'язнення. Це було весною 1973 року.

Ось тоді Микола Лукаш і викинув колінце. Він подав заяву до Президії Верховної Ради УРСР, копію правлінню Спілки письменників, в якій писав, що поділяє погляди Івана Дзюби і в зв'язку з тим, що Дзюба хворий на туберкульоз, просить дозволити йому, Лукашеві, відбути термін ув'язнення замість Дзюби. В результаті Микола Лукаш був виключений із Спілки письменників, його припинили друкувати. Прийнятий до друку збірник віршів видатного французького поета Аполлінера в перекладі Лукаша теж не побачив світу, хоча перекладачеві уже був виплачений

аванс. Редакційна колегія багатотомного тлумачного словника української мови одержала вказівку вилучити всі посилання на переклади Лукаша. В працях М.Рильського, О.Кундзіча та ін., де згадувався Лукаш, його ім'я було випущене. Ряд знайомих, навіть добрих знайомих з числа письменників з ним припинили здороватись.

Талановитий поет Василь Сухомлин підготував збірку своїх віршів, але видати її не міг багато років. На клопотання Лукаша збірку Сухомлина взявся прорецензувати Абрам Кацнельсон. Та коли це трапилося з Лукашем, Сухомлин одержав поштовою бандероллю свою збірку без всяких коментарів.

На згадане правління Спілки письменників, де розглядалась справа Лукаша, або вірніше його заява, за відомостями російського письменника Миколи Городиського, який, перебуваючи в Києві в 1978 році, розпитував про це, Лукаш вів себе надто незалежно, не визнавав за собою ніякої провини, а коли Юрій Збанацький вніс пропозицію виключити, демонстративно кинув квиток члена Спілки письменників. Так це було, чи ні, але головним противником там виступав Юрій Збанацький, Герой Радянського Союзу, голова Київської організації письменників. Репліку Лукаша «А в чому моя вина? Хіба я кого вбив?» Збанацький, колишній командир партизанського загону, сприйняв як власну образу.

Розправа була крутою – його позбавили засобів до існування. Заощаджень у нього не було. Ощадити він не вмів. Був приречений на напівголодне життя. Шукати іншого заробітку не хотів. В розмові зі мною колись кинув: «Працювати піду лише під примусом!». Тяжко уявити, за які кошти він жив. Книги так і залишились лежати в мішках, бо нема куди поставити. Спав на розкладушці, накриваючись пледом. З меблів: письмовий стіл, кабінетний стіл та дві табуретки. Зносився одяг, взуття. Тепер зникла можливість харчування лише в ресторанах і кафе. В його господарстві з'явилася електроплитка, кілька чашок і тарілок, електрочайник, ніж, виделки. Але мабуть в цьому не його заслуга. В числі його знайомих з'явилася працівниця Кролевецької районної газети Валентина Бережна, заочниця факультету журналістики КДУ. Приїздячи на екзаменаційні сесії, вона зупинялася і проживала у нього, і звичайно дбала про те, щоб було на чому зготувати сніданок, вечерю. Один час в його квартирі проживала студентка політехнічного інституту Ірина Ростовська, прийомна внучка Василя Сухомлина. Проживала безплатно, бо Лукаш не дозволить собі брати якусь плату за квартиру. Проте якийсь вплив на господарювання був.

В 1978 році в Кролевіці померла мати Лукаша. На похорон він приїхав без копійки грошей, в потертих лижних штанях, в светрі і брезентовій куртці. На голові бавовняна шапочка з помпоном, на ногах боти, подаровані йому Мойсеєм Фішбейном, в яких він ходив і влітку 1979 року. А похорони були зимою в лютий мороз.

Лукашеві неодноразово радили подати заяву до правління Спілки письменників з проханням відновити його в членстві. Він заперечував. Адже від нього вимагалось лише визнати помилковість своєї заяви до Президії Верховної Ради УРСР. А він уперто настоював на тому, що він ні в чому не винен, з ним поступили неправильно. А час плинув. Іван Дзюба давно відбув ув'язнення, став друкуватися, випустив

товсту книгу, а Лукаш лишався в ізгоях. Хто поїв кислоти, а на кого оскома напала. Відбував покарання за чужу вину.

Нарешті він написав заяву до правління Спілки. Принагідно познайомив мене із змістом цієї заяви. Власне в ній він нічого не просив, а лише висловлював сподівання, що його справа буде переглянута і справедливість буде відновлена. Ця заява не була розглянута, її хтось загубив. Йому радили подати заяву повторно. Він не подавав. Казав, що вже подав і хай знайдуть ту. Тодішній перший секретар правління Спілки Василь Козаченко сказав йому, що правління Спілки вирішить так, як вирішить київська організація письменників, яку очолював Юрій Збанацький. Хтось із провідних письменників звертався до першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького із запитанням чи пропозицію «відновити» Лукаша. Щербицький відповів, що ЦК КПУ проти Лукаша нічого не має, що це справа Спілки письменників. Письменник І.Тельман неодноразово радив Лукашеві записатися на прийом до секретаря ЦК КП України з ідеологічних питань В.Ю.Маланчука. Мов він людина добра, все зрозуміє, все буде гаразд. Лукаш різко відповів, що не хоче, щоб якийсь чиновник возводив його в звання поета. Це речення він повторював неодноразово.

Він був різкий у своїх висловах. Коли в середині 60-х років групі шевченкознавців і в тому числі колишньому секретареві ЦК КП України з ідеологічних питань, тодішньому директору українського філіалу інституту марксизму-ленінізму І.Д.Назаренку була присуджена Державна премія СРСР, Лукаш надіслав Назаренку глузливу телеграму, в якій вітав його з нагородою за урізаного «Кобзаря». Бо в «Кобзарі», що вийшов під редакцією Назаренка, була опущена містерія Шевченка «Холодний Яр» і кілька віршів. Телеграму підписав своїм прізвищем. Глибоко прилюдно обурювався тим, що секретар ЦК КП України по ідеології А.Д.Скаба виставив свою кандидатуру в академіки. Дійсно, обрання Скаби дійсним членом Академії наук УРСР викликало язуквання багатьох, бо ніхто не міг назвати жодної монографії, написаної безпосередньо Скабою. Підводило Лукаша і спілкування із зарубіжними українознавцями. Були у нього зустрічі в Києві із Ніною Вовк <Вірою Вовк – Б.Ч.>, українознавкою з Аргентини, яка кілька разів приїздила в СРСР, поки не попала на перевозці антирадянської літератури в СРСР. Все це насторожувало офіційні кола по відношенню до Лукаша.

Микола Бажан, Олесь Гончар клопоталися перед Щербицьким про повернення Лукаша, про зняття заборони на друкування його перекладів. Лід був зламаний. В 1979 році новий редактор журналу «Всесвіт» Віталій Коротич запропонував Лукашеві дати переклад кількох віршів з мадьярської мови для надрукування в журналі. На цей час уже відбулися зміни в керівництві ідеологічною роботою, Спілкою письменників. Маланчука на посту секретаря ЦК КП України змінив Капто, Козаченка на посту першого секретаря Спілки письменників України змінив П.А.Загребельний, талановитий романіст, якийся родич В.В.Щербицького. Можливо ці зв'язки мали вплив на долю Лукаша.

У сьомому (липневому) номері «Всесвіту» було надруковано 9 віршів угорського поета Атілли Йожефа в перекладі Миколи Лукаша і під ними кілька рядків під заголовком «Від перекладача», відомості про автора віршів. Видавництво «Дніпро»

запланувало видати в його перекладі «Фауста», правда з умовою, що перекладач допрацює переклад, усуне з нього значну частину архаїзмів. Це вже були перспективи на припинення напівголодного існування. У нього з'явилися якісь копійки, купив собі піджак.

Але Лукаш лишився Лукашем. Він сам собі шкодить. Одного дня йому подзвонила дружина І.Світличного:

– Миколо, ви не хотіли б побачитись з Іваном?

– Хотів би.

– То ми зараз приїдемо до вас.

І приїхали. Ця зустріч стала, мабуть, широко відомою. Бо через кілька днів по ній Лукаша зустрів поет Вінграновський і з докором запитав:

– Що ти робиш, Миколо? Навіщо тобі ця зустріч?

Не на користь йому оцінюється його дружба з Мойсеєм Фішбейном, молодим, дуже красивим євреєм із Чернівців. Фішбейн талановитий перекладач на українську мову, мав у Києві дружину, з батьками якої був у великих неладах, а при приїзді в Київ у більшості випадків зупинявся у Лукаша. Восени 1979 року він емігрував у Ізраїль разом із своїми батьками і дружиною.

А Лукаш у видавництві вносить пропозицію, щоб «Фауст» вийшов з передмовою Г.Кочура. Йому сказали, що про це не може бути й мови. Здається у нього змінилося коло друзів. Він по-старому прив'язаний до сім'ї Харчуків, не так до Бориса і їх дочки Роксани, як до Світлани, дружини письменника. Його приятель до неї надто кидається в очі. Навіть Борис в своїй третій книзі «Неслави» вивів його як негативного типа і прочитав йому, що написано про нього, однак третя книга «Неслави» до друку не прийнята. З сусідами по будинку письменників, в якому він проживає, Лукаш найбільше спілкується з Маргаритою Малиновською, критиком і прозаїком, доволі ексцентричною особою, любителькою випити, з Євгеном Гуцалом, Миколою Рудем, Іваном Драчем. Раніше належав до «сов» – пізно лягав, любив довго поспати.

Тепер навпаки, відносно рано лягає спати і рано прокидається, десь о 4-й годині ранку. Редагування «Фауста» запустив, в обумовлені договором строки не здав. Останній час захоплюється вивченням японської мови. Обклався словниками, вивчає ієрогліфи, [книги] до них.

19 грудня 1979 року йому минають 60 років, а він вивчає самотужки мову, незнайому мову, японську мову.

– Знаєш, – каже, – дуже, дуже цікаво. Цікаво й те, що багато хто з тих, хто вивчали японську мову, збожеволіли в процесі її вивчення.

10-20 жовтня 1979.

Микола Лукаш талановитий поет-поліглот. Добре знання української мови, вільне володіння багатьма іноземними мовами, в тому числі всіма слов'янськими, романськими, головними германськими, англійською, єврейською і іншими. Наполеглива праця над словом, значний хист поставили його в ряди першокласних

поетів-перекладачів, поряд з Максимом Рильським, Леонідом Первомайським, Миколою Бажаном. По кількості вивчених мов він їх перевершив. Він опублікував переклади з класиків світової літератури: з німецької «Фауста» Гете, поезій Ф.Шіллера, Г.Гайне, з французької поетів Гюго, Верлена, з іспанської Лорки, Лопе де Вега, Бернса з шотландської, Шекспіра з англійської, Мадача з угорської, Міцкевича, Тувіма з польської, Д.Родарі з італійської і багато інших. Здійснив прозові переклади з Г.Флобера, А.Стіля, Д.Боккаччо, Еліна Пеліна, Б.Чопича.

Навіть важко перелічити опублікований доробок Лукаша як перекладача. Він був авторитетним серед найвидатніших письменників України. До Спілки письменників його рекомендували Максим Рильський, Леонід Первомайський, Марія Пригара. В нього були дружні стосунки з Максимом Рильським, Михайлом Стельмахом, Олесем Гончаром, Андрієм Малишком, Миколою Бажаном, Павлом Тичиною, Володимиром Сосюрою і багатьма іншими.

Слава [...] перекладача, а він переклав ряд творів, переклад яких не могли здійснити видатні перекладачі, паморочило йому голову. За переклад «Фауста» бралися Михайло Старицький, Іван Франко, Дмитро Загум, Улезко і далі першої частини ніхто не просунувся, а Лукаш переклав досконало. «Бал в опері» Юліана Тувіма вважався неперекладаною поемою, а Лукаш переклав.

Вельми похвальна стаття в «Літературній газеті» з претензійною назвою «На дванадцять мов», стаття про нього в «Українській радянській енциклопедії», в «Українському радянському енциклопедичному словнику», згадки позитивні про нього в «Історії української літератури», «Історії Києва» і багатьох інших солідних виданнях підкреслювали його зростаючу популярність. Особисте знайомство із зарубіжними знавцями української літератури, які відвідували Київ, листове знайомство з багатьма професійними укрлітзнавцями закордонними, позитивні відгуки про його майстерність в ряді закордонних часописів породжували в Лукашеві впевненість у власній величч. Підірвала його і популярність серед творчої молоді. Безумовно, він мав значний вплив на творчість Тамари Коломієць, Олеся Жолдака, Бориса Харчука, Мойсея Фішбейна і багатьох, багатьох інших, які спілкувалися з ним. Слава паморочила голову. І Микола Лукаш втратив почуття реальності, почуття міри, вирішив, що йому дозволено більше, чим іншим. Тільки цим і пояснюється його заява до Президії Верховної Ради УРСР.

З другої половини 50-х років, після опублікування матеріалів про культ особи Сталіна, а потім про культ особи і авторитет керівника, волюнтаризм є т.д. опозиційні настрої серед творчої інтелігенції стали модними. До певної міри цьому сприяла і урядова політика. Почалася масова реабілітація осіб, засуджених в кінці 30-х – початку 50-х років. Пом'якшали цензурні обмеження. З таборів стали повертатися письменники, художники, артисти. Молоді талановиті дівчата взяли моду одружуватися з набагато старшими за них колишніми в'язнями. Так, поетеса Тамара Коломієць з Степаном Риченем і ін.

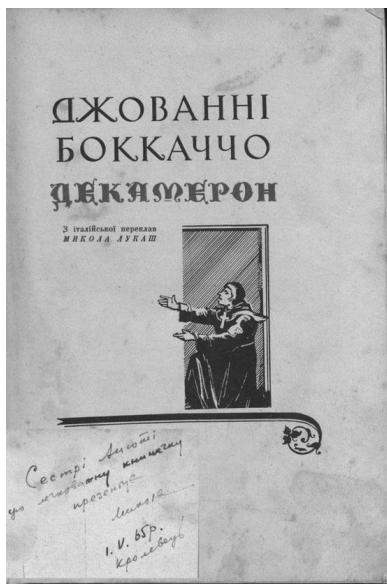
В «Новом мире» Твардовський опублікував повість колишнього в'язня О.Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Потім полився цілий потік так званої табірної літератури, де поряд з викриттям негативного часто обливали

брудом і позитивне. Чіпляючись за дрібниці, автори замовчували основне – поліпшення матеріального і культурного рівня життя основної маси народу, величчі зміни в покращанні добробуту. Цей період Ілля Еренбург назвав «відлигою», випустивши свою книгу «Оттепель», а потім в своїх багатотомних мемуарах, які друкував «Новый мир», а пізніше вони вийшли окремим виданням, не завжди об'єктивно змальовував події нашого часу. В цьому потоці окремі представники творчої інтелігенції розгубившись втрачали почуття дійсності. Не обминула ця течія і Лукаша.

Лукаш відомий як перекладач з багатьох іноземних мов на українську мову. Перекладач-поет. Адже лише «Перший удар» Андре Стіля, «Мадам Боварі» Флобера, «Декамерон» Боккаччо та невеличка казка Івановича – його прозові переклади. <Враховані не всі прозаїки – Б.Ч.>. Решта – поезія. В його перекладах надзвичайно багата лексика. Він вільно користується багатством української мови і знає її дуже добре. Колись Максим Рильський казав, що він сам добре знає українську мову і дивується, де Лукаш вишукує потрібні слова.

Заслуговує уваги Микола Лукаш як мовознавець. Своїм перекладом «Декамерона» Боккаччо, який зроблений архаїзованою українською мовою, Лукаш показав глибоке знання української мови XVII-XIX ст., глибоке знання фольклору, зокрема українських приказок. Адже до всіх приказок і крилатих слів Боккаччо він знайшов точні українські відповідники. Мова перекладу відтворює дух часу, в який діяли герої всіх ста новел «Декамерону». Глибоким знанням української мови позначений переклад «Фауста», хоча окремі критики робили закид перекладачеві в архаїзації мови.

Коли переглянути бібліотеку Лукаша, то кидається в очі, що всі книги українською мовою мають численні підкреслення червоним, синім, чорним олівцем різними лініями і позначками, зробленими рукою Лукаша. Його картотека має десятки тисяч карток, заповнених українськими словами і фразами, ілюстрованими прикладами з творів українських письменників, історичних документів. Багато, багато років Микола Лукаш працює над збором матеріалу для майбутнього великого українського фразеологічного словника. Створення такого словника він вважає своєю основною метою, а перекладацьку роботу – побічною. Багато часу тратить на суто технічну

роботу, яка могла б бути з успіхом виконана любою грамотною людиною. Але він все робить сам. Це не те, що недовіра до роботи інших, чи турбота, що неякісно буде виконано. Ні. Просто він не звик, не може, не допускає, щоб хтось робив щось на нього.

Микола Лукаш дуже складна натура з своїми, хай своєрідними, але усталеними звичаями, поняттями, принципами, якими він не поступається. Часто його поняття не в'яжуться із звичайними нормами, дають привід вважати його дещо дивним, споріднити його з «лицарем печального образу», але лише в окремих випадках.

Найхарактерніша його риса - працьовитість. Він надзвичайно працьовитий, й коли чим захоплюється, то працює вдень і вночі. Його захоплення мова і література. Він вивчив понад два десятки мов. Ним опубліковані переклади на українську мову з англійської, шотландської, французької, іспанської, німецької, італійської, португальської, датської, чеської, словацької, польської, угорської, сербсько-хорватської, словенської, лужицької, російської, білоруської, єврейської, болгарської. Мною названо двадцять мов, це мови, з яких опубліковані літературні переклади. Окрім того Лукаш вивчав, як уже згадувалося, циганську і латинську мову. В роки служби в Радянській Армії йому доводилось здійснювати переклади з естонської, латвійської і литовської мов. Отже по скромним підрахункам він володіє 25 мовами.

Знання такої кількості мов, і не поверхово, а досконало, мало кому вдавалося. Тому Лукаш ніколи не користувався підрядником, виготовленим кимось із знавців мови. Він перекладав лише з оригіналу. Він знає собі ціну як перекладачеві. Іноді йому хочеться позмагатися в майстерності з кращими, визначними майстрами літературного перекладу. Це позначилося на збірці поезій Еміля Верхарна <насправді П.Верлена – Б.Ч.>, яка була видана в серії «Перлини світової поезії». В збірці вміщені переклади Максима Рильського, Григорія Кочура, Миколи Лукаша. Часто один і той же вірш Верхарна даний паралельно в перекладах різних авторів. Переклади Лукаша не поступаються майстерністю перед перекладами такого загальноновизнаного великого перекладача, як Максим Рильський, іменем якого названа українська державна премія за кращий літературний переклад.

Мабуть бажанням помірятися силами з відомим поетом і перекладачем з іноземних мов на російську мову кращих творів світової поезії Самуїлом Яковичем Маршаком можна пояснити вихід в світ в перекладі Лукаша поезій Джанні Родарі, Роберта Бернса. Якщо Джанні Родарі до виходу в світ збірки «Старим і малим про Італію і Рим» в лукашовому перекладі був зовсім незнайомий українському читачеві і перекладачем володіло прагнення познайомити українського читача з творістю італійського поета-комуніста, одного з кращих в світі авторів віршів для дітей, то окремі поезії великого шотландського поета-селянина Роберта Бернса здавна притягували увагу українського перекладача. Переклади з Бернса свого часу здійснили Іван Франко, Павло Грабовський і ін. В радянський час над перекладами з Бернса плідно працює Василь Мисик. Книга поезій Бернса і вийшла в перекладі Миколи Лукаша і Василя Мисика.

Я зовсім не сподівався застати його вдома. Звичайно в ці години він ніколи не бував у своїй квартирі, а обідав у ресторані «Дніпро», або був у когось із своїх багаточисленних друзів. У мене було лише кілька годин і саме сьогодні. Наступного дня я мав залишити столицю. А від нього я не мав вістей і не бачився з ним більше трьох років. Знав, що в квітні 1973 року його виключили із Спілки письменників України, а за що – ніхто толком не казав. Лише Дмитро Луценко сказав, що він підписав якогось листа-протесту проти засудження Івана Дзюби і на вимогу зняти свій підпис, відповів незгодою. Тепер його не друкували, не видавали, вивели із складу редакційної колегії журналу «Всесвіт», навіть в тлумачному Словнику української мови, в четвертому томі зняли всі посилання на нього. Тепер він не має заробітків, живе на гроші, позичені у товаришів.

Якось непевно я відчинив двері під'їзду. Зліва в коридорі висять списки жильців будинку. Глянув на списки жильців останніх квартир. Його прізвище на місці. Підійшов до ліфту. Світиться червоний сигнал. Зачекав, поки він потух і натиснув кнопку. Ліфт загув. В цю хвилину рипнули вхідні двері, на порозі з'явилась якась бабуся, а вслід за нею він. Мабуть він приїхав наступним за моїм тролейбусом. Піднеслися ліфтом на 9-й поверх. Він довго возився з ключем, поки відпер квартиру.

Обстановка квартири лишалася такою ж бідною, як і три роки тому. Письмовий стіл (це нове), журнальний столик, 2 табуретки, алюмінієва розкладушка, покрита картатим пледом, картотека. Кутки кімнати завалені паперовими мішками, наповненими книгами. Новими були плями від патьоків на потолку. Одну він жартома зве «Чехословакія», другу – «Чілі». Дійсно, вони нагадують контури цих країн.

Одягнений він убого: пом'яті сірі штани із синтетичних ниток, сіра бавовняна сорочка, заправлена в штани. На ногах стоптані туфлі.

– Ось так і живу. Ніде не працюю і працювати буду лише по примусу, – він зводить на мене короткозорі карі очі, сховані за стеклами окулярів, – засудять, як неробу, пошлють працювати – буду чесно робити все, що накажуть, а сам не піду. Були вже спроби нав'язати мені роботу, я не погодився.

Це звучить, як виклик.

Боргів багато. Поки що позичають. Чи віддам, не знаю. Проклинати мене за невідданий борг не будуть. Він кілька разів повторив останнє речення.

Кажу, що толком нічого не знаю про причини його теперішнього становища. Він іде до картотеки. Зверху дістає папку.

– Копія лишилась. На, почитай!

На стандартному аркуші паперу його машинописна заява до Президії Верховної Ради, копія правління Спілки письменників. Він пише, що повністю поділяє погляди Івана Дзюби, засудження і ув'язнення його згідно з вироком суду може тяжко відбитись на здоров'ї хворого Дзюби, а тому він просить дозволити йому, Миколі Лукашу, відсидіти замість Дзюби, установлений вироком строк ув'язнення.

Я здвигнув плечима, пильно дивлюся на нього. Він дивно схожий на «лицаря печального образу». Такий же високий, худий, нескладний. Тільки нема бороди й

вусів, замість них окуляри, нема лицарських доспіхів – замість них дешевенький пом'ятий одяг.

Ех, Микола, Микола... Влучно схарактеризував цей вчинок його Панас Кочура в листі до мене: «Вліз, як сліпе теля в яму». Велика бездоглядна дитина, твердо переконана у вірності, непогрішимості своїх вчинків.

Стара істина: посередність не терпить талантів. Талантів мало, посередності багато. А Лукаш талановитий. Дуже талановитий. Якось мені керівник Спілки письменників України Василь Павлович Козаченко казав: «Лукаш у нас в Спілці єдиний. Поряд з ним поставити нікого».

СЕРГІЙ ЯКОВИЧ ШВАРЦ (1876-1969)

Ім'я Сергія Яковича Шварца добре відомо старшому поколінню міста Кролевеця. В 30-х роках він вважався одним із самих ерудованих кролевчан, часто в цьому питанні йому віддавали пальму першості.

Це учитель, що почав педагогічну роботу в Кролевеці в 1906 році, був викладачем математики, фізики, хімії, астрономії, геології, класичних мов. Він сам говорив мені, що викладав 25 предметів, 48 років проробив у школі, не пропустив через хворобу жодного дня за 48 років педагогічної діяльності.

Як знавець математики, Сергій Якович користувався великим авторитетом навіть у міських математиків - у вирішенні важких запитань часто вдавалися до допомоги Сергія Яковича, як найбільш знаючого серед них.

У "Географічному словнику колишніх вихованців першої Харківської гімназії за минуле століття 1805-1905", складеному М.А. Чолнаковим і виданим у Харкові в 1905 році масовим тиражем, на сторінці 389 записано:

«Шварц Сергей Яковлевич, младший брат предыдущего (Николая Яковлевича Шварца 1872 г. рождения), родился 20 сентября 1876 года в Орле, где отец его был преподавателем истории в местной гимназии; со смертью отца, вместе с братом и матерью, оставшись без всяких средств, переселились к деду, протоиерею Сушинскому, в г. Кролевец Черниговской губернии, и там протекли его детские годы.

В марте 1887 года Сергей Яковлевич был определен в подготовительный класс Глуховской прогимназии, а в августе того же года был принят в число казеннокоштных воспитанников пансиона Первой Харьковской гимназии. Здесь,

ежегодно переходя из класса в класс с наградами, Сергей Яковлевич лишь однажды, в IV классе, по болезни оставался на второй год. Начиная с V класса, он давал уроки ученикам той же гимназии и вместе с братом, воспитанником того же пансиона, на свои заработки содержал мать и тетку, после смерти деда оставшихся без всяких средств.

В 1896 году он окончил курс гимназии с золотой медалью, в том же году поступил в Императорский Харьковский университет на математическое отделение физико-математического факультета и, окончив в нем курс с дипломом первой степени, перешел на третий курс Харьковского Технологического Института, но через год после того должен был оставить его и (с 2 ноября 1901 года) принять должность учителя математики и физики в Ахтырской прогимназии, а в следующем году перейти на ту же должность в Елатомскую гимназию, где он находился и в настоящее время».

Але коли книга вийшла з друку, Сергія Яковича в Елатомській гімназії вже не було. Книга редакцією була кінчена в 1904 році і 4 лютого 1904 року Педагогічна Рада Першої Харківської гімназії прийняла рішення її не друкувати. Книга вийшла у світ тільки в другій половині 1905 року.

У 1905 році Кролевецька жіноча прогімназія перейшла в новозбудоване приміщення й була реорганізована в Кролевецьку жіночу гімназію. Туди й перейшов на роботу вчителем математики С.Я. Шварц. Йому тоді було майже 29 років.

Високий, стрункий брונет з "мушкетерськими вусиками", надзвичайно добрий, соромливий, скромний учитель математики й фізики був надзвичайно невимогливий. "Ну навіщо вам ця математика? Своїх дітей зумієте порахувати, ну й слава Богу". Невимогливість до занять учнів не дала можливості С.Я. стати дійсним педагогом. Його предмети знали тільки ті, хто дуже хотів знати. Він блискуче підготовляв індивідуально окремих осіб, але працюючи із класом, далеко не завжди були позитивні результати.

Жив Сергій Якович постійно в Кролевці. Здається, зробив поїздку за кордон: в Англію, Францію, Італію. Все життя пишався тим, що був запрошений і брав участь у Всеросійському меноелеївському з'їзді. У приватній розмові вживав російську мову, але після революції 1917р., з 1920 р. у школі викладав українською мовою. Постійно працював у Кролевецькій жіночій гімназії, а з 1920 р., коли гімназії були усунуті й створена єдина трудова школа, працював у Кролевецькій трудовій школі №2, що була створена на базі жіночої гімназії.

З 1932 року школа №2 була реорганізована в Кролевецьку середню школу. Іменувалася вона по різному: районно-опорна школа, зразкова школа, середня школа №1. Тут його застала Велика Вітчизняна війна, сюди він вернувся на роботу після звільнення Кролевця від німецько-фашистських окупантів в 1943 році. Останні роки (післявоєнні) С.Я. викладав фізику, астрономію, логіку.

Роки брали своє. Йому усе сутужніше було переборювати відстань від будинку до школи. Він жив на вулиці Харківській, 7, на розі провулка, що веде від вулиці Харківської до струмка Калище, напроти будинку Покровської парафіяльної школи, а школа, де він працював, стояла в центрі міста на ярмарковій площі. Тепер

найменування вулиць змінені. Вулиця, де жив С.Я. носить ім'я В.І. Леніна й будинок Сергія Яковича відділяється провулком від середньої школи №2, а школа, де він працював, перебуває на площі Свободи.

Наприкінці 40-х років Сергій Якович перейшов на постійну роботу в школу №2, що була по сусідству з ним, на повну ставку -18 годин педагогічної роботи в тиждень, уже не міг фізично винести. Йому було тоді 70 із лишнім років. У самому кінці 40-х років пішов на пенсію. Учительська пенсія була дуже низькою (150 крб. у грошах того часу).

Особисте життя його склалося невдало. Його мати поставила йому умову не женитися, поки вона жива. А жила вона довго й Сергій Якович холостякував до 60 років. Після смерті матері він женився на колишній класній дамі жіночої гімназії Аліні Олексіївні. "Молоді" були досить поважного віку. Аліна Олексіївна була без всяких засобів до існування й жили вони вдвох на маленьку пенсію Сергія Яковича та на доходи від городу на його садиби. Поступово величезний город С.Я. почала міська Рада віддавати під забудову окремим громадянам. На його садибі побудовано 6 будинків.

Жили С.Я. і А.А. дуже важко. Трохи фруктів давав старий сад, овочі - город, але за оранку городу, його обробіток необхідно було платити, а грошей не було, пенсії вистачало тільки на купівлю єдиного хліба.

Нас, учнів Сергія Яковича, дуже турбував його стан життя. Старий учитель, що віддавав все своє життя роботі в школі, вів злидарське існування. Звертався я в офіційні органи влади, щоб організувати хоча б одноразову допомогу. Але завжди одержував відповідь: "Допомога? Кому? Як йому не соромно, кожне свято він іде до церкви. Учитель зі свічкою в руках демонстративно шефствує через все місто. От воно, ваше атеїстичне виховання. Немає! Ніякої допомоги!". Переконати товаришів у тім, що він онук священика, людина старих переконань, ніяк не вдавалося.

Пам'ятаю, якось ми, учителі Кролевецької середньої школи №1, зробили складчину, зібрали 480 карбованців і я разом із учителем, що теж був учнем Сергія Яковича, Є.І. Пода-Чикаленко пішли до Шварца. Він довго, довго коливався чи взяти від нас гроші, радився із дружиною А.А., чи не буде цим самим затронута його честь, але жити йому не було за що й зі слізьми на очах він прийняв нашу допомогу. Але це були копійки, які швидко були витрачені.

Наприкінці 50-их років в обласному центрі Сумах було вирішено створити музей. Директором-організатором музею була призначена Марина Трохимівна Терехова, добра, щиросердна жінка. Приїхала вона в Кролевець. Умовив я її сходити спільно до Сергія Яковича, щоб придбати якінебудь старі речі для музею. Вона для музею купила чиновницький костюм XVIII століття, кобзу ручної роботи, книгу М.Аркаса "Історія України - Русі". Заплатила за все це 500 крб. Це тришечки виправило становище Сергія Яковича.

Після грошової реформи пенсія Шварца стала 15 крб. на місяць. Якось в Кролевець заїхав завідувачий Сумським обласним відділом народної освіти Ігор Іванович Дрига. Не знаю кому, завідувачому РОНО М.А. Мамонову чи завідувачому

методкабінетом РОНО Д.Ф. Заліському, вдалося вмовити його підтримати клопотання про призначення С.Я. Шварцу персональної пенсії. Він погодився.

При черговій зустрічі зі мною С.Я. радісно повідомив мені: "Тепер ми живемо добре. Спасибі Ігореві Івановичу, я одержав персональну пенсію. 60 карбованців на місяць із нас вистачить".

Двоє самотніх, забутих усіма старих людей жили своїми маленькими радостями.

Прийшов я до С.Я. 3 жовтня 1966 року. Захопив із собою книгу Сервантеса "Дон Кіхот" у перекладі на українську мову Є.Кротевича та В. Козаченка. Вірші були в перекладі М.О. Лукаша, учня Сергія Яковича, думав доставити йому кілька приємних хвилин. Сергій Якович був розчулений: виявилось, що зовсім, не відаючи про те, я відвідав його в день народження, і не рядовий, а на 80-річчя й приніс йому в день народження його улюблену книгу. Старі розчулилися. При їхній самотності це зрозуміло. Звідкілясь з'явилася велика пляшка, покрита віковим шаром пилу й павутиння. На дні було небагато червоної рідини. Мене пригостили настойкою із червоної смордини. Смачніше цієї настойки мені мало що коли доводилося коштувати.

У різний час мені Сергій Якович передав наконечник металевої стріли й велику бойову сокиру, ймовірно XVI-XVII століття, знайдені на його садибі. Вони зараз знаходяться у Кролевецькому краєзнавчому музеї. Подарував він мені й карту Кролевецького повіту, яка була подарована в 1881 році Кролевецькій жіночій гімназії Павлом Івановичем Музикантовим.

У 1967 році померла дружина Сергія Яковича. Він тяжко пережив втрату. Ще раніше він із дружиною говорили мені, що вони тепер не самотні - у дружини виявилася кількаюрідна племінниця в Ленінграді. Влітку ця племінниця із чоловіком-полковником у відставці приїжджали відпочивати в Кролевець.

Після смерті дружини Сергій Якович залишився знову самотнім. Якась бабуся заходила до нього, приносила відро води, замітала в кімнатах. Півбудинку С.Я. здавав внайми громадянці Пелешук, але жив самотньо. Влітку його відвідували ленінградські гості, теж похилі, бездітні. Полковник приїжджав на власній "Победі", але Сергій Якович, здається, так і не ризикнув сісти в машину.

Восени 1969 року Сергій Якович занедужав, сам лежав у своїй нетопленій хаті. Його відвідували його учениця Н.О. Зибіна і його старий співробітник І.І. Книр. Хворів він не довго й помер. Приїхали ленінградські спадкоємці, скромно захоронили. Бібліотеку Сергія Яковича забрав Ю.І. Казановський, тоді завуч школи №2.

Мені спадкоємці передали кілька зошитів, написаних рукою Сергія Яковича Шварца. Усе, що було мені передане, я зібрав і переплів у зошити, всі, аж до випадкових заміток.

Всі ці рукописи - замітки по історії Кролевця.

Багато років ходили чутки, що Сергій Якович Шварц пише історію міста Кролевця. Ще до війни він виступив з лекцією по історії міста (на цій лекції я не був і судити не можу). Після війни В.А. Нікітін говорив мені, що С.Я. пише історію. Про те,

що він пише говорила мені Н.О. Зибіна. Сам С.Я. ніколи мені про це не говорив, та я й не запитував.

Гур'єв подарував С.Я. авторський екземпляр своєї брошури. Цю брошуру С.Я. поклав у підставу своєї "Історії..."

На жаль, Сергій Якович не підтверджував свої записи посиланнями на джерела. На його праці відчувається сильний вплив роботи Гур'єва й книги А.М. Лазаревського "Описание старой Малороссии" т. 2 Полк Ніжинський. Але одночасно він приводить ряд цікавих відомостей і фактів. Частина з них він приводить по пам'яті із власних спостережень, частину з літератури, не роблячи посилань на неї. Часто факти перекручені або освітлені односторонньо, що сильно знижує цінність його роботи.

Залишаючись у душі людиною старої формації, С.Я. не розділяв багатьох заходів сучасності. Ніколи не виступав із протестом. Він виконував те, що від нього було потрібно, але в душі погляди часто не розділяв. Так, через 40 років після встановлення Радянської влади, він продовжував уважати видатною подією факт проїзду вночі через Кролевець царя Миколи II. Будучи переконано релігійним, він пишався тим, що Филофей Лещинський, активний провідник колонізаторської великодержавної політики, був родом із Кролевця. Раніше про це у своїй "Історії..."

писав Гур'єв, а С.Я. вважав потрібним повторити ці факти вже в шістдесятих роках XX століття. Незважаючи на те, що С.Я. не був ні істориком, ні літописцем, окремі факти, наведені їм у його "Історії...", становлять інтерес, як з очевидця. На жаль, він зовсім впустив радянський період, не назвав жодного факту, жодного події.

Сергій Якович Шварц у молодості захоплювався фотографією, мав свій фотоапарат, робив фотографування. Разом з його рукописами мені була передана пачка старих фотографій роботи С.Я. Шварца, що відносяться до дореволюційного періоду.

Фотографії мною наклеєні на фотопідкладку й

знаходяться в дійсному збірнику.

Судячи зі збережених рукописів, Сергій Якович Шварц дійсно в 1957 році приступив до написання історії Кролевця. Він прочитав всі випуски "Київської старовини", "Історичного вісника", багато книг "Вісника Європи". У молоді роки він був дружним з О. Гур'євим - учителем історії Крелевецької чоловічої гімназії, який в 1914 році в Крелевецькій друкарні А.Левіна видав маленьку брошуру під назвою "Історія міста Кролевця".

ДОДАТОК

МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ МИХАЙЛА СЕРЕЖЕНКА

Укладачі: Б.І. Черняков, О.В. Степанова.
Науковий редактор проф. Б.І. Черняков

1945

Сереженко М. Відродження з руїн // Колгоспне село. – 1945. – № 62. – 2 верес. – С. 2. Про ткацьку артіль.

Поладич І., Сереженко М. Як торгують в Кролевці // Колгоспне село. – 1945. – № 51. – 26 лип. – С. 2.

1946

Сереженко М. Артіль «XX-річчя Жовтневої революції» // Колгоспне село. – 1946. – № 42. – 1 трав. – С. 2. Про крелевецьке ткацтво.

Сереженко М. Пам'ятники найдавніших людських поселень на Сумщині // Більшовицька зброя. – Суми, 1946. – № 164. – 18 серп. – С. 4. Про городище поблизу с. Червоний Ранок і необхідність його збереження; про Зартий (Заритий) XII ст.

Сереженко М. Трудящі шанують їх пам'ять // Колгоспне село. – 1946. – № 75/76. – 2 верес. – С. 2. Про підпільників ВВВ с. Червоний Ранок, Крелевецький партизанський загін 1941 р.

1947

Сереженко М. Внесок крелевчан у справу завоювання Перемоги // Колгоспне село. – 1947. – № 37. – 9 трав. – С. 2.

1950

Сереженко М. Виставка дипломних робіт // Колгоспне село. – 1950. – № 70. – 20 серп. – С. 1. Крол. промисловий технікум.

Сереженко М. Розвивати шкільну художню самодіяльність // Колгоспне село. – Крелевець, 1950. – № 31. – 6 квіт. – С. 2.

1951

Сереженко М. Зростає культура і народна освіта // Колгоспне село. – 1951. – № 37. – 13 трав. – С. 2.

1956

Сереженко М. Зібрати матеріали по історії міста і району // КС. – 1956. – № 85. – 21 жовтня. – С. 2. Звернення голови рай. комісії по вивченню і складанню матеріалів по іст. м. Кролевця і р-ну.

1957

Сереженко М. В боротьбі за перемогу Жовтня // Зоря комунізму. – 1957. – № 104. – 25 груд. – С. 2. Події 1917–1918 рр.

Сереженко М. За владу Рад // Зоря комунізму. – 1957. – № 58. – 14 лип. – С. 2; № 60. – 21 лип. – С. 2; № 62. – 28 лип. – С. 2; № 64. – 4 серп. – С. 2: портр. Л. М. Болотіна; № 66. – 11 серп. – С. 2.

Сереженко М. Здрастуй, Джанні Родарі // Ленінська правда. – Суми, 1957. – № 101. – 22 трав. – С. 3. – Рец. на кн.: Родарі Д. Малим і старим про Італію і Рим. – К.: Молодь, 1956.

Сереженко М. Т. Г. Шевченко в Кролевці // Зоря комунізму. – 1957. – № 22. – 10 берез. – С. 2; № 23. – 14 берез. – С. 2.

1958

Сереженко М. «Вогні юності» // Зоря комунізму. – 1958 – № 3 – 8 січ. – С. 3. (Нова повість П. Кочури про колгоспне село).

Сереженко М. «Вогні юності» // Ленінська правда. – Суми, 1958. – № 115. – 15 черв. – С. 4. – (Книги наших земляків). Рец. на кн. П. Кочури.

Сереженко М. В боях гартована // Зоря комунізму. – 1958. – № 22. – 21 лют. – С. 4; № 23. – 23 лют. – С. 3. Події 1917–1919 рр.

Сереженко М. Кралевецька більшовицька організація в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади // Зоря комунізму. – 1958. – № 72. – 20 черв. – С. 2: іл.; № 74. – 25 черв. – С. 3: 2 іл.; № 76. – 29 черв. – С. 3; № 78. – 4 лип. – С. 2.

Сереженко М. Не та тепер Кралеvecчина // Ленінська правда. – Суми, 1958. – № 128. – 4 лип. – С. 2. Про досягнення значних успіхів у м. Кралеvecь.

Сереженко М. Невідомий автограф Т. Г. Шевченка // Зоря комунізму. – 1958. – № 129. – 31 жовт. – С. 4: іл.

Сереженко М. Панас Кочура // Світанок: Літ-худож. альманах / Сумське літ. об'єднання при обл. газ. «Ленінська правда». – Суми: Обл. вид-во, 1958. – С. 119–123: іл.

Городиський М. Народні месники / Пер. з рос. М. Сереженко // Зоря комунізму. – 1958. – № 138. – 23 листоп. – С. 4. Уривок з роману.

1959

Сереженко М. Великий Кобзар в нашому місті // Зоря комунізму. – 1959. – № 100. – 23 серп. – С. 3: іл.

1960

Сереженко М. Життєва мужність // Ленінська правда. – Суми, 1960. – № 141. – 19 лип. – С. 3. Про П. Ф. Кочуру.

Сереженко М. Зв'язки письменників з Сумщиною // Ленінська правда. – Суми, 1960. – № 71. – 10 квіт. – С. 4.

Сереженко М. Народна артистка // Ленінська правда. – Суми, 1960. – № 152. – 3 серп. – С. 4. М. К. Заньковецька в Кралеvecьці восени 1911 р.

Сереженко М. Народна артистка: (До 100-річчя з дня народж. М. К. Заньковецької) // Зоря комунізму. – 1960. – № 90. – 30 лип. – С.4: портр.; № 91. – 2 серп. – С. 4.

Сереженко М. Панас Федорович Кочура // Зоря комунізму. – 1960. – № 84. – 16 лип. – С.3: портр.

1961

Сереженко М. Ближче до життя // Зоря комунізму. – 1961. – № 50. – 25 квіт. – С. 2. [Покращення роботи школи № 1 м. Кралеvecь]

Сереженко М. Вчити, виховувати // Ленінська правда – Суми, 1961. – № 167. – 23 серп. – С. 3. (Про виховання і навчання в кралеvecькій середній школі № 1).

Сереженко М. Коментарі до фотографій: [Будинок Огієвських в Кралеvecьці; Автограф на «Кобзарі» Т. Г. Шевченка, наданий Г. М. Огієвській] // До 100-річчя з дня

смерті Тараса Григоровича Шевченка: (Літ.-краєзнавчі методичні матеріали). – Суми, 1961. – С.31: іл. на с. 32–33.

Сереженко М. Т. Г. Шевченко у нашому краю: 1. Перше знайомство // Зоря комунізму. – 1961. – № 24. – 23 лют. – С. 4; 2. Друзі з Сумщини // № 25. – 25 лют. – С. 4; 3. Остання подорож // № 27. – 2 берез. – С. 2; 4. Історія одного автографа // № 29. – 7 берез. – С. 4; 5. Жалібний шлях // № 30. – 9 берез. – С. 2.

1963

Сереженко М. Їх слава безсмертна // Маяк комунізму. – 1963. – № 25. – 9 трав. – С. 3: 8 портр. Про ГРС І. М. Кожедуба, І. А. Лесика, В. М. Майстренка, М. І. Горбача, Г. І. Меншуна, І. С. Демиденка, В. Т. Цимбала, Г. А. Виноградова.

Сереженко М. Незабутня подія // Маяк комунізму. – 1963. – № 75. – 3 верес. – С. 2. Визволення міста у 1943; події 1941-1944.

Сереженко М. Остання подорож на Україну // Народна трибуна. – Глухів, 1963. – № 40. – 9 берез. – С. 3. Т. Г. Шевченко в Кралеvecьці.

Сереженко М. Славні традиції // Маяк комунізму. – 1963. – № 22. – 1 трав. – С. 2.

Сереженко М. Шевченко в Кралеvecьці // Ленінська правда. – Суми, 1963. – № 33. – 16 лютого. – С. 4.

Сереженко М., Стожок М. Став невпізнаним Кралеvecь // Маяк комунізму. – 1963. – № 78. – 10 верес. – С. 4; № 80. – 14 верес. – С. 4; № 82. – 19 верес. – С. 4.

1964

Сереженко М. А слава тебе знайде... // Ленінська зміна. – Харків, 1964. – № 55. – 8 трав. – С. 2. [Про комсомолку Т. Ф. Піскун з м. Кралеvecь]

Сереженко М. Великий Кобзар в нашому краї: 1. Перше знайомство // Маяк комунізму. – 1964. – № 10. – 23 січ. – С. 4; 2. Знову на Україні // № 11. – 25 січ. – С. 4; 3. Друзі із Сумщини // № 15. – 4 лют. – С. 4; 4. Остання подорож // № 19. – 13 лют. – С. 4; 5. Історія одного автографа // № 20. – 15 лют. – С. 4; 6. Жалібний шлях // № 21. – 18 лют. – С. 4.

Сереженко М. Великий Кобзар в нашому краї: Перше знайомство // Народна трибуна. – Глухів, 1964. – № 7. – 16 січ. – С. 4; Знову на Україні // № 8. – 18 січ. – С. 4; Друзі із Сумщини // № 9. – 21 січ. – С. 4; Остання подорож // № 10. – 23 січ. – С. 4; Історія одного автографа // № 11. – 25 січ. – С. 4; Жалібний шлях // № 12. – 28 січ. – С. 4.

Сереженко М. Історія автографа: Із записок краєзнавця // Ленінська зміна. – Х., 1964. – № 29. – 6 берез. – С. 2: іл. Про «Кобзар», подарований автором Г. М. Огієвській.

Сереженко М. Ювілеєві назустріч // Маяк комунізму. – 1964. – № 9. – 21 січ. – С. 4. Річниця Т. Г. Шевченка.

1965

Сереженко М. А судді хто? // Маяк комунізму. – 1965. – № 149. – 11 груд. – С. 2. Судоустрій 1864–1913.

Сереженко М. Видатний український педагог // Маяк комунізму. – 1965. – № 25. – 23 лют. – С. 4. Т. Г. Лубенець (1855 – 14.04.1936).

Сереженко М. Виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму // Український історичний журнал. – К., 1965. – № 2. – С. 103–105.

Сереженко М. Життя-подвиг // Маяк комунізму. – 1965. – № 87. – 17 лип. – С. 3: портр., 4 іл. Про П. Ф. Кочуру.

Сереженко М. Партії рядовий // Маяк комунізму. – 1965. – № 135. – 7 листоп. – С. 2: портр. Про В. В. Роменця.

1967

Сереженко М. Берегти скарби народу // Маяк комунізму. – 1967. – № 20. – 14 лют. – С. 4.

Сереженко М. Видатний український педагог // Маяк комунізму. – 1967. – № 25. – 27 лют. – С. 4. [Про Т. Г. Лубенця]

Сереженко М. Заступник голови ревкому [1918-1919] // Маяк комунізму. – 1967. – № 139. – 21 листоп. – С. 2. Про І. Н. Сергієнка (1898-1960).

Сереженко М. І. С. Аксаков: Літ. календар Крелевеччини // Маяк комунізму. – 1967. – № 156. – 30 груд. – С. 4.

Сереженко М. Комуніст Є. К. Зибін // Маяк комунізму. – 1967. – № 135. – 11 листоп. – С. 2. Події 1917–1918.

Сереженко М. Крелевеччина за 50 років. Промисловість // Маяк комунізму. – 1967. – № 47. – 18 квіт. – С. 2.

Сереженко М. Устим Кармалюк в Крелевці // Маяк комунізму. – 1967. – № 31. – 11 берез. – С. 4.

1968

Сереженко М. Григорій Калиновський // Маяк комунізму. – 1968. – № 3. – 6 січ. – С. 4. – (Літ. календар Крелевеччини).

Сереженко М. Крелевечка більшовицька організація в боротьбі за встановлення Радянської влади // Маяк комунізму. – 1968. – № 76. – 27 черв. – С. 2; № 77. – 29 черв. – С. 3; № 79. – 4 лип. – С. 3; № 80. – 6 лип. – С. 2; № 82. – 11 лип. – С. 2.

Сереженко М. П. С. Кузьменко [1831-1867] // Маяк комунізму. – 1968. – № 33. – 19 берез. – С. 4. – (Літ. календар Крелевеччини).

Сереженко М. Ф. К. Богушевич // Маяк комунізму. – 1968. – № 151. – 17 груд. – С. 4. – (Літ. календар Крелевеччини).

Сереженко М. Г. Технічні засоби навчання в роботі пропагандиста // Маяк комунізму. – 1968. – № 41. – 6 квіт. – С. 2.

1969

Сереженко М. Ще йшла війна: Слово про поліграфістів // Маяк комунізму. – 1969. – № 31. – 11 берез. – С. 4. Випуск газети «Колгоспне село».

1970

До відома населення // Маяк комунізму. – 1970. – № 152. – 19 груд. – С. 4. – Без підп. Звернення Ради по створенню краєзнавчого музею із закликом збирати експонати. Голова ради М. Г. Сереженко.

Сереженко М. На «вогненій землі» // Маяк комунізму. – 1970. – № 45. – 14 квіт. – С. 2; № 51. – 28 квіт. – С. 2; № 55. – 7 трав. – С. 2; № 61. – 21 трав. – С. 2; № 63. – 26 трав. – С. 2; № 64. – 8 травня. – С. 2; № 65. – 30 трав. – С. 2; № 69. – 9 черв. – С. 2. Про ГРС В. Т. Цимбала.

1971

Сереженко М. Літературний критик // Маяк комунізму. – 1971. – № 150. – 16 груд. – С. 2: портр. Про А. Ф. Гурштейна (20.09.1895, Крелевець – 1941, Підмосков'я).

1972

Сереженко М. Виставка робіт художника-земляка // Маяк комунізму. – 1972. – № 87. – 20 лип. – С. 4. Перс. вист. В. М. Руденка в Москві, Львові, Києві.

1973

Гавриленко М. М., Сереженко М. Г., Стожок М. П. Крелевець // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 323-335: карта, 3 іл.; вкл. іл. Див. також там же, с. 16, 17, 19, 32, 41, 43, 44, 46, 47, 51, 69, 77, 81, 101, 212.

Крелевецький район / [М. М. Гавриленко, М. П. Стожок, М. Г. Сереженко; Ф. П. Карабут; Г. Г. Бірюков, В. О. Журід, М. Р. Кобилякова, І. П. Макаренко, Є. П. Чередник] // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 323-353: карта, 3 іл.; вкл. іл. Див. також там же, с. 10, 57, 59, 64, 66, 84.

Сереженко М. Визволення міста // Маяк комунізму. – 1973. – № 106. – 1 верес. – С. 2.

Сереженко М. Довідник з історії Сумщини // Маяк комунізму. – 1973. – № 121. – 6 жовт. – С. 4. – Рец. на кн.: Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область. – К., 1973.

Сереженко М. Дружба, скріплена кров'ю // Маяк комунізму. – 1973. – № 37. – 27 берез. – С.2. Спогади уч-ка ВВВ.

Сереженко М. Літописці епохи // Маяк комунізму. – 1973. – № 151. – 18 груд. – С. 2. Краєзнавчий зміст райгазети.

1974

Сереженко М. За порадою до вождя // Маяк комунізму. – 1974. – № 48. – 20 квітня. – С. 2. Про В. Роменця.

Сереженко М. Перший вогняний таран // Ленінська правда. – Суми, 1974. – № 232. – 26 листоп. – С. 4. Про льотчика Г. А. Храпая.

Сереженко М. Портрет: Перше перебування Т. Г. Шевченка в м. Кролевці // Маяк комунізму. – 1974. – № 30. – 9 берез. – С. 4.

Сереженко М. Посібник учителя В. І. Лукавецького // Маяк комунізму. – 1974. – № 103. – 27 серп. – С. 4. Про кн. учителя математика В. І. Лукавецького «Тестові завдання з математики для 4-5 класів».

Сереженко М. Пошук триває // Маяк комунізму. – 1974. – № 124. – 15 жовт. – С. 2. Краєзнавча діяльність з іст. ВВВ учнів школи № 3 під керівництвом Ф. С. Яковенка.

Сереженко М. Розвідник Чернов // Маяк комунізму. – 1974. – № 81. – 6 лип. – С.2. Загибель льотчика лейтенанта Чернова, збитого над містом в липні 1943.

Сереженко М. Шлях у безсмертя // Маяк комунізму. – 1974. – № 140. – 23 листоп. – С.3: портр.; № 141. – 26 листоп. – С. 3. Про Г. А. Храпая (Обтове).

Сереженко М., Дубинка М. Виставка робіт художника В. М. Руденка // Маяк комунізму. – 1974. – № 151. – 17 груд. – С. 4.

1975

Сереженко М. В боях за Кролевець // Маяк комунізму. – 1975. – № 37. – 27 берез. – С. 2: портр. Про уч-ка ВВВ І. О. Галушка, що звільняв місто.

Сереженко М. Відзначили 100-річчя школи // Маяк комунізму. – 1975. – № 135. – 11 листоп. – С. 4.

Сереженко М. Герої живуть поміж нас // Маяк комунізму. – 1975. – № 53. – 29 квіт. – С.4. – Рец. на кн.: Войцехович В. О. Фронт на Поліссі. К., 1975. Містить опис дій кролевчан.

Сереженко М. Герой «Вогненної землі» // Ленінська правда. – Суми, 1975. – № 16. – 22 січ. – С.3: портр. Про ГРС В. Т. Цимбала.

Сереженко М. Декабристи і Сумщина // Маяк комунізму. – 1975. – № 154. – 25 груд. – С. 3–4.

Сереженко М. Письменник незвичайної долі // Маяк комунізму. – 1975. – № 86. – 17 лип. – С. 2–4. Про Панаса Кочуру.

Сереженко М. Як обирали 70 років тому // Маяк комунізму. – 1975. – № 69. – 7 черв. – С.2.

1976

Дерев'яшкін Н. Ф., Сереженко М. И. Историческое прошлое города Кролевца (1501–1917 гг.) // Вестн. Харьковского политехнического ин-та. – 1976. – № 119. – С. 68–76. – Рос.

Сереженко М. Берегти місцеві археологічні пам'ятки // Маяк комунізму. – 1976. – № 68. – 5 черв. – С. 4.

Сереженко М. «Внимание, Ковпак!» // Маяк комунізму. – 1976. – № 21. – 17 лют. – С. 4. – Рец. на кн.: Брайко П., Калиненко О. Внимание, Ковпак! 2-е изд. Партизанський рух ВВВ.

Сереженко М. Заснування Кролевця // Маяк комунізму. – 1976. – № 124. – 14 жовт. – С. 3.

Сереженко М. Кролевеччина у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. // Маяк комунізму. – 1976. – № 145. – 4 груд. – С. 3.

Сереженко М. Під гнітом магнатів і шляхти: 3 історії нашого краю // Маяк комунізму. – 1976. – № 127. – 21 жовт. – С. 3.

1977

Сереженко М. Етнограф з Кролевця // Маяк комунізму. – 1977. – № 156. – 29 груд. – С. 4. Г. Калиновський, автор кн.: Описание свадебных украинских простонародных обрядов СПб., 1777.

Сереженко М. Кролевеччина напередодні революції // Маяк комунізму. – 1977. – № 150. – 15 груд. – С. 2; 2. Кролевець напередодні революції // № 152. – 20 груд. – С. 2; 3. Кролевеччина від лютого до жовтня // № 153. – 22 груд. – С. 2; Проголошення Радянської влади на Кролевеччині // № 154. – 25 грудня. – С. 3–4.

Сереженко М. Тут містився повітком партії: 3 історії одного будинку // Маяк комунізму. – 1977. – № 134. – 7 листоп. – С. 4.

1978

Сереженко М. В поетичній рубриці // Маяк комунізму. – 1978. – № 6. – 12 січ. – С. 4. (Про творчість поета В. Сухомлина).

Сереженко М. Героям революції і громадянської війни // Маяк комунізму. – 1978. – № 2. – 3 січ. – С.2: іл. Пам'ятник героям революції і громадянської війни споруджений в м. Кролевець в 1957 р.

Сереженко М. Його ім'я в пам'яті народній // Маяк комунізму. – 1978. – № 16. – 4 лют. – С. 2. Г. І. Петровський на 5-му повітовому з'їзді Рад 10.19.1920 р.

Сереженко М. Карл Маркс про Кролевеччину // Маяк комунізму. – 1978. – № 54. – 4 трав. – С. 3: портр.

Сереженко М. Першотравневі демонстрації в Кролевці // Маяк комунізму. – 1978. – № 53. – 1 трав. – С. 4. Події 1917–1919 рр.

Сереженко М. Так народжувалась районна газета // Маяк комунізму. – 1978. – № 10. – 21 січ. – С. 3. До виходу 6000 номера газети.

1979

Гавриленко Н. Н., Назаренко М. П., Сереженко М. И. Кролевец // В путешествие по Сумщине: Путеводитель. – Х.: Прапор, 1979. – С.76-93. – Рос. 2-е вид.: 1984.

Сереженко М. Свідчення народної любові // Маяк комунізму. – 1979. – № 48. – 21 квіт. – С. 4. Сьомий повітовий з'їзд Рад.

1980

Сереженко М. Вчені нашого міста // Маяк комунізму. – 1980. – № 122. – 9 жовт. – С. 4. Згадані уродженці Кролевця В.Д.Огієвський (1861-1921), Ф.З.Омельченко (1865-1924), Т.Г.Лубенець (1855-1936), А.П.Редькін (1875-1966), М.В.Рево (1899-1962), І.К.Федченко (н.1904), О.М.Марій (н.1907), О.М.Щербань; а також з Алтинівки Г.І.Моляк (н.1901), О.П.Карапата. Після ВВВ захищено близько 50 кандидатських дисертацій.

Сереженко М. Г., Стожок М. П. Кролевец // История городов и сел Украинской ССР. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1980. – С. 332–333.

Сереженко М. Джерела подвигу // Маяк комунізму. – 1980. – № 86. – 17 лип. – С.3. Про П. Ф. Кочуру.

Сереженко М. Заритий чи Зареття? // Маяк комунізму. – 1980. – № 52. – 29 квіт. – С. 4. Про назву літописного міста-попередника Кролевця.

Сереженко М. Легенда і дійсність: Назва нашого міста // Маяк комунізму. – 1980. – № 69. – 7 черв. – С.3. Сучасну назву дістало між 1619 і 1638 рр.

Сереженко М. Літописний Воргол: З далекого минулого нашого краю // Маяк комунізму. – 1980. – № [71. – 12 черв]. – С.3. Нумерація випуску газети помилкова: № 70 від 10 черв.

Сереженко М. Рештки підземного ходу // Маяк комунізму. – 1980. – № 59. – 15 трав. – С.4.

1981

Сереженко М. Випробування часом: Літопис Великої Вітчизняної // Маяк комунізму. – 1981. – № 140. – 21 листоп. – С. 2. Про лікаря В. Ф. Зелінського.

Сереженко М. Кролевецький партизанський загін «Помста стахановців»: 1. Тривожної осені 1941 року // Маяк комунізму. – 1981. – № 108. – 8 верес. – С. 2; 2. В тилу у ворога // № 110. – 12 верес. – С. 2; 3. Підпільний райком партії дії // № 112. – 17 верес. – С. 2; 4. Тяжкі випробування і втрати // № 114. – 22 верес. – С. 2; 5. Четвертий батальйон // № 116. – 26 верес. – С. 2.

Сереженко М. Т. Г. Шевченко в Кролевці // Ленінська правда. – Суми, 1981. – № 48. – 8 берез. – С. 4.

Сереженко М. Шевченко в Кролевці // Маяк комунізму. – 1981. – № 29. – 10 берез. – С. 3.

1982

Сереженко М. Гармата на п'єдесталі // Маяк комунізму. – 1982. – № 29. – 10 берез. – С.4: іл. Про генерал-майора О. Н. Панкова (1896-1943), похованого в місті.

Сереженко М. З когорта безсмертних // Маяк комунізму. – 1982. – № 131. – 2 листоп. – С. 2. Про ГРС В. Т. Цимбала.

1983

Сереженко М. Обеліск партизану // Маяк комунізму. – 1983. – № 50. – 26 квіт. – С. 2. Поховання П. Фандакова біля піонертабору «Ластівка».

Сереженко М. Партизани і підпільники Кролевеччини // Маяк комунізму. – 1983. – № 105. – 1 верес. – С. 2. ВВВ.

Сереженко М. Про відвагу, мужність, геройство // Маяк комунізму. – 1983. – № 29. – 10 берез. – С. 2: портр. З нагоди 70-річчя партизана ВВВ і мемуариста В. О. Войцеховича.

1984

Сереженко М. Живопис Георгія Сергєєва // Маяк комунізму. – 1984. – № 5. – 10 січ. – С. 4.

Сереженко М. У вінок світової слави Кобзаря: Сумщина шанує пам'ять Шевченка; Письменники і критики; Скульптори і художники; Народні умільці // Маяк комунізму. – 1984. – № 31. – 13 берез. – С. 3.

Сереженко М. Шлях солдата // Маяк комунізму. – 1984. – № 120. – 6 жовт. – С. 2. Про В. Є. Самка.

1985

Сереженко М. Виставка художника В. М. Руденка // Маяк комунізму. – 1985. – № 31. – 12 берез. – С. 4.

Сереженко М. Вірність // Маяк комунізму. – 1985. – № 65. – 30 трав. – С. 2: портр. № 66. – 1 черв. Про С. І. Кочура (1904, Кролевець – 19.08.1944, Сандомир).

Сереженко М. Джерела подвигу: Сьогодні минає 80 років з дня народж. письменника-земляка П.Ф.Кочури // Маяк комунізму. – 1985. – № 86. – 18 лип. – С. 4.

Сереженко М. Книжкові знаки кролевчан // Маяк комунізму. – 1985. – № 54. – 4 трав. – С. 4. Про екслібриси художника Г. О. Сергєєва.

Сереженко М. Подвиг в ім'я Перемоги // Маяк комунізму. – 1985. – № 56. – 9 трав. – С. 3. Місто і р-н у 1943–1944 рр.

Сереженко М. Тут зупинявся Т. Г. Шевченко // Маяк комунізму. – 1985. – № 83. – 11 лип. – С. 4: іл. Садиба Рудзинських в м. Кролевець по вул. Горького, 71; Про перебування Т. Г. Шевченка в Кролевці в 1845 р.

1986

Сереженко М. Створюється галерея бойової слави // Маяк комунізму. – 1986. – № 47. – 17 квіт. – С. 4. У Кролевецькій середній школі № 1 створюється галерея бойової слави.

Сереженко М. У творчому неспокої: До 70-річчя художника В. М. Руденка // Маяк комунізму. – 1986. – № 75. – 21 черв. – С. 3.

1987

Сереженко М. Монумент партизанської слави // Маяк комунізму. – 1987. – № 59. – 16 трав. – С.4: іл. Встановлено біля с. Дубовичі.

Сереженко М. Пушкінський сад // Маяк комунізму. – 1987. – № 18. – 12 лют. – С.4. Кролевець, 1899–1920.

Сереженко М. Створити меморіальний музей Панаса Кочури // Маяк комунізму. – 1987. – № 153. – 22 груд. – С. 4.

Сереженко М. Стела край дороги // Маяк комунізму. – 1987. – № 62. – 23 трав. – С.3: іл. Встановлена 10.05.1987 на місці бою партизан біля с. Реутинці.

Сереженко М. Тасмниця старовинного скарбу // Маяк комунізму. – 1987. – № 57. – 12 трав. – С. 4. Спаське (нині с. Ленінське), 1879.

Сереженко М. Шанувати пам'ять Т. Г. Шевченка // Маяк комунізму. – 1987. – № 30. – 10 берез. – С. 4.

1988

Сереженко М. Вони були першими // Маяк комунізму. – 1988. – № 126. – 22 жовт. – С. 2; № 127. – 25 жовт. – С. 2. Створення в 1919 р. КСРМУ в р-ні.

Сереженко М. Композитор М. І. Глінка у нашому краю // Маяк комунізму. – 1988. – № 55. – 7 трав. – С. 3.

Сереженко М. Кролевчани – вихованці великого педагога // Маяк комунізму. – 1988. – № 30. – 10 берез. – С. 3. Про вихованців А. С. Макаренка.

Сереженко М. Ніколи не забудемо їх подвигу // Маяк комунізму. – 1988. – № 106. – 3 верес. – С. 1–2. Звільнення Кролевця, 1943 р.

Сереженко М. Пам'яті Миколи Лукаша // Маяк комунізму. – 1988. – № 109. – 10 верес. – С.3.

Сереженко М. Подвиг Миколи Лукаша // Маяк комунізму. – 1988. – № 49. – 23 квіт. – С. 3: портр. Присудження літ. премії ім. М. Рильського за 1988 р.

Сереженко М. Подвиг перекладача // Ленінська правда. – Суми, 1988. – № 94. – 15 трав. – С. 4. Про М.О.Лукаша.

Сереженко М. Фонвізін у нашому краю // Маяк комунізму. – 1988. – № 32. – 15 берез. – С. 4. Про російського драматурга і просвітителя Д. І. Фонвізіна.

Сереженко М. Чи була судноплавною річка Свидня? // Маяк комунізму. – 1988. – № 154. – 24 груд. – С. 3.

1989

Сереженко М. «Був наймолодший серед нас»: Уривки з спогадів // Маяк комунізму. – Кролевець, 1989. – № 151. – 19 груд. – С. 3: іл. На фото Р. М. Серезенка: М. О. Лукаш, П. Ф. Кочура, В. І. Сухомлин, М. Г. Серезенко.

Сереженко М. Головний комісар Чорноморського флоту // Маяк комунізму. – 1989. – № 98. – 15 серп. – С. 2. Про В. В. Роменця.

Сереженко М. Головний комісар: До 100-річчя з дня нар. В. В. Роменця // Маяк комунізму. – 1989. – № 34. – 18 берез. – С. 3.

Сереженко М. Знати і шанувати людей // Маяк комунізму. – 1989. – № 18. – 9 лют. – С. 3.

Сереженко М. Зростання // Маяк комунізму. – 1989. – № 94. – 5 серп. – С. 3. Про творчість художника Г. О. Сергєєва.

Сереженко М. Літературна премія імені Миколи Лукаша // Маяк комунізму. – Кролевець, 1989. – № 92. – 1 серп. – С.2.

Серезенко М. Премія імені Миколи Лукаша // Ленінська правда. – Суми, 1989. – 29 листоп.

Серезенко М. Т. Г. Шевченко і Крелевець // Маяк комунізму. – 1989. – № 25. – 25 лют. – С. 3; № 26. – 28 лют. – С. 3; № 27. – 2 берез. – С. 4; № 30. – 8 берез. – С. 3; 3 іл.; № 31. – 11 берез. – С. 4.

Серезенко М. Шевченків автограф // Маяк комунізму. – 1989. – № 48. – 18 квіт. – С. 2: іл. Про «Кобзар» Т.Г.Шевченка з дарчим написом Г. М. Огієвській.

2001

Серезенко М. Життя династії Риндіних // Крелевецький вісник. – 2001. – № 86. – 27 жовт. – С. 3.

Серезенко М. Жорстока розправа // Крелевецький вісник. – 2001. – № 55. – 11 лип. – С. 3. Розстріл євреїв міста 3.11.1941 у Гайовому проваллі.

Серезенко М. 3 історії розвитку охорони здоров'я // Крелевецький вісник. – 2001. – № 59. – 25 лип. – С. 3.

Серезенко М. Лікар В.Ф.Зелінський // Крелевецький вісник. – 2001. – № 48. – 16 черв. – С. 3.

Серезенко М. Подарунок для цариці // Крелевецький вісник. – 2001. – № 21. – 14 берез. – С. 3. Святкування 300-річчя Дому Романових.

Серезенко М. Подвиг в ім'я перемоги // Крелевецький вісник. – 2001. – № 49. – 20 черв. – С. 3. Відбудова народного господарства р-ну з вересня 1943.

Серезенко М. Про Миколу Лукаша. 10/20.10.1979 р.: [Уривок] // Вітчизна. – 2001. – № 9/10. – С.143-144. – В статті: Черняков Б. "Возведення в звання поета".

Серезенко М. Про Миколу Лукаша. 10/20.10.1979 р.: [Уривок] // Образ. – К., 2001. – Вип. 2. – С.40-41. – В статті: Черняков Б. І. Корифеї українського перекладацтва про Миколу Лукаша.

Серезенко М. Скарбниця історії краю // Крелевецький вісник. – 2001. – № 40. – 19 трав. – С. 3. Спогади про заснування музею.

Серезенко М. Цариця Єлизавета в Крелевці: 3 іст. рідного краю // Крелевецький вісник. – 2001. – № 31. – 18 квіт. – С. 3.

2002

Серезенко М. Багата талантами Крелевеччина // Крелевецький вісник. – 2002. – № 82. – 12 жовт. – С. 3. – (Літ. сторінка). Про творчість М. Лукаша, групу ЛІАСМО. Згадані: Г. Квітка-Основ'яненко, І. Аксаков, Т. Г. Шевченко, Р. Радонезька (псевд. Раїса Сосна), М. Зеров, М. Арденс, А. Гурштейн, І. Іванченко, Я. Бєлінський, Ф. Моргун, П. Рудь, І. Ревуцький, П. Кочура, М. Ігнатенко, М. Лукаш, М. Городиський, В.

Сухомлин, М. Коцюба, О. Пружанський, І. Корнющенко, А. Михалевич, Г. Єщенко, Ю. Коляда, Н. Хоменко.

Серезенко М. Будинок по вулиці Горького // Крелевецький вісник. – 2002. – № 35. – 27 квіт. – С. 2: іл. Садиба В. І. Рудзинського.

Серезенко М. Таємниця старовинного скарбу // Крелевецький вісник. – 2002. – № 58. – 20 лип. – С. 3. Знайдений у жовтні 1879 (Спаське).

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО М. Г. СЕРЕЖЕНКА

Данько М. М. Пісні на нашому рушникові: Літ. нотатки з Крелевця // Ленінська правда. – Суми, 1969. – № 83. – 27 квіт. – С. 3.

Життя прожите для людей // Маяк комунізму. – Крелевець, 1987. – № 118. – 1 жовт. – С. 3: портр. – Без підп.

Карась Анатолій, Серезенко Олена. Педагог, історик, краєзнавець // Крелевецький вісник. – Крелевець, 2007. - № 78. – 29 вересня. – С.3.

Карась А. Що ми знаємо про наш музей? // Крелевецький вісник. - Крелевець, 2000. - № 73. – 13 вересня. – С.4.

Москальов І. В Шевченківському залі музею // Народна трибуна. – Глухів, 1964. – № 17. – 8 лют. – С. 4. Конотопський краєзнавчий музей уклав рукописну зб. "На шляхах Тараса", куди включено статтю М. Г. Серезенка (Крелевець).

Палига М. Слово ленінської правди – в маси // Маяк комунізму. – Крелевець, 1972. – № 40. – 1 квіт. – С. 2.

Ступак Ю.П. Літературно-наукове життя Сумщини // Радянське літературознавство. – К., 1959. – № 5. – С. 147-148. Про діяльність краєзнавця М. Г. Серезенка.

Серезенко Н. Микола Халецький – друг Миколи Зерова / За матеріалами архіву М. Г. Серезенка // Крелевецький вісник. – 1999. – № 45. – 2 черв. – С. 2.

Справа всього життя / [С. Тягнирядно] // Крелевецький вісник. – 2001. – № 21. – 14 берез. – С. 3: портр.

Сереженко Михайло Гнатович // Маяк комунізму. – Кролевець, 1989. – № 120. – 5 жовт. – С.4: портр. Некролог. (2.10.1917, Кролевець – 1.10.1989, Кролевець).

Сереженко Михайло Гнатович // Книга бойової слави Кролевеччини. – Суми, 2002. – С. 22.

Черняков Б. Миттєвість великої дружби // Кролевецький вісник. – 2003. – № 67. – 23 серп. – С. 5: портр. – (Пам'яті Миколи Лукаша).

[М. О. Лукаш, П. Ф. Кочура, В. І. Сухомлин, М. Г. Сереженко на фото 1970-х рр.] // Кролевецький вісник. – 1998. – № 71/72. – 29 серп. – С. 4: іл.

Тягнирядно Світлана, Булах Наталія, Борщ Ала. Любов учителя ніколи не вмирає, вона у серці учня пломенить // Кролевецький вісник. – Кролевець, 2007. - № 85 (9817) – 24 жовтня.-С.4. Про вшанування пам'яті М.Г. Сереженка у Кролевецькій школі №1.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

№	Ілюстрація	сторінка
1.	Схематичний план хати Федора Євдокимовича Серезки, намальований М.Г. Серезенком по пам'яті у 1983 році.	6
2.	Бондар за роботою.	7
3.	Струги. Мал. Серезенка М.Г.	8
4.	Вулики дуплянки.	9
5.	Збирання меду. І. Іжакавич. 1898р.	9
6.	Наказ громадянам Української Народної Республіки.	13
7.	Ганна Федорівна Серезкіна (дів. прізви.)-Неровня (по чол.) зі старшою дочкою Марією Микитівною Неровнею (дів. прізви.)-Палигою (по чол.).	15
8.	Ганна Федорівна Серезкіна (дів. прізви.)- Неровня (по чол.) стоїть по центру з дочками Надією Микитівною Неровнею (дів.прізви.)-Покидько (по чол.), ліворуч, та Марією Микитівною Неровнею (дів. прізви.) -Палигою (по чол.) , крайня праворуч.	15
9.	Борщ.	16
10.	Чумаки в дорозі. Трутовський К., 1892.	16
11.	Сім'я Григорія Івановича Халецького. 1907 рік. У верхньому ряду стоять(зліва направо): Ганна Григорівна – мати Серезенка М.Г., Григорій Іванович Халецький – дід Серезенка М.Г., Дементій Корда, Микола Халецький – дядько Серезенка	21

	М.Г.,Іван Халецький – дядько Серезенка М.Г. У середньому ряду сидять (зліва направо): Євдокія Андріївна - дружина Григорія Івановича Халецького – бабуся Серезенка М.Г., Іван Іванович – хрещений батько Григорія Івановича Халецького, Марія Дементіївна – дружина Івана Івановича. Нижній ряд (зліва направо): Анастасія - тітка Серезенка М.Г., Дмитро – дядько Серезенка М.Г.	
12.	Кролевець. Вулиця Поштова. У цьому будинку 18.IX. (ст..ст.)1917 року народився Серезенко Михайло Гнатович.	22
13.	Дозвіл Кролевецької міської управи від 16 серпня 1914 року, виданий І.Г. Халецькому на будівництво дерев'яного будинку по вулиці Поштової у Кролевці.	23
14.	План будинку Халецьких на вулиці Поштової. Кролевець, 1914 рік.	23
15.	Схематичне зображення родоводу Халецьких, намальоване Серезенком М.Г.	25
16.	Будинок Григорія Івановича Халецького по пров. Чумацький Яр,3 (нині провулок Радянський). Травень, 1954 рік.	26
17.	На фото крайній ліворуч сидить Микола Григорович Халецький – дядько Серезенка М.Г.	29
18.	Титульна сторінка журналу «Природа и люди», № 48 від 26 вересня 1913 року.	30
19.	Микола Зеров (1890 р. народження) – друг Миколи Халецького. Заарештований в 1935 році і засланий на Соловки. Відомості про нього уриваються з початком 1938 року.	31
20.	Іван Халецький – дядько Серезенка М.Г. 20 січня 1916 рік.	32
21.	У нижньому ряду крайній праворуч Іван Іванович Халецький – дядько Серезенка М.Г.	32
22.	Неровня (Штакун по вуличному) Іван Якович – чоловік рідної тітки Серезенка М.Г. Анастасії Григорівни Неровні (Халецької-дів.прізви.)	33
23.	Анастасія Григорівна та Іван Якович Неровні (сидять у нижньому ряду) зі своїми дочками Вікторією Іванівною Неровня-Рублева, ліворуч у верхньому ряду, і Надією Іванівною Неровня-Жоффчак,	34

	праворуч.	
24.	Дмитро Григорович Халецький – дядько Серезенка М.Г. 30 .VI.1924.	35
25.	Дмитро Григорович Халецький – дядько Серезенка М.Г.	36
26.	Крайній ліворуч Ігнат Федорович Серезенко – батько Серезенка М.Г.	37
27.	Ігнат Федорович Серезенко – батько Серезенка М.Г.	38
28.	Крайня праворуч - Анна Григорівна Халецька, мати Серезенка М.Г.	41
29.	Список №5 – список Ради Робітничих і Солдатських депутатів та об'єднання соціалістичних організацій.	43
30.	Рідня Серезенка М.Г. 1939 рік. Сидять у нижньому ряду (зліва направо): Анастасія Григорівна Халецька-Неровня, Надія Неровня, Євдокія Андріївна Халецька – бабуся Серезенка М.Г., Вікторія Неровня, Лариса Климовська – рідна сестра Серезенка М.Г., Анна Григорівна Халецька-Серезенко-Климовська - мати Серезенка М.Г. У верхньому ряду стоять (зліва направо): Михайло Серезенко, Дмитро Халецький, Андрій Костянтинович Климовський.	51
31.	Лариса Климовська і Михайло Серезенко - рідні брат і сестра.	55
32.	Михайло Серезенко з мамою Анною Григорівною Серезенко. 1924 рік.	58
33.	Юрко Кривошей – шкільний товариш Серезенка М.Г.	67
34.	Фізика. Підручник 1925 року.	68
35.	Револьвер Смит Вессон. 1896р.	74
36.	Ольга Чибизова, Парасковія Борисенко, Анна Кравченко – рідні сестри Лукаша М.О.	88
37.	У нижньому ряду крайній праворуч сидить Лукаш М.О.	89
38.	Фрагмент рукописної сторінки зошита Лукаша М.О.	89

39.	Титульна сторінка німецько-українського словника.1929 рік.	90
40.	Титульна сторінка книги Гете «Фауст» у перекладі Миколи Лукаша з рукописним дарчим написом перекладача. Книга подарована сестрі Анюті в 1985 році.	90
41.	Родинний будинок Лукаша М.О. у Кролевці. 15.XII.1994р.	91
42.	Схематичний план родинного будинку Лукашів, намальований Серезенком М.Г.	92
43.	Рукописний запис вірша М. Чернявського, зроблений Лукашем М.О.	93
44.	Друзі. Приблизно 1962 рік. Зліва направо: Михайло Серезенко, Микола Лукаш, Василь Сухомлин.	95
45.	Сторінка з книги Джованні Боккаччо «Декамерон» у перекладі Лукаша М.О.	121
46.	Шварц Сергій Якович (1876-1969).	124
47.	Карта Кролевця. Чернігівська губернія.1914 р.	128
48.	Серезенко Михайло Гнатович.	129
49.	Урочисте засідання на вечорі, присвяченому 90-річчю з дня народження М.Г. Серезенка. Школа № 1, м. Кролевець. 1 жовтня 2007 р.	142

Скорочення

ГІЗ – державне видавництво, «Госиздательство»

Зміст

Вірш до 70-річчя від дня народження Михайла Серезенка	
<i>Руденко В.М.</i>	3
Батьків рід Серезки <i>Серезенко М. Г.</i>	4
Материн рід Халецьких <i>Серезенко М. Г.</i>	21
Дитинство <i>Серезенко М. Г.</i>	58
Лукаш Микола Олексійович <i>Серезенко М. Г.</i>	88
Шварц Сергій Якович <i>Серезенко М. Г.</i>	124

Додаток

Матеріали до біобібліографії Михайла Серезенка	
<i>Укладачі Черняков Б.І., Степанова О.В.</i>	129
Публікації про М.Г. Серезенка <i>Укладач Черняков Б.І.</i>	142
Список ілюстрацій.....	143

Серезенко Михайло Гнатович

КРОЛЕВЧАНИ

Науковий редактор – Борис Іванович Черняков
Упорядники – Анатолій Володимирович Карась,
Олена Михайлівна Серезенко

Комп'ютерна верстка – Олена Михайлівна Серезенко

Коректор – Олена Михайлівна Серезенко

Кролевецький районний краєзнавчий музей:
41300, Сумська обл., м. Кролевець
Тел. (054-53) 9-50-47
<http://krolevets.com>
myzeu@i.ua

Підписано до друку 29.10.2009 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Times Nev Roman" Друк офсеней.
Тираж 150 екз. Зам. 1248

Відруковано в ТОВ "Шостинська міська друкарня"
41100 м. Шостка, К. Маркса, 69